

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətşünaslıq sahəsi.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənməmişdir.

Cild 8 №4 2019 (44)

Vol. 8 №4 2019 (44)

Том 8 №4 2019 (44)

BAKİ – 2019

Təsisçi

Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor

F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini

S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib

Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)

S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)

T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)

T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)

AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu

T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu

T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu

T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu

T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu

T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu

S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu

S.e.ü.f.d., dos. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu

S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)

Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)

Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)

F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu

F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu

F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu

F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu

F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu

F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
AMEA-nın həqiqi üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasımov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı
Fil.ü.f.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətsünashlıq sahəsi üzrə:

T.ü.f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

© Bakı Avrasiya Universitetinin nəşri, 2019

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Nazim HÜSEYNLİ <i>Şumer sivilizasiyası.....</i>	6
Araz ƏLİYEV <i>Fəlsəfənin antik Yunanıstandan İslam Şərqiə keçidinin tarixi xarakteri.....</i>	22
Hafizə QULİYEVƏ <i>Yeniyyətlik dövründə suisidal davranışın xarakterik xüsusiyyətləri.....</i>	30
Qəmərhanım CAVADLI <i>Bioetikanın nəzəri-tarixi aspektlərinin genezisində dini-etik postulatlar.....</i>	40
Könül ƏFƏNDİYEVƏ <i>Həyat qiymətləndirilməsi tibbi-sosial münasibətlər kontekstində.....</i>	47

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Şəfəq ƏHMƏDOVA <i>Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk mərhələsində informasiyanın formalaşması və yayılması xüsusiyyətləri.....</i>	55
Ağca BAXŞALIYEVƏ <i>Azərbaycan-Dağıstan münasibətləri Sovet dövlətinin milli siyasəti fonunda.....</i>	62
Lamiyə QASIMOVA <i>Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Qərbi Avropanın aparıcı dövlətlərinin mövqeyi.....</i>	70
Məleykə ADİGÖZƏLOVA <i>XXI əsrin əvvəllərində Suriya-İsrail münasibətlərinin tənzimlənməsində ABŞ administrasiyasının rolu və mövqeyi.....</i>	80
Айгюль ЭФЕНДИЕВА <i>Международное культурное сотрудничество Азербайджана и Украины и аспекты их урегулирования.....</i>	89
Лала ТАЛЫБОВА <i>Посредническая роль России в урегулировании Южно-осетинского конфликта.....</i>	102
Aysel ALLAHVERDİYEVƏ <i>Yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti və funksiyaları.....</i>	109

Ülkər HÜSEYNOVA

XX əsrin 20-ci illərinin II yarısında Azərbaycanda sosial-siyasi şəraitin səciyyəvi xüsusiyyətləri (RDHA-nın materialları əsasında) 118

FİLOLOGİYA

**Eldar ŞAHGƏLDİYEV, Gülnar BƏŞİROVA,
Eldar ZEYNALOV, Ülkər ƏSGƏROVA**

Dəniz profilli ali məktəblərdə xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili (ESP) fənninin tədrisinin bəzi xüsusiyyətləri..... 128

Aytən MƏMMƏDOVA

Şərqi və Şimali Norveç dialekt qrupu ilə standart Norveç dilinin fonotaktika sisteminin müqayisəli təhlili..... 139

Rəna MƏMMƏDOVA

Dil korpuslarının tədrisdə istifadəsi..... 145

Ruslan MƏMMƏDOV

İsmlərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsinə şahid göstərilən şeirlər ... 155

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Əli ƏLİYEV

Abşeron torpağı xalq rəssamı Fərhad Xəlilov yaradıcılığının ilham mənbəyi kimi..... 165

RESENZİYA

Nəzakət MƏMMƏDLI

Nəsimi şeirinə böyük sevgi ilə yazılmış dəyərli monoqrafiya 181

Bizim müəlliflər 185

Yazı qaydaları 187

Правила написания 189

Rules of writing 191

Yazı kuralları 193

UOT 1

ŞUMER SİVİLİZASIYASI

Nazim HÜSEYNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 6 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 9 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 6th September 2019; accepted: 9th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: sivilizasiya, Şumer, tarix, mədəniyyət, elm

Giriş

İnsan öz keçmişini bilməli, mənsub olduğu xalqın maddi-mənəvi dünyası ilə yaxından tanış olmalıdır. Çünki keçmişini bilmədən gələcəyə addım atmaq, gələcək üçün nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Bəşər tarixi təxmin ediləndən qat-qat üstün bir texnologiya və mədəniyyətə sahib olduğunu göstərən yüzlərlə dəlil və tapıntı ilə doludur. Alimlər araşdırmalar və faktlara əsasən bəşər tarixində ilk sivilizasiya olaraq Şumer sivilizasiyasını qeyd etmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı bilinmişdir ki, Şumer sivilizasiyası dövründə Şumerlər sözün əsil mənasında təkə tarixilik baxımından yox, həm də əhatə dairəsinə görə yüksək mədəniyyətə malik bir xalq olmuşdur.

B.e.ə. 3800-cü ildə arxeoloqların Enkinin birinci məbədinə aşkar etməsi Şumer sivilizasiyasının başlanğıcı hesab edilir. İlk dəfə Yaxın Şərqdə əkinçilik rüşeyminin (arpa və buğdanın mədəniləşdirilməsi - N.H.) inkişaf etməsi, orta daş dövründə (mezolit) daşdan oraq hazırlanması və s. b.e.ə. XI minillikdən başlayaraq, Yaxın Şərqdə sivilizasiyanın inkişafının göstəriciləri idilər. Bəşəriyyətin yazılı elmləri, metal emalı, təkərin kəşfi və bu kimi bir çox yenilikləri də məhz Şumerlərin adı ilə bağlıdır.

Müasir dövrün şumeroloq-alimi Semuel Noah Kramer 1956-cı ildə sistemli şəkildə Şumerlərin sivilizasiyasını, ədəbi ənənələrini kəşf edərək bəşəriyyətin istifadəsinə verdi. Qədim kurqanların birində tapılmış gil lövhələrdən əldə olunmuş materiallar nəticəsində, Kramer Şumerlərin iki palatalı parlament; məktəb, kosmoqoniya və kosmologiya; farmakologiya; “əkinçi təqvimi”; atalar sözləri və söyləmləri; ədəbi debatlar; “Nuh” əfsanəsi, kitabxana kataloqu; bəşəriyyət tarixində ilk “qəhrəmanlar erası”; sosial islahatlar; təbabət və kənd təsərrüfatı; dünyada ilk nizam axtarışı və harmoniya kimi bir sıra ilklərə imza atdıqlarını qeyd etmişdir (2, s. 50-51).

İkiçayarasında son onilliklərdə aparılan araşdırmalar nəticəsində Şumer sivilizasiyasının inkişafını göstərən bir sıra amillər aşkarlanmışdır. Bu amillərdən biri astronomiya sahəsinə göstərilən maraq və araşdırmalar idi. Bu da sübut edir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi astronomiya elminə dair biliklərin rüşeymləri də məhz bu bölgədə formalaşmış və günümüze qədər inkişaf edib təkmilləşmişdir. Şumerlərin astronomiyaya olan maraqları onları bürclər və yad planetlər haqqında araşdırmalar etməyə sövq etmişdir. Astronomiya sahəsindəki tədqiqatlar və III Ur sülaləsi dövründə tikinti işlərində hesabların aparılması riyazi hesablamalar tələb edirdi ki, bu da Şumerlərdə başqa bir elm sahəsinin, riyaziyyatın inkişafına təkan verdi.

* fəlsəfə elmləri doktoru, prof., BAAU
e-mail: hüseylin1956@rambler.ru

Şumer sivilizasiyasının inkişafına təkan verən amillərdən biri də Mesopotamiya ərazisinin təbii sərvətlərlə zəngin olması idi. Bunlar arasında neft xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şumerlər bir çox sahələrdə, hətta təbabətdə də neft məhsullarından istifadə etdirdilər. Bəzi hallarda “nafta” və “napatu” (“yanan daşlar”) kimi işlədilən “neft” sözünün özü də Şumer mənşəlidir.

Şumer mədəniyyətində digər əsaslı inkişaf təhsil sahəsində özünü göstərirdi. Belə ki, alimlər b.e.ə. III minilliyin əvvəllərində Şumerlərin təhsil sisteminin formalaşması fikrini irəli sürmüşlər. Bu isə məktəblərin yaranması və yazının ixtirası ilə nəticələnmişdir. Arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Şuruppakda b.e.ə. III minilliyə aid olan məktəb binası aşkar edilmişdir.

Mesopotamiya ərazisində aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şumer sivilizasiyasına məxsus olduğu sübut edilən bir sıra tikinti qalıqları və yazılı lövhələr aşkarlanmışdır. Laqaşda aparılan qazıntı işləri nəticəsində arxeoloqlar Nippur şəhərinin Şumer və Akkad hakimiyyətinin dini mərkəzi olduğunu təsdiq etmişdir. Onlar buradan 30 mindən çox mətn yerləşən lövhə əldə etmişdirlər, amma onların çoxunun mənası hələ də açılmamış qalmaqdadır. Araşdırmalar nəticəsində Ur şəhərində gözəl güldan, bəzək əşyaları, silah, araba, qızıl, gümüş və tunc dəbilqə, toxuculuq sənətinin maddi izləri, məhkəmə protokolları, Kişdə isə b.e.ə. 3000-ci ilə aid böyük bina və zikkurat aşkar edilmişdir (2, s. 57-58). Həmçinin, arxeoloqlar Uruk şəhərinin b.e.ə. IV minilliyə aid olduğunu müəyyənləşdirmişdirlər. Burada sobada bişirilmiş yazılı keramika və dulusçuluq sənətinə aid nümunələr tapılmışdır. Həmin dövrdə əhəng plitələr vasitəsi ilə yol inşası aparılmışdır. Bununla yanaşı Uruk şəhərində ilk zikkurat, ilk yazı abidə və ilk slindrik möhür də aşkarlanmışdır (2, s. 59).

Yaxın Şərqdə Şumer sivilizasiyasına gedən yol

R.C.Breydvud və B.Xouv özlərinin “İraq Kürdüstanında tarixəqədərki tədqiqatlar” əsərində genetik tədqiqatların nəticələrinin arxeoloji tapıntılar ilə tamamilə üst-üstə düşməsi qənaətinə gəlmişdirlər. Heç bir şübhə doğurmur ki, harada “zəkali insan” peyda olmuşdursa, orada əkinçiliyin ilkin rüşeymi yaradılmışdır və onların yaratdıqları sadə sivilizasiya Yaxın Şərqdə yaranmışdır. Müxtəlif sahə alimlərinin radiokarbon təhlil və genetik təhlil üsullarının köməyi ilə apardıqları araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı və mədəniyyətinə aid olan nə varsa ilk olaraq Yaxın Şərqdə əhəlləşdirilmişdir. İnsanların Yaxın Şərqdə ilk mədəniləşdirdikləri bitki və meyvələrə alma, gavalı, zeytun, fındıq, qoz, üzüm, arpa və buğda daxildir. İlk əhəlləşdirilmiş heyvan olan it də b.e.ə. 9500-cü ildə Yaxın Şərqdə əhəlləşdirilmişdir (2, s. 14-17).

Yaxın Şərqdə b.e.ə. XI minillikdə orta daş dövrünə (mezolit) keçid baş vermişdir. Bu dövrdən etibarən Yaxın Şərqdə sivilizasiya inkişaf etməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində Mesopotamiyada daşdan ilk dəfə oraq da hazırlanmış, b.e.ə. V minillikdə isə keramika istehsal olunmuşdur (2, s. 17-19). Şumerlərin sivilizasiyası tarixinin inkişafında arabanın ixtirası da xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı (1, s. 101).

Şumer sivilizasiyasının inkişafında astronomiya sahəsində və zəkali mövcudatlar haqqında apardıqları araşdırmalardır, mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yer kürəsinə zəkali mövcudatların gəlməsi və burada məskunlaşması haqqında hipoteza bizim sivilizasiyadan daha inkişaf etmiş sivilizasiyanın mövcudluğu haqqında fikirləri təsdiqləyir. Həmin zəkali mövcudatların vətəni yerə yaxınlığına görə Mars və Venera hesab edilir. Bu gün bizə yəqindir ki, Yerə yaxın olan planetlərdə nə zəkali həyat, nə də yüksək inkişaf etmiş sivilizasiya mövcuddur. Başqaları hesab edirlər ki, zəkali mövcudatlar Yerə başqa ulduzlardan və yaxud qalaktikalardan gəlmişlər. Əgər hesab etsək ki, zəkali mövcudatların məskunlaşdıqları “kosmik ev” Yer kürəsindən həddən ziyadə məsafədədir, işıq sürətini nəzərə alsaq belə, onların gəlişi mümkün hal ola bilməzdi (2, s. 185). Lakin Şumer-

lər “Göy sakini”, “Xalis yer” və yaxud “gəlmə sakinlər”in mövcudluğuna inanırdılar. Onlar Enlil, Enki və Ninhursaqın Yerə Göydən gəlmələri fikrini irəli sürmüşlər. Onların ataları isə ali idaredici kimi Göy sakini olmuşdur. ŞAR.UR (“hökmdar ovçusu”) və ŞAR.QAS (“hökmdar qatili”) tanrı silahları olmuşdur (2, s. 184-185). Nippurda Enlilin yeri “Göy-Yer əlaqəsi”, bəzən isə AB.QAL (“Yol göstərən ağa”) adlandırmışlar. Müasir dövrümüzdə astronomlar Günəş sisteminin tərkibinə Yer, Günəş, Ay, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun və Pluton planetləri daxil etmişlər. Lakin Şumerlər lap qədimdən Günəş sisteminin mövcudluğunu təsdiq etmiş və onun tərkibinə Günəş və on bir planetin daxil olduğunu göstərmişlər (2, s. 186, 188). Bu gün bizə məlumdur ki, böyük Yupiter və Saturnun arxasında insanın ağına gəlməyən məsafədə iki böyük planet (Uran və Neptun) yerləşir. 1781-ci ildə təkmilləşmiş teleskopun köməyi ilə Uran aşkar edilmişdir. Bundan əlli il sonra astronomlar müşahidələri əsasında belə nəticəyə gəlmişlər ki, planetlərin hərəkəti yolunda hər hansı bir planet ona təsir göstərir. 1846-cı ildə riyazi yolla məlum olmayan planet - Neptun aşkar edildi. Sonra isə XX əsrin sonunda aydın oldu ki, Neptun özü qravitasiya sahəsinin quruluşunun təsiri altındadır. Daha sonradan alimlər başqa bir planetin də mövcud olub olmaması sualı ilə üzləşdilər. Araşdırmalar nəticəsində 1930-cu ildə astronomlar Pluton planetini aşkar etdilər. 1780-ci il və ona qədər ki, dörd yüz illikdə insanlar əmin idilər ki, Günəş sistemində doqquz göy cismi mövcud olmuşdur: Günəş, Ay, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun. Yer kürəsinin Günəş ətrafında fırlanması faktını alimlər Nikolay Kopernikin adı ilə bağlayırlar. Kopernik bu məsələni 1543-cü ildə ölümü ərəfəsində bildirmişdir (2, s. 189).

Beləliklə, İkiçayarasında son dövrdə aparılan araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi astronomiyaya dair biliklərimizin rüşeymləri məhz bu bölgədə formalaşmışdır. Biz bu elmdə Şumerlərə əsaslanırıq və onların fikirlərini inkişaf etdirib təkmilləşdiririk (2, s. 195). İkiçayarası astronomlarının toplanılmış biliklərinin diapozonu həddən ziyadə geniş idi. Neçə minilliklər keçməsinə baxmayaraq, arxeoloqlar yazılar, möhürlər, baryeflər, göy cismlərinin siyahıları, təqvim, Günəşin və planetlərin çıxması-batması cədvəli, Günəşin tutulmasının əvvəlcədən söylənilməsi və s. dair kifayət qədər mətnlər tapmışlar. Son dövrə aid mətnlər astronomiya və astrologiyaya həsr olunmuşdur. Ayın tutulması, kometaların peyda olması, Yupiter və Veneranın yaxınlaşması kimi hadisələr müharibə, quraqlıq, xalq narahatlığı və tanrıların xeyirxah narahatlıqları və s. kimi hadisələrlə əlaqləndirilmişdir. Bununla yanaşı astrologiya geniş və dəqiq astronomik biliklərin olmasını tələb edirdi. Çünki bunsuz gələcək hadisələri öncədən təxmin etmək mümkün deyildi. İkiçayarasının sakinləri belə biliyə malik olmaqla hərəkətsiz ulduzlar və “Çaşmış” planetlər arasında fərqi araşdırmışlar, həmçinin onlar Günəş və Ayın nə ulduzlara, nə də planetlərə aid olmadığını bilmişlər. Onlar kometalar, metooraxlar və göy hadisələri haqqında təsəvvürlərə malik olmuşlar. Həmçinin Günəş, Yer və Ayın nisbi hərəkətlərini hesablamağı bilirdilər, tutulmanı əvvəlcədən söyləyirdilər. Onlar Günəş sisteminin daxilində Yerın orbit üzrə hərəkətini göy cisimlərinin hərəkətləri ilə əlaqələndirməyi bacarırdılar (2, s. 194-195).

Nineviyada Aşurbanipalın kitabxanasında saxlanan astronomiya və astrologiyaya dair 25000 gil lövhədə Şumer mənbələrinə istinad olunmuşdur. Babillərin “Tanrı günü” adlandırdıqları baş astronomik traktat Şumer lövhələrindən köçürülmüşdür (2, s.199). Qədim İkiçayarasında göy haqqında elmin sirləri astronom-kahinlər tərəfindən öyrənilmiş, nəsildən nəslə ötürülmüşdür. Astronomiya cəmiyyəti ulduzların həqiqi qruplarını aşkar etmək üçün 1925-ci ildə vahid qayda tətbiq etdilər, bu qaydaya görə Göy qübbəsi üç “yola” ayrılmışdır: 1) Şimal yolu “Enlil yolu”; 2) Cənub yolu “Enki yolu”; 3) Mərkəz yolu “An yolu”. Bu qaydaya əsasən ulduzlar isə səksən səkkiz bürcdən təşkil olunmuşdur. Göyün mərkəzi sahəsində on iki zodiakal bürclər yerləşmişdir ki, bu da “Anın

yolu”na uyğundur. Bundan başqa Şumerlər ulduzları on iki bürc halında qruplaşdırmışlar. Qədim dövrdə və indi də bu cür bölgü Zodiak anlayışı ilə əlaqədardır. Günəş ətrafında Yer orbiti otuz dərəcəli bucaqla on iki bərabər hissəyə ayrılmışdır. Bu seqmentlərin hər birində yerləşən ulduz bürclərlə qruplaşdırılır (2, s. 199-200). Neçə illərdir ki, qərb sivilizasiyası bürclər, onların hissələri və ayrı-ayrı ulduzların adlarının qədim yunan mifologiyasından götürüldüyünü və onların kəşfinin yunanlara məxsus olduğunu iddia edirdilər. Hal-hazırda bizə tamamilə məlum olmuşdur ki, yunan astronomları hazır astronomiyanı Şumerlərdən götürmüş, özlərinin dilinə çevirərək miflərinə daxil etmişlər. İndi məlum olur ki, Hipparx, Yevdoks və başqaları öz biliklərini haradan əldə etmişlər. Hətta böyük yunan astronomu b.e.ə. 585-ci ildə “Zodiak” sözü “Zodiakos Kiklos” (“Heyvanlar dairəsi”) yunan sözündən götürüldüyünü iddia etmişdir. Onların fikirlərinə görə ulduz formalarının qrupu şir, balıq və digər təsvirlərlə verilmişdir. Onu qeyd edək ki, ulduzların və bürclərin adları, onların təsviri Şumerlərin UL.XE-sindən (“şəfəq saçan sürü (heyvanlar haqqında)”) götürülmüşdür: Zodiak işarələrinin təsviri və onların adları neçə minilliklər keçməsinə baxmayaraq praktik olaraq dəyişməz qalmışdır. Avropa astronomları teleskopun Ptolemey tərəfindən ixtira edildiyini iddia etmişlər. Ptolemeyin təsnifatında şimal yarımkürəsində on iki bürcün olduğu göstərilmişdir. 1925-ci ildə qəbul olunmuş müasir təsnifatada isə Şumerlərin “Enlil Yolu”nda 28 bürcün yerləşdiyi göstərilmişdir. Burada Ptolemeydən fərqli olaraq Göyün şimal hissəsindəki bürclər identifikasiya edilmiş və onların səkkizinin adı verilmişdir. Göy cisimlərinin hamısından “Enlil yolu”nda on ikisi Enlilə məxsus olduğu, analogi olaraq “An yolu”nda zodikallı bürclərdən on ikisi Ana məxsus olduğu, “Enki yolu”nda isə on ikisi Enkiyə məxsus olduğu göstərilmişdir. T.C.Pinçes 1900-cü ildə şərqsünasların kral cəmiyyətində çıxış edərək məlumat verdi ki, bütün İkiçayarası astrologiyasını yenidən öyrənmək lazımdır. Şumerlərə görə, hər təqvim ili aprel (İkiçayarasının təqviminin birinci ayı) ayından başlayaraq, 12-yə qədər davam edir (2, s. 200-203). Şumerlər özlərinin Günəş sisteminə daxil olan bütün Göy cisimlərini (planetlər, ulduzlar və bürclər) MUL (“göydən kim şəfəq saçır”) termini ilə işarə etmişlər. Bu sistemə daxil olan hər bir ünsürü isə LU.BAD (“Günəş sisteminə daxil olan üzv”) adlandırmışlar. Burada LU sözü “uzaq, hündür” anlamını verir (2, s. 211).

Bir çox tarixçilər təqvimin kəşfi və tərtibi üsullarını babillilərə və assurlara aid etsə də, bu sahədə də ilkə imza atan məhz Şumerlər olmuşdur. Şumerlərdə əsas təqvim Enlilin sitayiş mərkəzi olan Nippur təqvimi olmuşdur. Müasir təqvimlərin özü də Nippur təqvimi əsasında tərtib edilmişdir. Şumerlər hesab edirdilər ki, yeni il (yaz) gecə və gündüz bərabərliyindən Günəşin keçməsi anıdır. Professor Stiven Lenqdon aşkar etmişdir ki, Urun b.e.ə. 2400 il yaşamış hökmdarı Dungiinin məlumatına görə Nippur təqvimi tərtib olunarkən Günəşin batma nöqtəsinə nəzərən yerləşən göyün müəyyən cismi ayrılır, bu dəqiq an yeni ilin başlanğıcını göstərir. Ola bilsin ki, Şumerlər zəruri cihaz və alətlərə malik olmasınlar, ancaq onlar mürəkkəb astronomik və riyazi üsullara, sferik astronomiya və həndəsə dair biliklərə malik olmuşlar (2, s. 197-198).

Şumerlərdə Dub termini 360 dərəcəli “Dünya çevrəsi”ni, yəni göy qövslərini işarə etmişdir. Astronomik və riyazi hesablamalarda AN.UR (“Göy horizontu”) anlayışı vasitəsilə göy cisimlərinin çıxma və batma horizontlarını müəyyənləşdirmişlər. Bu xəyalda tutulmuş horizontala perpendikulyar olaraq NU.BU.SA.DA şaquli xəttini keçirmişlər və bu kəsişmə nöqtəsini isə AN.PA adlandırmışlar, yəni zenit nöqtəsi. Bundan başqa Şumerlər bu gün müasir elmə məlum olan meridian xətlərini və uzunluq dairəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə malik olmuş və onu AN.BİL (“Göyün odlu nöqtəsi” və ya “Göyün orta xətti”) adlandırmışlar.

Şumerdə dövlət idarəçiliyi və qanunvericilik

Şumerdə dövlət idarəçiliyində parlamentin xüsusi yeri olmuşdur. Burada iki palatalı parlament mövcud olmuşdur. *“Bir gün ağsaqqalların yığıncaq iclasında Kiş ilə danışmalar müzakirə olunarkən qocalmamış Gelqamış cavan adamlara “kişilərin yığıncağı” müraciətini edərək, müharibəyə səs verdi”* (2, s. 52). Bundan 5 min il əvvələ aid olan “Gelqamış” dastanından götürülmüş bu hissə də iki palatalı parlamentin mövcudluğunu təsdiq edir. Ölkənin daxili və xarici münasibətləri, müharibə və sülh məsələləri parlamentdə müzakirə olunurdu

Qədim dövrlərdə Şumer cəmiyyətində insanlar arasında sosial, dövlətlərarası siyasi münasibətlərdə problemlərin sayının durmadan artması b.e.ə. 2600-cü ildə Şumer hökmdarı Urukaginanı islahatlar keçirməyə vadar etdi. Onun keçirdiyi islahatlar bu sahədə atılmış ilk addım olmuşdur. Urukagina əvvəlcə problemləri yaradan ictimai nöqsanları və səbəbləri araşdırdı və onları aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirdi. O, bunu etmək üçün müəyyən dekretlər qəbul etdi. Bu dekretlərdə əvvəlcə ictimai nöqsanlar və səbəblər sadalanırdı, sonra isə problemin həll edilməsi, nöqsanların aradan qaldırılması haqqında müəyyənləşdirilmiş ölçülər göstərilirdi. Sadalanan nöqsanlar arasında məmurların öz vəzifə səlahiyyətlərini aşması, vəzifələrindən sui-istifadə etmək, dövlət hakimiyyətini təhqir etmək, tacirlər üçün yüksək qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, bu və digər sui-istifadələr, islahatlar bəndlərdə göstərilmişdir. Məmur “xeyirxah eşşək və ev” üçün öz xeyrinə qiymət təyin edə bilməzdi. “Güclü insan” adı vətəndaşı incidə bilməzdi. İslahatlar şikəstlərin, qul qadınlrının və yetimlərin hüquqlarını müdafiə edirdi. Bununla yanaşı, bundan 5 min il əvvəl Şumer qanunları boşanmış qadınlrının hüquqlarını müdafiə edirdi. Urukagina təsdiq edirdi ki, tanrı Ninhursu ona tapşırırmışdır ki, “əvvəlki günlərin nizamını bərpa etmək lazımdır”. Yəni qədim qanunları və köhnə sistemi yenidən bərpa etmək lazımdır (2, s. 53).

Şumerlərdə qanunların icrası məhkəmə sistemi ilə tənzimlənirdi. Məhkəmə prosesi imzalanmış müqavilələr, qəbul edilmiş hökmlər və prosesin dəqiq qeydə alınması ilə həyata keçirilir, qərarlar üç və ya dörd hakimin rəyi əsasında çıxarıldı. Hakimlərdən biri “hökmdar hakimləri” siyahısından, digərləri isə 36 hakimdən ibarət siyahıdan götürülürdü. Şumerlər həmişə ədalət haqqında fikirləşərdi. Onlar əmin idilər ki, tanrılar hökmdarları Yerə ədaləti bərpa etsinlər deyə göndərmişdirlər (2, s. 54).

Şumerlərdən başqa sivilizasiyalara keçid

Həqiqətən, böyük Şumer sivilizasiyasını təhlil edərkən aşkar edirik ki, bizim əxlaq, ədalət haqqında təsəvvürlərimiz, qanunlar, memarlıq, incəsənət və texnologiyaya dair görüşlərimiz öz başlanğıcını Şumerlərdən götürmüşdür (2, s. 57). Tarixlilik və məntiqlilik cəhətdən yanaşsaq görərik ki, Şumer sivilizasiyası qədim dünya sivilizasiyaları arasında insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə həmişə yüksəkdə olmuş, bununla da sonrakı mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların əsası olmuşdur. Bu baxımdan heç bir tərəddüd etmədən söyləyə bilərik ki, Şumer sivilizasiyası müasir sivilizasiyaların da ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur. Bu hal bir sıra alimlərin gəldiyi nəticədə də təsdiqlənir (2, s. 59). Heç bir şübhə yoxdur ki, Yunanıstana din və miflər Aralıq dənizi adaları və Kiçik Asiya vasitəsilə Yaxın Şərqdən gəlmişdir. Alimlər hesab edir ki, təxminən b.e.ə. II minillikdə Hind-avropa dil qrupunda danışan xalqlar İranın şimal hissəsində məskunlaşmışdılar. Hətlər özlərinin panteonlarına və əfsanələrə görə Şumerlərə, onların sivilizasiyasına və onların tanrılarına minnətdar olmalıdır (2, s. 70-72). Hətlərin tarixini, mədəniyyətini və s. araşdıran alimlər onların Şumer panteonlarına sitayiş etmələrini təsdiq etmişlər. B.e.ə. 1600-cü ildə hətlər Babilistana Yaxın Şərqdən gəlmişlər. Buna baxmayaraq onların dili, ədəbiyyatı və dini növbəti minilliklərdə Asiyanın başqa bölgələrində aparıcı rola malik olmuşdur (2, s. 83-84). Sonralar aydınlaşdırılmışdır ki, hurritlər (hurilər) Şumer əfsanələrini danışmışlar, onların “qədim dilləri” Şumer dili olmuş-

dur. Hətta hurilərin incəsənətində Şumerlərin forma, mövzu və simvollarından istifadə edilmişdir (2, s.86). Necə ki, akkad mədəniyyəti və dini Şumer adətləri və inamları əsasında formalaşmış, inkişaf etmişdirsə, hurritlər də faktiki olaraq Şumer dinini dərk etmiş və saxlamışlar (2, s. 5).

Həmçinin Şumer mədəniyyəti Misir sivilizasiyasının və ondan sonrakı bir çox sivilizasiyaların da nəzəri mənbəyi olmuşdur. Şumerlərin əldə etdikləri hədsiz nailiyyətlərə böyük şəhərləri, yazını, ədəbiyyatı, məktəbi, monarxiyanı, məhkəməni, qanunları, təcirləri, sənayeçiləri, şairləri aid etmək olar. “Ədədlər və göy sirləri” saxlanılan məbədlərdə elmin riyaziyyat və astronomiya, biologiya və tibb, hüququn əsasları, aqrokimya və s. kimi sahələri də inkişaf etmişdir. Burada əldə olunmuş nailiyyətlər yazarlar tərəfindən gil lövhələrə köçürülər, sonra da kahinlərə öyrədilərdi. Həmin gil lövhələr məbədlərdə saxlanılır və nəsilədən nəslə ötürülərdi.

Məbədlərin arasında zikkuratlar (“göylərə pilləli piramidalarla yüksəlmək”) xüsusi statusa malik olmuşdur. Zikkuratlar altarlardan ibarət olmuşdur. Altarlar isə müxtəlif tanrılara həsr edilmiş yaşayış otaqlarından, kahinlər üçün tədris siniflərindən və emalatxanalardan, anbar və inzibati otaqlardan ibarət olmuşdur. Zikkuratın yuxarı pilləsi ən ali tanrı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunların sayı yeddi olmuşdur. Zikkuratlar arasında Şumerlərin Nippur şəhərindəki zikkurat qədimliliyi və əhəmiyyətliliyi baxımından başqalarından əsaslı şəkildə fərqlənmişdir. Bu onunla izah olunur ki, Şumer panteonları sistemində ali tanrı Enlilin sitayişxanası məhz bu zikkuratda olmuşdur. Bununla yanaşı Enlilin zikkuratu yerləşən şəhərin adının Nippur adlandırılması da təsadüfi xarakter daşımır. Nippur sözü Şumerçə NĪ.İBRU, yəni tanrıların “qərargah mənzili” anlamında işlədilmişdir. Bu zikkuratın daxili ərazisi düzbucaqlı formada hasarlanmışdır. Bəzən bu zikkurat Şumerçə E.KUR, yəni “yüksək ev” və yaxud “dağ evi” adlandırılmışdır. Zikkuratın və məbədlərin oriyentasiyası elə yerləşdirilmişdir ki, onun bucaqları işığın dörd tərəfinə uyğun gəlmişdir, yəni gün ərzində zikkuratın otaqları Günəş şüası ilə işıqlandırılmışdır. Çünki onu inşa edərkən dörd tərəfdən: Şimal-Şərq, Cənub-Şərq, Şimal-Qərb və Cənub-Qərb tərəfdən görünüş verilmişdir (1, s. 94-96). Enlilin Nippur şəhərindəki sitayiş mərkəzi (zikkuratu) Şumerlərin elm, mədəniyyət, din, hakimiyyət mərkəzi, həmçinin anunnakilərin missiyalarının idarə olunma mərkəzi olmuşdur. Həmin mərkəzdə “Tələlər lövhəsi” yerləşir, onu Şumerlər DUR.AN.KĪ (“Göy-yer əlaqəsi”) adlandırmışlar (1, s. 103-104). Şumerlər Göyə qalxan tanrıların geyimlərini AB.QAL (“kosmik gəmiləri idarə edən balıq formasındakı geyim”) kimi işarə etmişlər (2, s. 300).

B.e.ə. 4500-cü ildə mədəniyyət Yaxın Şərqdə tənəzzülə doğru getmişdir. Bundan sonra Yaxın Şərdə gözlənilmədən və izah oluna bilməyən bugünkü müasir mədəniyyətin əsası olan böyük sivilizasiyaların çiçəklənməsi dövrü başlamışdır (2, s. 19). Hətta latın əlifbasının, həmçinin bütün müasir əlifbanın əsasını təşkil edən yunan əlifbası Yaxın Şərqdən gəlmişdir. Təbii ki, b.e.ə. 331-ci ildə Böyük Aleksandrın farslar üzərində qələbəsinə qədər alimlər Yunanıstanın Yaxın Şərq ilə əlaqəsi olmasını bilirdilər (2, s. 21, 23). Alimlər tezliklə başa düşdülər ki, bütün Yaxın Şərqdə adlar müəyyən qiymətlərə malik olur. 1853-cü ildə ser Henri Roulinson şərqşünasların Kral cəmiyyətində məruzəsində göstərmişdir ki, bu adlar nə semit, nə də Hind-Avropa dil qrupuna yox “göründüyünə görə naməlum dillər qrupuna və yaxud tayfalara” aiddir. Bu hökmdar adları yazılan dil hansı dildir? Alimlər bu məruzədən sonra akkad dilinə müraciət etdilər və gördülər ki, hər bir işarə bir səsə malikdir. Həmin dövrdə yazıda simvollarından geniş istifadə olunurdu. Bu hadisənin yeganə ağıllı izahı ondan ibarət olmuşdur ki, akkad dilinə qədər piktoqrammadan istifadə edən qədim dil mövcud olmuşdur. Alimlər müəyyənləşdirdilər ki, akkad dilində başqa dillərdən götürülmüş sözlər heç bir dəyişiklik etmədən istifadə olunmuşdur (2, s. 30). Hər şeydən əvvəl akkad mətnləri Nineviyada Aşurbanipalın dağıdılmış kitabxanalarından əldə edilmişdir. Leyard öz həmkarları ilə həmin yerə gedərək

25 min ədəd lövhə gətirmişdir. “23” qrupuna aid olan lövhələrin hamısının sonu 23 lövhə; Şumer dili dəyişməmişdir” ifadəsi ilə qurtarmışdır. Başqa mətnlərdə tanrılar lövhələri Şumer dilində oxusun deyə Aşurbanipala yazmağın və oxumağın sirrini öyrətməsi fikri ifadə olunmuşdur.

Şumer sivilizasiyasını yox etmə cəhdləri

Tarixi fakt və tarixi həqiqət arasında müəyyən genetik əlaqələrin mövcudluğu daşınmazdır. Tarixi faktlar birdən-birə tarixi həqiqətlərə çevrilmir və uzun sürən proseslərin nəticəsində formalaşır. Şumer sivilizasiyası haqqında formalaşan tarixi həqiqətlər də uzun sürən tarixi proseslərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu prosesdə həqiqət kimi qəbul olunan fikirlər öz mahiyyətlərini itirir, yeni parametrlər daxil olur, mahiyyətə doğru intensiv axtarışlar aparılır. Bu söylənilənlər baxımından Şumer sivilizasiyasına yanaşsaq, görürük ki, Şumer həqiqətləri indiki nəslə olduğu kimi təqdim olunmamışdır. Həqiqətin həmişə yanılmalarla müşayiət olunması inkarolunmazdır. Yəni hər bir həqiqətdə yanılmalar, hər bir yanılmada isə həqiqətin rüşeymləri var. Şumerlər bizə bu yolla təqdim olunsaydı, elə ciddi problemlər ortaya çıxmazdı. Təəssüflər olsun ki, şumerlər yanılmalar və həqiqətlərin dialektik əlaqəsində yox, əsasən təhriflər və yalanların, mənimləmə və özününküləşdirmə əlaqələri fonunda verilmişdir.

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində şumerlərdən əldə olunmuş gil lövhələr dünya ölkələrinin muzeylərində saxlanılır, onlar tərəfindən araşdırılır, digər tədqiqatçılar isə tədqiqat işlərini həmin ölkə alimlərinin verdikləri informasiya əsasında aparırdılar. Belə olan şəraitdə obyektiv həqiqətin formalaşması problemə çevrilirdi.

1821-ci ildən başlayaraq, müxtəlif yollarla Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərindəki Ermitaja şumerlərə aid çeşidli kolleksiyalar daşınmışdır. Hal-hazırda Ermitajda, 15.000 inventar adı altında, yaşı ən azı 5100 ildən artıq olan sağ qalmış Şumer tabletləri saxlanılır. Bu sahədə 1930-cü illərdə kolleksioner və tarixçi alim N.P.Lixaçovun xüsusi xidmətləri olmuşdur (8). Vaxtilə, Sovetlər Birliyində mədəniyyət naziri vəzifəsində çalışan Lixaçov Yaxın Şərqi öyrənən alimlərə belə bir göstəriş vermişdir ki, Şumer gil lövhələri Ermitajda olmalıdır. Bu göstərişi iki mənada: şumer gil lövhələrini saxtalaşdırılması və onu dünya alimlərinin tədqiqat obyektindən kənarlaşdırılması kimi başa düşmək olar. Sovetlər Birliyi dönməsində dərsləklərdə, elmi-tədqiqat işlərində və bütövlükdə elmi yaradıcılığın digər sahələrində “Şumer-Akkad mədəniyyəti” və yaxud “Babil sivilizasiyanın beşiyidir” ifadələri geniş yer almazdı. Qeyd edək ki, şumerlər yaradıcı, akkadlar, o cümlədən, babillilər, assurlar isə mənimsəyən, özününküləşdirən xalq olub. Belə olan halda, Şumer sivilizasiyası ilə Akkad mədəniyyəti arasında heç bir vaxt paralellik ola bilməz. Bu baxımdan tarixə nəzər salsaq, Şumer sivilizasiyasına aid olan bir çox məlumatın və ixtiranın başqa xalqların adı ilə əlaqləndirildiyini və Şumer adının tarixdən silindiyini görə bilərik. Tarixçilər Şumer mədəniyyətini bu cür mənimsənilməsinə və silinmə cəhdlərinə görə bir neçə mərhələyə ayırır:

Birinci mərhələ – Akkad dövrü (b.e.ə. 2316-2170). Akkad hökmdarı (dünyanın dörd ölkəsinin hökmdarı adlandırılan) Sarqon b.e.ə. 2330-cu ildə Şumeri işğal etdikdən sonra gil lövhələrdən ibarət olan kitabxananı və digər maddi-mədəniyyət nümunələrini oradan Nineviyaya köçürərək, özlərinin maddi və mənəvi mədəniyyətlərini formalaşdırmağa başladı (6, s. 24). Akkadlar Şumer dilindən rəsmi dövlət dili kimi istifadə etdilər, sonralar isə ayrı-ayrı sahələr üzrə Şumer-Akkad Sözlüyü yaratmaqla Akkad dilini formalaşdırdılar. Bu dövrdə Şumer dili əsas dil olaraq məktəblərdə öyrənilirdi (4, s. 13-14).

İkinci mərhələ – Babil dövrü (b.e.ə. XVIII-XVI əsr). Babildən olan Hammurapi b.e.ə. XVIII əsrdə Babil hakimiyyətini qurdu. Şumer hökmdarı Ur-Nammunun Qanunları Məcəlləsini mənimsəyərək öz adına çıxıdı, təəssüflər olsun ki, bu günə qədər də Ur-Nammunun qanunları Hammurapi qanunları kimi təqdim edilir (2, s. 53).

Üçüncü mərhələ – Hett dövrü (b.e.ə. XVI əsr). B.e.ə. 1531-ci ildə I Xattusili (və ya I Labarna) Babil işğal edərək, Hett hökmdarlığını yaratdı. Onlar şumerlərin Tanrılar sisteminə uyğun özlərinin teologiyasını, Şumer piktoqrammaları əsasında özlərinin piktoqrafik yazılarını yaratdılar. Hett mədəniyyəti özündə Xəzəryanı xalqların, şumerlərin, xüsusi halda, Çatal-Huyuq keramikasının elementlərini birləşdirməklə formalaşmışdır. Bu mədəniyyətə dimdiyəbənzər səhənglər (Xəzəryanı xalqların mədəniyyətlərindən götürülmüş), heyvan şəkilli qablar (Anadolu mədəniyyəti), geyimlərin hazırlanması (Azərbaycan, Anadolu toxuculuğundan) və s. daxil idi. Onu da xatırladaq ki, hettlər b.e.ə. Hind-Avropa xalqlarının birinci köçü zamanı Xəzəryanı ərazilərdən keçərək Şərqi Anadoluya gəlmişlər. Təbii ki, bu köç zamanı özləri ilə mədəniyyət nümunələri də gətirmişlər. Hettlərin əldə etdikləri var-dövlətin əsasını müxtəlif metal növlərindən hazırlanmış məmulatlar təşkil edirdi ki, bu da metaldan ilk istifadənin Azərbaycan, Türkmənistan və Anadolu ərazilərində olmasını təsdiqləyir. B.e.ə. XVIII-XVII əsrlərdə hettlər simvolları sağdan sola, növbəti sətirdə isə soldan sağa yazmışlar ki, bunun əsasında da Şumer-mixi yazıları dururdu.

Dördüncü mərhələ – Midiya dövrü (b.e.ə. 3-2 minilliklər). Bu dövrdə midiyalılar Cənubi Azərbaycanın Şimal-Qərb hissəsində məskunlaşmış və tədricən, bütün Azərbaycan ərazisini tutmuş, oturaq həyat keçərək əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olmuşlar (3, s. 229-230). II Kir b.e.ə. 550-ci ildə Midiyanı məğlub etdikdən sonra Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Midiya dövründə dünyanın ən nadir incilərindən sayılan “Avesta” meydana gəlmiş, parslar dönəmində isə təhrif olunaraq farslaşdırılmışdır.

Beşinci mərhələ Makedoniyalı İsgəndərin parsları məğlub etdikdən sonra Şumer izlərinin itirilməsi ilə başladı. Bu işğaldan sonra “Avesta”nın İsgəndər tərəfindən yandırılması haqqında fikirlər meydana gəldi. Lakin onun kitabı yandırma səbəbi naməlum olaraq qalmaqdadır. Bəzi mənbələr buna səbəb olaraq İsgəndərin yunan mütəfəkkiri Aristotelin tələbəsi olmasını və “Avesta”dakı ideyaların yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində məharətlə istifadə edilməsi göstərirlər.

Altıncı mərhələ yunanların ellinizm dövründən başlamışdır. Bu mərhələdə yunanlar özlərinə qədər olan bütün Şumer sivilizasiyasının elementlərini əxz etdikdən sonra tədricən şumerlər “Ölü xalqlar”, onların dili isə “Ölü dillər” siyahısına daxil edildi. Bundan sonra Şumer ideyaları intensiv şəkildə yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində zahiri cəhəti dəyişdirilməklə inkişaf etdirildi. Buna misal olaraq musiqinin formalaşması tarixinə diqqət edək: 1974-cü ildə ABŞ-ın Kaliforniya Universiteti tərəfindən musiqinin kökünün araşdırılması məqsədilə tədqiqatçılar qrupu yaradılmışdır. Onların hesabatında aşağıdakı fikirlər formalaşmışdı: “biz heç bir vaxt qədim Babil-Assur sivilizasiyasında musiqinin olmasına şübhə etməmişdik, ancaq bizim oxuduğumuz, sirlərini açdığımız yazılar, onlara qədər qebtotonik-diotonik qammaların olması fikrini təsdiqləyir. Bunlar müasir Qərb musiqisi və qədim yunan musiqisi ilə oxşardır... Bu günə qədər hesab edirdilər ki, Qərb musiqisinin əsası Yunanıstanda qoyulmuşdur. İndi aşkar olundu ki, bizim musiqinin, Qərb sivilizasiyasının bir çox aspektlərinin rüşeymləri şumerlərdə olmuşdur... Heç bir şübhə yoxdur ki, musiqi və mahnılar da şumerlərin ixtiralarına daxil edilmişdir...” (5, s.55-56). Bununla yanaşı, müəllif fikirlərini davam edərək yazırdı ki, Yunanıstana din və miflər Aralıq dənizi adaları və Kiçik Asiya vasitəsi ilə Yaxın Şərqdən gəlmişdir (5, s. 72).

Bundan başqa, şumerlərdə “Me”nin yunanlarda “loqos” kimi verilməsi, Şumer siyasi sisteminin Platonun, kosmoqoniya izlərinin isə Aristotelin əsərlərində əksini tapması və buna oxşar digər “tarixi həqiqətlər” təkcə Şumer tarixi faktlarına yanaşmada həqiqəti aşkar etməyə yox, onu itirməyə xidmət etmişdir.

Yeddinci mərhələ. Şumerlərin öyrənilmə tarixində XII əsrə qədər böyük bir boşluq əmələ gəlmiş, sanki şumerlər unudulmuş, yaddan çıxarılmışdır. XII əsrdə ispan sə-

yahətçisi Tuderli Benjami tərəfindən yenidən araşdırmalara başlanılmış və bu əsrdən başlayaraq İkiçayarasının cənub kurqanlarında (*xatırladıriq ki, "kurqan" adı yalnız və yalnız türklərə məxsusdur-N.H.*) arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə isə İtaliyalı səyyah P.Valle İkiçayarasının cənub hissəsində adsız bir təpədə arxeoloji qazıntılara rəhbərlik etmiş və şumer yazılarını ilk dəfə Avropaya gətirmişdi. Bu mərhələni əvvəlki kimi Şumer sivilizasiyasının öyrənilib mənimsənilməsi kimi xarakterizə etmək olar.

Səkkizinci mərhələ Şumerlərin öyrənilməsində ikili xüsusiyyəti ilə səciyyələnilir. Bu bir tərəfdən Şumer sivilizasiyasının nümunələrinin mənimsənilməsi, digər tərəfdən isə Şumer tarixi faktları haqqında obyektiv həqiqətlərin aşkar olunması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasıdır. Məsələn, ingilis alimi, arxeoloqu 1922-1934-cü illər arasında Britaniya və Pensilvaniya Universiteti muzeyinin göstərişləri əsasında şumerlərin Ur şəhərini aşkar etmiş, XX əsrin amerikalı filoloqu S.N.Kramer dünyanın bir sıra ölkə muzeylərindəki gil lövhələri oxumuş və təsnifləşdirmişdir. Kramer araşdırmaları nəticəsində şumerlərin bəşər tarixində birinci sivilizasiyanın yaradıcıları olması fikrini gündəmə gətirmişdir.

S.N.Kramerin Şumer sivilizasiyasına dair görüşləri

Müasir dövrün ən görkəmli şumeroloq alimi S.N.Kramer 1956-cı ildə sistemli şəkildə Şumerlərin sivilizasiyasını, ədəbi ənənələrini bizim üçün kəşf etdi, bəşəriyyətin istifadəsinə verdi. O bu nəticəyə Şumerlərin qədim kurqanlarının birində tapılmış gil lövhələrdən əldə olunmuş materiallar nəticəsində gəlmişdir. Onun gəldiyi qənaətin kökündə Şumerlərdə birinci iki palatalı parlament, birinci məktəb, birinci kosmoqoniya və kosmologiya, birinci farmakologiya, birinci "əkinçi təqvimi", birinci atalar sözləri və söyləmləri, birinci ədəbi debatlar, birinci "Nuh" əfsanəsi, birinci kitabxana kataloqu, həmçinin bəşəriyyəti tarixində birinci "qəhrəmanlar erası", birinci sosial islahatlar, təbəbət və kənd təsərrüfatı, dünyada birinci nizam axtarışı və harmoniya dayanmışdır (2, s. 50-51).

Şumer sivilizasiyasında metal, neft, kimya və tibb

Şumer dilində bir sıra metalların və onlardan əldə edilmiş məmulatların, həmçinin zəngin texnika və texnoloji terminlərin adlarına da rast gəlinir. İlk pul vahidi - gümüş sikkə Şumerlərdə aşkar edilmişdir. Şumerlərdə heç bir metal olmadığı halda metallurgiya ilk dəfə burada inkişaf etməyə başlamışdır. Metallurgiyanın inkişafı enerji mənbələrinin olmasını tələb edir. Metal filizini təmizləmək və əritmək üçün soba və puta (içində metal əritmək üçün oda davamlı qab) həmçinin ərintiləri əldə etmək üçün, külli miqdarda istilik lazım olurdu. Bunun üçün Şumerlər filizləri başqa ölkələrdən, bitum və asfaltı, neft məhsullarını isə İkiçayarasının müxtəlif bölgələrindən təbii yol ilə əldə edirdilər (2, s. 42). Qədim Şumerdə (indiki İraq Respublikasının cənub hissəsi) neft heç bir qazma işləri aparılmadan yerin səthi üzərində olmuşdur. Şumer dilində bütün neft məhsullarının adları olmuşdur. Burada pek (qatran distiləsindən sonra qalan qatı maddə), asfalt, qatran, bitum, parafin kimi neft məhsulları mövcud olmuşdur. Şumerlər parafinin yeddi növünü bilmişlər (2, s. 299). R.C.Forbs belə nəticəyə gəlmişdir ki, Şumerdə b.e.ə. 3500 il dövründə neft məhsullarını əldə etmək üçün texnoloji qaydalar tətbiq etmişlər. Həmçinin onlar sonrakı sivilizasiyalardan daha çox neft məhsullarının müxtəlif növləri və onların xassələri haqqında daha səliqə bəliyə malik olmuşlar. Onlar neft məhsullarını tək-cə yanacaq kimi yox, həm də yol tikintisi və hidroizolyasiya işlərində, boyaq hazırlamaqda, məmulatları bir-birinə yapışdırmaqda, tökmə işlərində və s. istifadə etmişdirlər. Onlar tökmə işi üçün istifadə olunan yeri **kurqan** adlandırmışdılar. Bütün neft məhsullarını işarə etmək üçün "nafta" sözündən istifadə etmişdirlər. Bu söz bəzən "napatu"

(“yanan daşlar”) kimi də işlədilmişdir (2, s. 42). Beləliklə, bu gün neft kimi istifadə olunan sözün mənşəyinin Şumerlərdən gəldiyi bir daha öz təsdiqini tapır.

Şumerlərin neft məhsullarından istifadə etmələri kimyanın inkişafının əsasını qoymuşdur. Şumerlər kimyəvi yolla neftdən müxtəlif boyalar və digər predmetlər əldə etməklə yanaşı, həm də məmulatların ömrünü uzatmaq məqsədilə yağlama prosesində, hətta qiymətli qaş-daşların hazırlanmasında da istifadə etmişdirlər (2, s. 43). Onlar özlərində ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş təbabətdə də neft məhsullarını tətbiq etmişdirlər. Nineviyada Aşurbanipalanın kitabxanasında sırf tibbə aid bölmə tapılmışdır. Bu bölmədəki mətnlər üç qrupa ayrılmışdır: “biltiti” (“terapeya”), “şipir bel imti” (“cərrahiyyə”) və “urti maşmaşşe” (“ovsunlama və cadulama”). Şumerlərin qanunlar məcmuəsində cərrahların uğurlu əməliyyat aparmalarına görə mükafat, həmçinin cərrahi əməliyyatın nəticəsinin pis olduğuna görə onlara cəza tədbirləri haqqında bölmələr vardır. Qədim Şumer hökmdarlığı dövründə xəstə A.ZU (“kim suyu bilir”) və YA.ZU (“kim yağ bilir”) seçimi qarşısında qalırdı. Urdan tapılan lövhələrdə təxminən 5 min il bundan qabaq “lulu, lekar” müalicə edən həkimin adına rast gəlinmişdir. Şumerlərdə həm də baytar həkimlər mövcud olmuşdur. Onları “camışları müalicə edən adam”, və ya “eşşəkləri müalicə edən adam” kimi adlandırmışlar (2, s. 43). Şumerlərin tibbi mətnlərində resept və diaqnostika üsulları mövcud olmuşdur. Onlar orqanizmin təmizlənməsi və yuyulmasını məsləhət görürdülər. Bunu həyata keçirmək üçün mineral duz, qaynar vanna, tərəvəzlərdən hazırlanmış vanna, neft məhsullarından alınmış vannadan da istifadə edirdilər. Dərmanlar bitkilərdən və minerallardan hazırlanar, sonra isə maye ilə qarışdırılırdı. Şumerlər anatomiyaya dair də dərin biliyə malik olmuşdur (2, s. 44-45).

Toxuculuq

Şumerlərin maddi mədəniyyət sahəsində ən böyük nailiyyətlərindən biri toxuculuq sənayesinin inkişafı və paltarların hazırlanması olmuşdur. Alimlər hesab edirlər ki, müasir sənaye inqilabı XVIII əsrin 60-cı illərində başlamışdır. Ancaq elə faktlar vardır ki, bəşəriyyətin ən böyük və birinci sivilizasiyası dövründə ipəkçilik və toxuculuq sənayesinin inkişaf etməsini sübut edir. Əkinçiliyin yüksək inkişafı təbii olaraq toxuculuq sənayesinin, o cümlədən parça istehsalının yüksək inkişafını şərtləndirən və təmin edən mühüm amillərdəndir. Bu sənaye üçün əsas xammal kətan və heyvan yunları olmuşdur. Qreys M. Kroufortun qənaətinə görə, toxuculuq ilk dəfə b.e.ə. 3800-cü ildə İkiçayarasında meydana gəlmişdir. Qədim Şumerlər həm parçaları, həm də paltarları ilə fəxr etmişlər (2, s. 46). Şumercə, TAQ.TU.ŞE “çevrilən paltar” deməkdir (2, s. 48).

Kənd təsərrüfatı

Şumerlərin ən böyük nailiyyətlərinin əldə edilməsində kənd təsərrüfatının, yəni əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının rolu danılmazdır. İkiçayarasının cənub hissəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi mövsümi yağışlar və suvarma kanalları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Qədim dövrlərdə burada ərzaq məhsullarını əldə etmək o qədər də asan olmamışdır. Sonralar Şumerlərin bir başa təbiətə yaradıcı münasibətləri sayəsində meyvə ağaclarının, bostan və tərəvəz bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli münbit şərait yaradılmış, bitkilərin növ dəyişkənliyi sürətlə artmış və bir sıra ölkələrə, o cümlədən Avropaya ixrac edilmişdir (2, s. 48).

Yazı və məktəb

Şumerdə yazının ixtirası bir başa məktəblərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Əldə olan materiallar əsasında alimlər b.e.ə. III minilliyin əvvəllərində Şumerlərin təhsil sisteminin formalaşması haqqında fikri irəli sürmüşlər. Şumerdə minə qədər yazarlar kiçik və böyük yazarlar, hökmdar yazarları və məbəd yazarları, həmçinin yüksək dövlət

vəzifəsi tutan yazarlar mövcud olmuşdur. Bunların bəziləri məktəblərdə dərs keçərdi, şagirdlərə tədris planlarını, tədrisin məsələ və metodikasını öyrədərdilər. Məktəblərdə nəinki oxuma və yazmanı, həmçinin başqa elmləri –SA botanika, zoologiya, coğrafiya, riyaziyyat və teologiyanı da öyrədərdilər (7). Yeni ədəbi əsərləri öyrətməklə yanaşı, keçmiş əsərlərin surətinin çıxarılmasını da öyrəncilərə tədris edərdilər. Məktəblərə “um-mia” (“təcrübəli müəllim”) rəhbərlik edərdi. Burada rəsmxət və Şumer dili öyrətmənləri ilə yanaşı “qamçıvuran” vəzifəsi də mövcud olmuşdur. Məktəblərdə fənlər ciddi rejim əsasında tədris olunurdu. Əgər tələbə dərsə gəlmirdisə, dərslərdə danışırdısa, yaxşı xətti yox idisə cəzalandırılırdı (2, s. 50-51).

Enki, anunnakilər və qızıl istehsalı

Anunnakilərin birinci yerə düşən qrupunun rəhbəri Fars körfəzinin- “Su evinin” sahibi Enki olmuşdur. Enki anunnakilərin elm sahəsinə rəhbərlik etməklə yanaşı, onun qarşısında duran əsas məsələ Fars körfəzinin dərinliklərindən qızıl çıxartmaq olmuşdur. Bu məsələni həll etmək üçün fizika, metallurgiya və kimya sahələri üzrə biliyə malik olmaq lazım idi. Bu isə Afrikanın Cənub-Şərqi qızıl filizlərini əldə etmək üçün geoloji kəşfiyyat işlərini aparmağı tələb edirdi. Bunu həyata keçirmək üçün coğrafiya, geologiya və həndəsə, yəni yer haqqında elmlərin sirlərini bilmək zərurəti yaranırdı.

Qızıl və gümüş qablardan istifadə

İkiçayarasında mövcud olmuş məbədlərdə ayin və mərasimlərdə qızıl qablardan istifadə edilmişdir. Uruk şəhərində şərab nəziri vermə ayinində içki qabı, sini və ətirli maddələri yandırmaq üçün qab qızıldan hazırlanmışdır. Şumerlərin ilk hökmdarlarından biri Entemen Laqaş məbədində Ninurtaya gümüşdən hazırlanmış qab bağışlamışdır (1, s. 122). Şumerlərin hökmdarı İssin özünün hakimiyyətinin on ikinci ilini “tanrıça Ninlilin böyük evində “taxt-tac” adlandıraraq ona qızıl və gümüşdən hazırlanmış taxt bağışlamışdır. Şumer, sonra isə akkad, babilli və assur hökmdarları müqəddəs yerləri, məbədləri təmir etmək, onları yenidən bərpa etmək və bəzəməklə fəxr etmişlər (1, s. 123)

Elm. Şumer miflərindən məlumdur ki, qədim Şumerlərdə iki elmi xətt mövcud olmuşdur. Bunlardan biri Nippurda Enlilin, Ereduda isə Enkinin xəttidir. Bu mərkəzlərin müəyyən zahiri oxşarlığı olsa da, bir-birilə əməkəşlik etsələr də, ayrı-ayrı sahələr üzrə ixtisaslaşmışdılar. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, anunnakilərin hər bir rəhbərinin özünə məxsus istedadı, özünün ixtisaslaşması və konkret vəzifələri mövcud olmuşdur.

Elmi fəaliyyət. Enki anunnakilərin elmi rəhbəri idi. Ona görə də onun Eredu şəhərində yerləşən “Sitayış mərkəzində” kahin kimi fəaliyyət göstərən insanlardan alimlər, müdriklər yetişməyə başlamışdı. Belələrindən biri və demək olar ki, birincisi Adapa idi. Adapa haqqında mifin yerləşən mətnlərin orijinalı hələ də tapılmamışdır. Ancaq akkad və assur versiyalarından onun haqqında çox şeyi öyrənmək mümkün olmuşdur. Hətta bu mətnlərdə Adapanın Enkiylə müdriklik sahəsində yarış apardığı göstərilmişdir. Bu mətnlərin birində məlumat verilir ki, Enki onun zəkasını müdrikləşdirmiş, ona dünyanın mənzərəsini açmış, ona müdriklik vermişdir (1, s. 108).

Riyaziyyat. Şumerlərin məbədlərində hesabatın aparılması və tikinti sənətinin inkişafı onlarda riyaziyyatın meydana gəlməsinə, riyazi biliyin sonrakı inkişafına təkan oldu. III Ur sülaləsi dövründə Şumerlərdə riyazi fikir daha güclü inkişaf etmişdir. Şumerlərdə formalaşmış elmi terminlərə nəinki riyaziyyata dair həmçinin astronomiya, kosmoqoniya, tibb, ədəbiyyat və s. aid gil lövhələrdən rast gəlinir.

Ədəbiyyat. Ədəbiyyat sahəsindəki araşdırmalar bu elmin də rüşeymlərinin Şumer dövrünə gedib çıxdığını göstərir. Akkad, hurrit, het və digər Qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatı nümunələrinə baxdıqda onların sanki Şumer orijinalının tərcüməsi və ya tamamilə

Şumerdən götürülmüş ədəbi əsərlər olduğunu görə bilərik. Bizim dövrə Şumer ədəbiyyatı abidələrinin əksəriyyəti Nippur şəhərinin məbəd kitabxanasında III Ur sülaləsinin süqutundan sonra surəti çıxarılmış mənbələrdən əldə edilmişdir. Bu ədəbiyyat nümunələri müxtəlif ölkələrin kitabxanalarında saxlanılan bir neçə hissəyə parçalanmış gil lövhələrdən əldə edilmişdir. Bu kitabələrdəki mətnlərin əksəriyyəti dini mif və əfsanələrdən ibarət idi. Bunların arasında bir sıra o qədər də böyük olmayan poemalar vardır ki, onlar əkinçiliyin və sivilizasiyanın meydana gəlməsinin, tanrıların yaradıcılığının məhsulu hesab edilirdi. Həmin poemalarda maldarlıq və əkinçiliyin insan üçün müqayisəli əhəmiyyəti qeyd olunur, əkinçiliyin Şumer tayfalarının həyatında mühüm rol oynadığı vurğulanırdı. Tanrıça Enanna haqqındakı mifdə onun həddən ziyada arxaik əlamətləri göstərilir, yəni onun yeraltı hakimiyyəti ələ keçirmək üçün ora gedib, azad olunmasından bəhs olunur. Onun geriye – yerüstü dünyaya qayıdışı donmuş həyatın bərpası kimi qeyd olunur. Bu mifdə təbiətdə həyatın veqetasıya və “ölü” dövrlərinin bir-birini əvəz etməsi təsvir olunmuşdur.

Şumerlərdə müxtəlif tanrılara müraciət himnləri mövcud olmuşdur. Mahiyyət etibarilə bu cür himnlər tarixi poemalar formasında verilmişdir. Məsələn, Uruk hökmdarının Hutilər (kutilər) üzərində qələbə himnini buna misal göstərmək olar. Şumer dini ədəbiyyatının ən görkəmli nümunələrindən biri Laqaş hökmdarı Qudeyanı tanrıça NINHİRSUNUN şərəfinə ucaldığı məbəd təsvir edilmişdir. Bu poema iki silindrik gil lövhədə yazılmışdır. Şumer ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən biri Uruk hökmdarı, Şumer xalqının qəhrəmanı Gelqameş və onun tərəfdarı Enkiduya həsr olunmuş poemalar silsiləsidir. Gelqameş haqqında dastanın tam mətni bu günə akkad dilində çatdırılmışdır. Dastanda Gelqameş Uruk şəhərinin hökmdarı, tanrıça NINSUNUN oğlu kimi verilmişdir. III Ur sülaləsinin hökmdarlarının siyahısında Gelqameş Uruk şəhərinin I hökmdar sülaləsinin hökmdarı kimi verilişdir. Sonrakı ənənələrdə o tarixi şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu dastanın ayrı-ayrı boylarında onun Şumer xalqına məxsus olması heç bir şübhə doğurmadan sübut olunmuşdur. İlk boylarda ona kömək məqsədilə qəhrəman Enkidu və xalqın nümayəndələrinin gəldiyi göstərilir. Deməli, 50 nəfərdən ibarət “şəhər uşaqları”, yəni Uruk şəhərinin xalqı sidr meşələri ölkəsinə (Livan) düşməni məhv etmək üçün yürüşlər etmişdir. Dastanın başqa boylarında Gelqameşin Kiş şəhərinin hökmdarı Aqqa ilə döyüşləri təsvir olunmuşdur. O, həmin hökmdarın Gelqameş qarşısında qoyduğu “Uruk şəhərinin camaatını toplayaraq bizə suvarma işlərində köməklik etsin” tələbinə rədd cavabı vermişdir.

Şumer ədəbiyyatı və dünyagörüşündə ümumdünya tufanı haqqında əfsanə mühüm yer tutmuşdur. Bu əfsanədə müdriklər tanrısı Enkinin məsləhəti əsasında Ziusudranın insanları xilas etmək üçün çoxmərtəbəli gəmini quraşdırması təsvir edilmişdir. Bu əfsanə Bibliyada və Quranda analogi əfsanələrin əsasını təşkil etmişdir. Bu əfsanədə b.e.ə. IV minillikdə Şumer yaşayış məskənlərində mütəmadi daşqının olması faktı öz əksini tapmışdır.

Tarix. Şumer sivilizasiyasına dair araşdırmalar göstərir ki, bir çox elmlər kimi məhz tarix elminin də başlanğıcı Şumerlərə əsaslanır. Belə ki, S. Kramer Laqaşın hökmdarı Entemenu birinci tarixçi adlandırmışdır, çünki o, qonşu Umma şəhəri ilə müharibənin gedişini silindrik möhürdə əks etdirmişdir. Digər tərəfdən tarixdə ilk qanun Hammurapinin qanunları olaraq göstərilə də, b.e.ə. 2350-ci ildə Hammurapidən təxminən 500 min il əvvəl Laqaş qanunları məcmuəsi yaradılmışdır. O, qanunlarında cəza tədbirlərinin dayandırılması ilə bağlı qərar qəbul etmişdi, yəni cəzaya görə buğa, qoyun və eşşəyin götürülməsi qadağan edilmişdi (2, s. 53). Bu da Şumerdə qanunvericilik sistemi və ədalətin bərpasının digər mədəniyyətlərdən daha qədim dövrlərə aid olmasını göstərir.

Me. Enki, Adapa. Şumerlərin qədim xronikalarına görə, məhz Eredudakı məbədə Enki “Me”- də elmi biliyin sirlərini saxlayır. “Me” predmetlər haqqında elmi infor-

masiyalar məcmusundan ibarət olmuşdur. Şumer miflərinə aid olan lövhələrin birində göstərilir ki, tanrıça Enanna Uruku “Sitayış mərkəzinə” çevirmək üçün Enkini aldatmaq qərarına gəlir. Adapa haqqında olan miflərdən məlum olur ki, onu bəzən NUN.ME (“Kim ME-ni dərk edir”), hətta assur mətnlərində müdrik düşünən insanları da “Adapa kimi müdrik”, bəzən isə “böyük ulu ata Adapa” ifadələri ilə adlandırmışlar. Enkidən Adapaya verilən müdriklik UD.SAR.ANUM.ENLİL (“An və Enlilin böyük günləri”) lövhəsində öz əksini tapmışdır. Burada yazı, təbabət, astronomiya və astrologiyaya dair biliklər öz əksini tapmışdır. Adapanın hər gün Enkinin Ereduda yerləşən “müqəddəs mərkəzinə” gəlməsinə baxmayaraq, o öz müdrikliyini öz oğluna vermişdir. Bu məcmuəyə EN.ME.DUR.AN.Kİ (“Durankidən (“Yer və göyün əlaqəsindən”) olan kahin “ME”) adı verilmişdir. Bu cədvəldə su və yağış, An, Enki və Enlilin sirləri qorunur. Bununla yanaşı, bu lövhədə Göy və Yerin sirləri də saxlanılmışdır (1, s. 108-109). Şumerlərin birinci hökmdarı Etana haqqında mifində astronomiya və riyaziyyata dair bilgiler verilmişdir. İlk olaraq, Etana mifik qəhrəman kimi, sonralar isə tarixi şəxsiyyət kimi qəbul olunmuşdur (1, s. 108-111).

Memarlıq və incəsənət. Hökmran sinfin get-gedə zənginləşməsi şəhərlərdə onların tikinti fəaliyyətləri zənginləşməsi və genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Deyilənlərə görə müharibə bəşəriyyətin elmi və texnoloji tərəqqisini sürətləndirmişdir. Qədim Şumerlərdə isə müharibələr məbəd tikintisini sürətləndirmişdir ki, bu da öz növbəsində texnikanın, ticarətin, nəqliyyatın, memarlığın və cəmiyyətin özünün inkişafını şərtləndirmişdir. Nəhəng tikinti işlərinin aparılması əvvəlcədən memarlıq layihələrinin işlənilməsini, böyük sayda işçi qüvvəsinin təşkili və təminatını, tikinti aparılan sahənin təmizlənməsini, kərpic və daş blokların bişirilməsini, uzaq ölkələrdən nadir materialların gətirilməsini, metaltökmə işləri bəzək əşyalarının düzəlməsini təmin etmişdir. Bütün bunlar b.e.ə. III minillikdə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın olduğundan xəbər verir (2, s. 37-38). Şumer sivilizasiyası bəşəriyyət tarixinin ən nəhəngi və ilki olmuşdur. Şumerlər təkcə məbədlər ucaltmaqla kifayətlənməmiş, onlar həm də yüksək inkişaf etmiş, sivilizasiyanın davamlı inkişafında əvəzsiz rol oynayan yazını, möhür işlərini də ixtira etmişdirlər. Şumer yazarları bəzi mətnləri gil lövhələrin üzərinə köçürərkən hazır möhürlərdən istifadə etmişdirlər. Onlar piktoqrammalarına daxil olan simvolları və silindrik möhürləri də ardıcılıqla bu gün istifadə olunan ştaplar kimi gildən hazırlamışdılar (2, s. 38). Şumerlər kərpic istehsalında gil ilə yanaşı qamış və samandan istifadə etmiş, onların ömrünü uzatmaq, həm də möhkəmlilik vermək məqsədi ilə sobalarda bişirmişdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı dairəvi formalı evlər aşkar edilmişdir. Bununla yanaşı, Şumerlər dairəvi formalı tikintiləri yaxşı bildikləri halda məbəd tikintilərində dairə formasından istifadə etməmişdirlər. Onlar tikinti inşasında daşı işləyib hazırlayaraq istifadə etmişdirlər (2, s. 40-41; 1, s. 101).

Musiqi. Şumerlərin maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin inkişafı incəsənətin bütün növlərinin çiçəklənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. ABŞ-ın Berkliyə yerləşən Koliforniya universiteti tərəfindən təşkil olunmuş tədqiqatçılar qrupunun 1974-cü ilin mart ayındakı hesabatında deyilirdi ki, onlar qədim dövrə aid mahnıları oxuya bilmişlər. “Biz heç bir vaxt qədim babil-assur sivilizasiyasında musiqinin olmasına şübhələnməmişik, ancaq bizim oxuduğumuz, sirlərini açdığımız yazılar onlara qədər qəbtonik-diotonik qammaların olmasını təsdiqləyir. Bunlar müasir Qərb musiqisi, həmçinin b.e.ə. I minillikdəki yunan musiqisi ilə oxşardır”. Bu günə qədər hesab edirdilər ki, Qərb musiqisinin əsası Yunanıstanda qoyulmuşdur. İndi aşkar olundu ki, bizim musiqinin, Qərb sivilizasiyasının bir çox aspektlərinin rüşeymləri Şumerlərdə olmuşdur. Bu barədə şübhələndirici heç nə qalmamışdır. Belə ki, yunan alimi F.Aleksandiski təsdiq etmişdir ki, İkiçayarasının sakinləri “dünya harmoniyasına musiqi tonlarının səsləri ilə qovuşmuşdurlar.” Heç bir şübhə yoxdur ki, musiqi və mahnıları da Şumerlərin ixtiraları siyahılarına aiddir (2,

s. 55-56). Şumer sivilizasiyasının başqa nailiyyətlərinə uyğun olaraq, onların musiqi və mahnıları məbədlərdə meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı, ifa olunan incəsənət növləri məbədlərdən kənar da inkişaf etmişdir. Hətta Şumer atalar sözlərində də belə bir deyim mövcud olmuşdur: “Gözəl səsi olmayan müğənni, həqiqətən də, kasıb müğənnidir”. Arxeoloqlar şumerlərə aid akkompənmetlərdə ifa olunmuş bir sıra sevgi mahnıları aşkar etmişdirlər. Şumer musiqi və mahnılarında bir fakt özünü təsdiq edir ki, onlar struktur və harmoniyasına görə qərb musiqisinin sələfləridir (2, s. 57).

Nəticə

Şumer sivilizasiyası bəşəriyyət tarixinin ən nəhəngi və ilki olmuşdu. Şübhəsiz ki, Şumerlərdə müharibələr məbəd tikintisini sürətləndirmiş bu da texnikanın, ticarətin, nəqliyyatın, memarlığın və cəmiyyətin inkişafını sürətləndirmişdir. Göründüyü kimi bu bizə b.e.ə. III minillikdə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın olduğundan xəbər verir. Şumer tarixinin öyrənilməsi cəzbedici faktlar və müəmmalı ziddiyyətlərlə doludur. “Tarix Şumerdən başlanır” əsərinin müəllifi S.N.Kramer 1952-ci ildə yazırdı ki, İkiçayarası e.ə. 4500-4000-ci illərdə insan ayağı dəyməyən bataqlıqdan ibarət idi. Yəni, bu tarix hər hansı dərin elmi təhlil nəticəsində əldə olunmamışdır. Sadəcə, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bəlgələrin təsdiq etdiyi e.ə. 2500-cü ilin üzərinə sıfırdan inkişaf etmiş sivilizasiya yaratmaq üçün bəs edəcək böyük bir müddət, 20-25 yüzillik gəlməklə “tapılmışdı”. Lakin bu psevdotarix ən cüzi tənqidə belə davam gətirmədi. Sonralar Şumerin yaranma tarixi “gil kitabə”lərin köməyi ilə daha 1500 il geri atıldı. Bu dəfə alimlər iddia edirdilər ki, Şumer ərazisində e.ə. VI minillikdən əvvəl heç bir inkişaf etmiş şəhər sivilizasiyası olmayıb. Lakin XX yüzilliyin ortalarında arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq iddia edirdilər ki, “Şumerdə e.ə. 4500-cü ildən çox-çox qabaq insanlar yaşayırdı”.

Buradan aydın olur ki, dəniz səviyyəsinin çox yüksəyə qalxması zamanı Şumerin ilk mədəni inkişafını göstərən yer qatları suyun altında qalmışdır. Ona görə də, tədqiqatçılar Şumerin uzaq keçmişi barədə tutarlı fikir söyləyə bilmirdilər. Aydın məsələdir ki, tədqiqatlar intensivləşdikcə yeni-yeni faktlar ortaya çıxmağa başlamışdır. Şumerlərin əldə etdikləri hədsiz nailiyyətlərə böyük şəhərləri, yazını, ədəbiyyatı, məktəbi, monarxiyanı, məhkəməni, qanunları, tacirləri, sənayeçiləri, şairləri aid etmək olar. Şumerlərin lazımi cihazları və alətləri olmamasına baxmayaraq, onlar mürəkkəb astronomik və riyazi, hündəsi bilikləri öyrənməyin yollarını tapmışdılar.

Aydındır ki, Şumer mədəniyyətini, yazı və dilini, ədəbiyyatını, kənd təsərrüfatını, incəsənətini araşdırmaq böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu işdə artıq ilk addımlar atılmış, lakin bu hələ də kifayət deyildir. Toxunduğum məsələnin dərinliyi əslində odur ki, Azərbaycan tarixini türk və ümumilikdə türk xalqlarının tarixindən ayırmaq mümkün deyil. Bütün türk tarixini isə ümumdünya tarixindən ayırmaq ağlasığmazlıqdır. Bizim toxunduğumuz Şumer sivilizasiyası öz aktuallığı ilə əvvəlki dövrlərdə də maraqlı olmuş və əminəm ki, müasir dövrümüz üçün də maraqlı olacaq bir mövzu kimi qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds). Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks. Chicago: Chicago University Press, 1983, 695 p.
2. Braidwood R.J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. Chicago: Cicago Press, 1960, 184 p.
3. История и культура Древнего Востока: Энциклопедический словарь / Д.Никольская и др. М.: Росспэн, 2008, 431 с.
4. Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.: Петербургские Востоковедение. 2006, 240 с.
5. Ситчин З. Двенадцатая планета. М.: Эксмо, 2007, 432 с.

6. Харенберг Б. Хроника человечества. 2-е изд. доп. М.: Слово, 2000, 224 с.
7. Ситчин З. Двенадцатая Планета Когда боги бежали с земли. 78 с.
<https://profilib.org/chtenie/30883/zakhariya-sitchin-dvenadtsataya-planeta-2.php>
8. Культура древнего Ближнего Востока и Эрмитаже
(<https://ros-vos.net/xxi/muz/rs/bv-ermi/>)

Summary

Nazim Huseynli

Sumerian Civilization

It has always been of interest to explore the primary source of various knowledge, ideas and inventions known to science throughout history. Different views have been put forward regarding the peoples that are presently represented by civilization and culture. Archaeological excavations and fact-based scientists mark Sumerian civilization as the first civilization in human history. Researchers in the field have discovered hundreds of evidence that Sumerians have vastly superior technology and culture than the period of time they lived. The discoveries of Sumerian civilization also played an invaluable role in the studies of Sumerian scientist S. Kramer. Kramer has brought forward that Sumerians have signed a number of “firsts” in human history, based on materials obtained from clay boards which he discovered on one of the ancient burial mounds. The conclusion that came from Sumerians was the first bicameral parliament, the first school, the first cosmology, the first pharmacology, the first "farming calendar", the first proverbs and sayings, the first literary debates, the first library catholics, the first social reform, medicine and agriculture, the first search for harmony and harmony in the world. However, all these Sumerian accomplishments have been plundered and taken over by the Hittites, the Acadians, the Assyrians, the Babils and other nations for years. As a result, many of the inventions and innovations of the Sumerian civilization have been linked to the names of other peoples, and the Sumerian name has been removed from history. Recent studies and facts are enough to prove the opposite. The analysis of the great Sumerian civilization once again proves that initial imagination about moral and honesty existing in modern civilization and the fields such as legislation, public administration, architecture, science, art and technology is originated from Sumerians. From a historical and logical point of view, Sumerian civilization has always been at the forefront of ancient civilizations, covering all areas of human activity, and thus played a key role in later cultures and civilizations. From this point of view we can say without any hesitation that Sumerian civilization is the starting point of modern civilizations.

Keywords: civilization, Sumerian, history, culture, science

Резюме

Назим Гусейнли

Шумерская цивилизация

На протяжении всей истории всегда вызвали интерес исследования знаний, представлений и первичных источников открытий, известных науке. В настоящее время выдвигаются различные мнения, связанные с народами, которым принадлежат образцы существующей цивилизации и культуры. Ученые, опирающиеся на факты и археологические раскопки, отмечают шумерскую цивилизацию, являющуюся первой цивилизацией в истории человечества. Исследователи, проводящие изыскания в этой области, обнаружили сотни доказательств того, что шумерам принадлежит культура и технология, намного опережающая свою эпоху. В обнаружении шумерской цивилизации незаменима также роль исследований ученого-шумеролога С.Крамера. На основании материалов, полученных из найденных в одном из древних курганов глиняных дощечек, он выдвинул идею о том, что в истории человечества шумеры во многом были первыми. В основе заключения, к которому пришел ученый, лежат появление у шумеров первого двухпалатного парламента, первой школы, космогонии и космологии, первой фармакологии, первого «календаря фермера», первых пословиц и поговорок, первых литературных дебатов, первого библиотечарского каталога, а также первой в истории человечества «эры героев», первых социальных реформ, медицины и сельского хозяйства, первых в мире поисков правил поведения и гармонии. Но все эти достижения шумеров на протяжении многих лет были разграблены или присвоены хеттами, аккадцами,

ассирийцами, вавилонянами и другими народами. В результате этого многие открытия и новшества, в действительности принадлежащие Шумерской цивилизации, стали представлять в связи с другими народами, а название Шумеры было стерто из истории. Однако исследований, проводимых в последние годы, и найденных фактов достаточно, чтобы доказать обратное. Анализ цивилизации Шумеров еще раз доказывает, что первые представления о чести и справедливости, законодательстве, государственном управлении, архитектуре, науке, искусстве и технологии существующих современных цивилизаций берут свое начало от Шумеров. С точки зрения историзма и логики среди древних мировых цивилизаций Шумерская цивилизация, охватывающая все области развития человека, будучи всегда на высоте, тем самым играла основную роль в последующих культурах и цивилизациях. Исходя из вышесказанного, не колеблясь можно говорить о том, что шумерская цивилизация исходная точка современных цивилизаций.

Ключевые слова: цивилизация, Шумеры, история, культура, наука

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof.Cəlilov Firudin Ağası oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

**FƏLSƏFƏNİN ANTİK YUNANISTANDAN İSLAM ŞƏRQİNƏ
KEÇİDİNİN TARİXİ XARAKTERİ**

Araz ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 18th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: Aristotel, Cündişapur, tibb, məntiq, xristianlıq

Giriş

Makedoniyalı İsgəndərin yunan şəhər dövlətlərini birləşdirməsi nəticəsində Yunan düşüncə tərzinin Misirə və Asiyanın içərilərinə doğru yayılması prosesi başlanmışdı. Yunan düşüncə tərzinin praktiki əsasları Ellin mədəniyyəti formasında təzahür edirdi. Makedoniyalı İsgəndər Ellin mədəniyyətini Yaxın Şərqə yaymaqla bir-birindən fərqli düşüncələrə və xarakterə malik mədəniyyətlər arasında ilkin əlaqəni təmin etmişdi. Bu qarşılıqlı əlaqə Antik Yunanıstana məxsus elmi-fəlsəfi biliklərin və təsəvvürlərin də tədricən Ellada adlanan Yunanıstanın tarixi torpaqlarından kənardakı ərazilərə yayılmasına imkan vermişdi. E.ə. 331-ci ildə Misirdə Nil çayının deltasında Makedoniyalı İsgəndərim ömrü ilə inşa edilən İsgəndəriyyə şəhəri eramızın ilk əsrlərindən etibarən ciddi elm və bilik mərkəzi olaraq inkişaf edirdi. Şəhər bir çox yunan müdrikə və düşüncə xadiminə ev sahibliyi etmişdi. Bunların arasında həndəsə sahəsində fəaliyyətləri ilə məşhur olan Evklid, coğrafiya sahəsində Ptolomey, Batlamyus kimi önəmli şəxslərin adlarını çəkmək olardı.

Bu dövəmdə əsas bilik mərkəzi qismində fərqlənən şəhərlərdən biri də əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi Afina idi. Afinada Platon Akademiyası, eyni zamanda Epikürçülərin Bağı və Kiritli Zenonun tarixdə ilk dəfə olaraq qadınları qəbul edildiyi fəlsəfə məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. (5, s. 36)

Aristoteldən sonrakı dönmə yunan fəlsəfəsi, əsasən, yeni platonçu xarakterə malik idi. Yeni eranın başlanğıcında digər antik yunan fəlsəfi cərəyanlarından fərqli olaraq, yeni platonizm özünü qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Lakin I əsrin əvvəllərindən etibarən xristianlıq dinin ortaya çıxması ilə teoloji düşüncə tərzini fəlsəfə ilə ciddi ziddiyyətlər yaşamaqda idi. Nəticədə hakim olan yeni platonçu yanaşma xristianlıq, yunan fəlsəfəsi və Misir ənənəsinin birləşməsindən ibarət olan eklektik xarakter qazanmağa başlamışdı. Miladdan sonra III əsrdə Afinadakı və İsgəndəriyyədəki yeni platonçu məktəblər, onların Pergama və Apameadakı kiçik ölçülü bənzərlərindən başqa digər fəlsəfi məktəblər öz tənəzzül dövrünü yaşayırdı. (3, s. 68)

1. Antik dövrün sonunda Afina və İsgəndəriyyə məktəbləri

V əsrin əvvəllərində Plutarkhos, Syrianus, Proklos, Marinos, İsidorus, Hegias və Damascius kimi filosoflar tərəfindən Afinada yeni platonçu məktəbin əsası qoyulmuşdu. Burada dərs verən alimlər Platon, Plotin və Porfirinin əsərlərindən yararlanaraq fəlsəfənin bütün ünsürlərini içərisinə alan Aristoteldən Platona, Platondan teologiyanın qaynaqların qədər geniş bir sahəni əhatə edən tədris planı hazırlamışdılar. Bu alimlər içərisindən Proklus Platonun teologiya məsələləri izah etməkdə önəmli əsəri olan *Par-*

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: arazliyev1606@gmail.com

menides dialoqundan istifadə edərək, teologiyanın sistematik şəkildə izah edilməsinə çalışırdı. Teologiyaya meyillənməklə yanaşı yeni platoncu alimlər Platonun “*Dövlət*” əsərində qeyd olunan yunan şəhər dövlətlərinin idarə edilməsi, filosofların ən önəmli işlərinin şəhərin idarəetməsi ilə maraqlanmaq olması kimi amillərə də yer verirdi. Bu məsələ Roma dönəmində olduğu kimi Bizans hakimiyyəti tərəfindən də yaxşı qarşılanmırdı. Bu səbəbdən hökmdarın şəxsi maliyyə yardımları ilə Afinada müxtəlif mərkəzlər yaratdı, fəlsəfinin nüfuzunu azaltmaq məqsədi ilə 425-ci ildə II Teodorus tərəfindən Konstantinopolda açılan universitetə bənzər qurumların əsası qoyulurdu. Hakimiyyətin birbaşa təzyiqləri nəticəsində Bizansın fərqli regionlarında fəaliyyət göstərən irili xırda fəlsəfi məktəblər sıradan çıxmış, V və VI əsrlərdə sadəcə iki məktəb öz varlığını qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Bunlar Afina və İsgəndəriyyə məktəbləri idi. Bu iki fəlsəfi məktəb bir biri ilə ciddi fərqliliklərə malik idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, öz aralarında qarşılıqlı akademik əlaqələrə də malik idilər. (7, s. 66) Məktəblər arasındakı əsas təməl fərqlər Afina məktəbinin Bizans hakimiyyətinə rəğmən Platondan gələn filosofların siyasətlə olan əlaqələrini qabartması və paqan meyllərə əsaslanması, İsgəndəriyyə məktəbinin isə daha çox dini motivləri qəbul edərək, xristianlığın Yeni Platonizm tərəfindən alleqorik əsaslandırılması istiqamətinə meyli olması idi. (4, s. 359)

Roy Jackson xristianlıqla olan bu yaxınlaşma və uzlaşmanın əsas səbəbi kimi, isgəndəriyyəli filosofların sonlarının Afinadakılar kimi olmasından duyduqları qayğı ilə izah edir. (5, s. 36) Onlar siyasi hakimiyyətə qarşı daha təmkinli və uzlaşdırıcı mövqedə idilər. Nəhayət, davam edən fəlsəfi ziddiyyətlər 529-cu ildə fəlsəfi məktəblərin fəaliyyətindən narazı olan imperator Justinian tərəfindən dini, mədəni və siyasi səbəblər qeyd edilməklə Afina məktəbinin ləğv edilməsi ilə nəticələnir.

Antik yunan ənənəsinin Afinadakı yeni platonçu məktəbinin ləğv edilməsindən sonra Bizans hakimiyyəti altındakı ərazilərdə fəaliyyət göstərən ən böyük fəlsəfi məktəb İsgəndəriyyə məktəbi idi. İsgəndəriyyə məktəbi, əsasən, tibbi biliklər və fəlsəfə istiqamətində ixtisaslaşmışdı. Şəhərdə tarixi muzeyinin və kitabxananın olması fəlsəfi və elmi biliklərin inkişafında mühüm rola malik idi.

İsgəndəriyyə məktəbi də tarixən Afina məktəbində olduğu kimi IV əsr etibarilə paqan xarakterə malik idi. Lakin Romanın xristianlaşması ilə əlaqədar olaraq 391-ci ildə paqan qurban kəsmək ayinin qadağan edilməsi İsgəndəriyyədə filosoflara hücumları sürətləndirdi. Məbədlərinin dağıdılması və filosofların öldürülməsi (415-ci ildə Hypatiyanın da öldürülməsi) ilə müşayiət olunan bu müddət ərzində çoxsaylı paqan düşüncə xadimi İsgəndəriyyədən Şərqə doğru köç etməyə məcbur oldu. Dönəmin İsgəndəriyyə məktəbinin rəhbəri olmuş Ammonius xristian təriqətlərlə çox ciddi mübarizə şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Ən nəhayətində Ammonius xristian rahiblərlə razılığa gəlmək məcburiyyətində qalır. Bunun nəticəsi kimi, Ammonius yeni platonçu fikirlərdən imtina edərək, Aristotel haqqında şərhlərə yönəlir. Bununla da İsgəndəriyyə ənənəsindəki fəlsəfə anlayışının Platondan Aristotel fəlsəfəsinə istiqamətlənməsi başlamış olur. Bu istiqamət xristianlığın təsiri və diktələri ilə əlaqədar olaraq teologiya problemlərinə yönəlir. Bu proses Aristotel metafizikasının yeni platonlaşdırılması və yeni platonizmin aristotelləşdirilməsi ilə xarakterizə edilirdi. Belə ki, paqan hesab edilən antik yunan düşüncəsində Aristotelin ilk mühərrik – tanrı nəzəriyyəsi hərəkətsizdir, o hərəkət etmədən *nousu* hərəkət etdirə bilən *noetondur*. Aristotelin fikirlərindən ontoloji problem olaraq ortaya çıxır ki: Əgər bir şey hərəkət etmirsə və sadəcə özü hərəkət etdirirsə, o zaman ona varlığını bəxş edən kimdir? Bir şeyin var olması onun hərəkət halında olmasıdır çünki. Daha sonra İbn Sina da hərəkəti tanrını sübut etməyin bir yolu olaraq görməyi tənqid edirdi. Ən təməlində isə yeni platonçular da İslam filosofları kimi aləmin əzəli olmasına inanırdılar. (7, s. 119) Ammoniusdan sonrakı dövərdə İsgəndəriyyə məktəbi daha çox xristianlaşmağa doğru yönəlir, İsgəndəriyyəli filosoflar içərisində tanrının da *fəal hərəkət* xa-

rakteri ilə yanaşı, həm də dairəvi hərəkətdən imtina edilərək, dünyanın *düzxətli hərəkəti* mənimsənildirdi (John Philoponus). Bu fikirlər tərcümələr sayəsində İslam fəlsəfəsinə də eynilə keçmiş fikirlər idi. Burada xüsusi olaraq İslam fəlsəfəsində ciddi şəkildə görülən *Aristotelçi fəlsəfə* və onunla sıx bağlı olan *tibbi biliklərin* qaynaqları haqqında danışmaq ehtiyacı yaranır.

2. Məntiq və tibb fəlsəfi düşüncənin əsas istiqamətləri kimi

Antik yunan düşüncəsinin son mərhələsini təşkil edən Yeni Platonçuluq, xüsusilə Platon və Aristoteli bir-biri ilə uzlaşdırmağa cəhd göstərir, bu birləşdirməyə həm də stoizmi, yeni-pifaqorçuları da əlavə etməyə çalışırdı. (2, s. 12) Yeni Platonçu ənənənin davamçıları tərəfindən Aristotelin şərh edilməsi ilk növbədə orta əsrlərin fəlsəfə anlayışı ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdı. Yeni Platonizmin banisi hesab edilən Plotin İsgəndəriyyədə təhsil almış və bu günə qədər haqqında məlumat olan 54 əsərinin (məqaləsinin) əksəriyyətində Platon fəlsəfəsi haqqında məlumat verirdi. Plotinin mövqeyi, əsasən, Platon fəlsəfəsi ilə dini görüşləri əlaqələndirmək idi. Buna görə də onun fikirləri ilk vaxtlarda xristianlar, daha sonrakı dövrlərdə isə müsəlmanlar tərəfindən cazibədar qarşılanmışdı. Plotinin fikirləri və onun ifadə etdiyi “*bir*” anlayışı xristianlığın Şərqdə yayılmış olan manixeyizmə qarşı mübarizəsində önəmli rolə malik idi və idarəçilər tərəfindən dəstəklənirdi. (8, s. 15)

Ərəb dilinə tərcümə edilmiş ilk əsər də buna uyğun şəkildə Plotinin *Enneadlar* adlı əsərinin metafizika ilə bağlı IV, V və VI bölümləri idi. (5, s. 39) Bu bəhsi keçən əsər ərəbcə *Athuluqia* (teologiya) adlandırılmış və müəllifinin Aristotel olduğu hesab edilmişdi. (5, s. 40) Aristotelə aid edilən bir digər əsər də Proklusun *Teologiyanın ünsürləri* əsəri idi. Bu əsər ilk olaraq süryanicəyə oradan da ərəbcəyə tərcümə edilmişdi. Burada Yeni Platonçulardan əsasən teologiya istiqamətli kitabların daha çox tərcümə edildiyin görmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi xristianlığın təsiri ilə Yeni Platonizmin teologiyaya doğru yönəlməsi və daha sonrakı dövərdə xristianlıq daxilində teologiya ilə bağlı müzakirələrin (monofizit, nestorian) meydana çıxması idi.

Ərəblər Plotin haqqında məlumatı Tir şəhərində yaşamış olan və Plotinin tələbəsi olan Porfiridən almışdı. Onun “*İsaqoqe*” əsəri suriyanicədən ərəb dilinə tərcümə edilmişdi. Bu kitab İslam dünyası üçün ilkin *məntiqə* giriş xarakterinə malik idi və uzun müddət əsas fəlsəfi mətn kimi qiymətləndirilmişdi.

Porfirinin əsərinin əsas fəlsəfi mətn kimi qiymətləndirilməsi məsələsi bir qədər qəribədir. Porfirinin öz müəllimi olan Plotin haqqında yazdığı biqrafik məlumatlara əsasən Plotinin özü Aristotel haqqında geniş analizlər aparmışdır. Porfiri Aristotelin əsərləri haqqında ilk rəsmi şərhlər yazan şəxs hesab olunur. Aristotellə bağlı aparılan araşdırmalar Yeni Platonçu məktəbin əsas dərş vəsaiti olaraq istifadə olunduğunu göstərir. Belə ki, Porfiri öz məktəbində təhsil alan şəxslərə 2 il Aristotel öyrədildikdən sonra Platonun metafizikasına keçmək üçün imkan yaradılırdı. Aristotelə görə, məntiq bir vasitə (*orqanon*), bir meod idi. O, fəlsəfənin bir parçası olaraq qəbul olunmurdu. Son dövərdə Yeni Platonçular da məntiqi Aristotelin nəzərdə tutduğu mənada istifadə edirdilər, Aristotel Platon fəlsəfəsinə giriş xarakteri daşıyırdı. Porfiri də məntiqi organonu Yeni Platonçu məktəbin (V əsrdə Afinada yaradılmış məktəb) əsas tədris metodikasının ilkin şərti kimi qəbul etmişdi və bu məktəbin sonuna qədər də dəyişilmədi. (7, s. 71) Artıq Xristianlıqdakı məzhəb problemləri ilə əlaqədar teoloji xarakterə malik Yeni Platonçu fəlsəfənin özü yox, onun əsas metodu olan Aristotelin fikirləri önəmsənilməyə başlanılırdı.

Eramızın VI və VII əsrləri arasında İsgəndəriyyədə o dövərdə tibb haqqında yazılmış əsərlərindən xülasələrin yer aldığı *Summarie Alexandinorum* adlı əsərin xüsusi rolu vardı. Bu zaman qədərki tibb qaynaqları əsasən Begamalı Qalen mərkəz alınmaqla

nəzərdən keçirilirdi. Qalenin fəaliyyəti özündən əvvəlki dönəmə aid məşhur həkim olan Hippokratın əsərlərinə şərhlər yazması ilə bağlıdır. “*Aphorismos*” kimi Hippokrata aid edilən və bu gün də əlyazmalarının mövcud olduğu əsərlər Qalen tərəfindən Hippokratın fikirlərinə verilmiş şəhrlərdən ibarətdir. (4, s. 495) Qalendən edilən tərcümələr hesabına ərəblər 4 maye nəzəriyyəsi, həzmin fiziologiyası, qan dövranının sxemləri, dərmanların 4 dərəcəli təsiri anlayışı və s. haqqında məlumat əldə etmişdi. Artıq ərəb işğalları ərəfəsində İsgəndəriyyə fəlsəfə ilə yanaşı mühüm tibbi mərkəz halına da gəlmişdi. Antik dövrdə fəlsəfə və tibb bir birindən ayrılmaz hesab edilirdi. Galenin fikrincə bir tibb doktoru həm də filosof olmalı idi. Tibbi biliklərin də İslam aləminə keçidi Antik Yunan (Hippokrat) ənənəsinin Begamalı Galen tərəfindən şərh olunması və Galençi ənənənin İsgəndəriyyə məktəbi vasitəsilə baş vermişdi. Tibbdəki Galençi ənənə İslam fəlsəfəsinə keçdikdən sonra da öz eklektik xarakterini qoruyub saxlamış və daha da inkişaf etmişdi.

3. Fəlsəfi düşüncənin İsgəndəriyyədən Şərqi doğru yayılması

Roy Jackson özünün “*İslam fəlsəfəsi*” kitabında Afina məktəbinin bağlanmasıdan sonra 7 filosofun Sasani İmperiyasına, indiki İraq sərhədində yer alan Tizpon (Ktesifon) şəhərinə qaçdıqlarını, Bizansda yenidən qəbul edilənə qədər 1 il müddətində burda qaldıqlarını qeyd edir. Bu zaman ərzində aralarından bir neçə filosofun da İsgəndəriyyədə ticarətlə məşğul olduğu haqqında məlumat verir. (5, s. 36) 532-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən filosofların bəziləri (Simplicus, Damascus) geriye Afinaya qayıdır. Lakin bir daha fəlsəfə ilə məşğul ola bilmir, kitabxanalarda Aristotelin şərhilə məşğul olmağa davam edirlər. (7, s. 68)

Hilmi Ziya Ülkən Bizans ərazisində fəlsəfi dünya görüşün III və IV əsrlərdə iki məktəbə ayrıldığı, Antakya və İsgəndəriyyə məktəblərini bir-birindən fərqli olduğunu nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, İsgəndəriyyə məktəbində Platonçu və Yeni Platonçu təmayüllü mətnlər toplandığı halda, Antakya məktəbində Aristotelçi və Əxlaqla bağlı mətnlərə üstünlük verilirdi. İsgəndəriyyə məktəbi dini mətnləri, xüsusilə də İncili izah etməkdə allegorikalardan istifadə etdiyi halda Antakya məktəbi dini mətnlərin hərfi hərfinə açıqlamalarını əsas olaraq alırdı. Ülkən Antakya məktəbinin təsiri ilə sonralar Edessa və Harranda yeni məktəblərin meydana gəldiyini və bu ənənənin Cündişapurda davam etdiyini qeyd edir (8, s. 22). Roy Jackson da ərəb işğalları ərəfəsində İraq və Yaxın Şərqi bəzi bölgələrində fərqli fəlsəfi məktəblərin olduğunu qeyd edir. Bu məktəblər isə əsasən İsgəndəriyyə qaynaqlı fəlsəfi məktəblərdir. (5, s. 37)

İsgəndəriyyədəki fəlsəfə məktəbinin V əsrdə xristian keşişlərlə yaşadığı mübarizə onları İsgəndəriyyədən şərqi tərəf – Bizans imperiyasının sərhədlərinə doğru köçməyə məcbur etmişdi. Bu da öz növbəsində Bizansın Sasani imperiyası sərhədlərində fərqli düşüncə mərkəzlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdı. Bu məktəblər fəlsəfi olaraq İsgəndəriyyə mərkəzli ideyaları bölüşsələr də bəzi ayrılıqlara da rast gəlmək mümkündür. Ülkənin nəzərdə tutduğu Antakya və İsgəndəriyyə məktəbi bölgüsü fəlsəfi olmaqdan daha çox teoloji mahiyyətli idi. Yeni Platonçu ənənənin daşıyıcısı olan İsgəndəriyyə məktəbi dini mətnlərə verdiyi şərhə qarşılıq Antakya məktəbi alternativ şərh təqdim edirdi. Bu şərh problematikası nəticədə Nestorilər (İsanın ikili təbiətini qəbul edənlər) və monofizitlərlə (İsanın bir təbiətini qəbul edənlər) digər təriqətlər arasında aparılan mübarizəyə gətirib çıxarmışdı. Mübarizə tərəfləri arasında o dövərdə hakim olan Yeni Platonçu fəlsəfə ənənəsində yer alan və fəlsəfəyə giriş xarakteri daşıyan Aristotelin *Organonu* əsas silaha çevrilmişdi. Antakiya məktəbinin nümayəndəsi *Theodor Mopsuestiya* müqəddəs kitabı Yeni Platonçular kimi alleqorik deyil, Aristotelçi ənənəyə uyğun dialektik olaraq təfsir edirdi. Dini mətnlərin düzgün təfsiri problemini həll etmək üçün *İsaqqe* və Aristotelin *Birinci analitiklər*, *Kateqoriyalar*, *Şərh haqqında* əsərləri suryanicəyə çevrilmişdi. (7, s. 74) Xristian təriqətlərin Platon teologiyasından

Aristotel məntiqinə yönəlməsinin əsas səbəbi də məhz bu idi.

Edessedəki (Urfa) fəlsəfi məktəb 363-cü ildə Bizansın Sasanilər tərəfindən ələ keçirilən Nüsaybin şəhərində yaradılmışdı. Burada ilk dəfə yunancadan süryanicəyə tərcümə edilmiş Probiusa məxsus kitab qarşımıza çıxır. 431-ci ildə Nestorun təriqəti Bizans imperiyasında qadağan edildi və onların davamçıları təqib edilməyə başlandı. 481-ci ildə isə nestorian meyllərindən dolayı imperator Zeno Edessedəki məktəbin bağlanması haqqında əmr verir. Bundan sonra məktəbin əsas alimləri Nisbis şəhərinə sığınır və fəaliyyətləri orda davam etdirirlər. Əsas araşdırma mövzuları tibb və fəlsəfə istiqamətində olmaqla davam etdirilir. (3, s. 51) Ənənəyə sadıq qalınaraq əsas fəlsəfi istiqamət kimi Aristotelin əsərlərinin tərcüməsi və şərh xüsusi yer tutmaqda davam edir. Şahənşahın razılığı ilə şəhərdə açılmış məktəbdə yunan fəlsəfəsi ilə məşğul olmaq üçün bir ayrıca otaq ayrılmışdı. (1, s. 22) Aristotelçi ənənənin Antakiya və daha sonrakı fəlsəfi məktəblərə keçməsində İsgəndəriyyə məktəbinin rolu olduğu kimi, Yaxın Şərqdəki tibbi biliklərin də əsasları İsgəndəriyyə məktəbi ənənəsinə söykənirdi. (*Lakin qədim Hind və fars təbabətinin rolunu da inkar etmək olmaz*) Tibbi ənənənin Yaxın Şərqə yayılmasında və yunancadan süryani tərcümələrinin gerçəkləşdirilməsində Ras al-Aynlı Serqius (ö. 536) önəmli rola malikdir. O öz təhsilini İsgəndəriyyədə almış, dövrünün yaxşı həkim və filosofu idi. Xüsusilə Qalenin əsərlərinin süryani dilinə tərcüməsi, Aristotelin yeni platonçu şərhinə əsaslanan məntiqinin də tərcüməsində xüsusi rolu olmuşdu. (1, s. 21)

Bizans tərəfində təqiblərə məruz qalan nestorianların əksər hissəsi Sasani imperiyasına sığınmağa məcbur olurdu. Sasani imperiyası isə ölkəyə gələn xristian nestorianlara sığınacaq verir və onları yüksək qiymətləndirirdi. Bu cür münasibət daha çox siyasi motivlərə malik idi. Nisbis məktəbi VI əsrdə çox sıxıntılı günlər keçirməkdə idi. İlk öncə 557-ci ildə məktəbin müəllimlərindən olan Mar Aba Ktesifionda nestorian patriki olaraq təyin edilmişdi. Lakin daha sonra Xosrov Ənuşirəvan yeni partiki sürgünə göndərmiş və bundan sonrakı dövrdə Nisbis məktəbi teoloji xarakterli deyil, yalnız tibbi xarakteri ilə fərqlənməyə başlamışdı. (7, s. 74) Sasani hökmdarları və sarayı üçün Nisbis məktəbinin teoloji baxışlarından daha çox tibbi bilikləri xüsusi önəm kəsb edirdi. Nisbin son rəhbər şəxsi Henana adlı bir rahib idi. 600-cü ildə artıq məktəbin son nümayəndəsi Antakya ənənəsini İsgəndəriyyə ənənəsi ilə əvəz etmiş və qısa müddət sonra da məktəb varlığını sona çatdırmışdı. Nestorian məktəblərin ənənələri və müəllim heyəti isə Sasani şahları tərəfindən Jundişapura aparılmışdı. Lakin bu müddət ərzində Nisbis məktəbinin fəaliyyəti ilə Aristotel məntiqinə aid külliyyat artıq süryani dilinə tərcümə edilmişdi və Sasanilərin nəzarətindəki Jundişaporda süryani dilində mövcud idi. (7, s. 75) Sasani imperiyası ərazisindəki məktəblərin əsas fəlsəfi istiqamətləri *Aristotel məntiqi* və *Qalençi tibbi biliklərə* əsaslanmaqda idi və bu mənbələr süryani dilinə tərcümə edilmiş ciddi külliyyata sahib idi.

4. İslam mədəniyyəti qədim yunan fəlsəfi düşüncəsinin varisi kimi

Jundişapurun qurulması ilə bağlı fərziyyələr müxtəlifdir. Henry Corbin məktəbin daha sonrakı dövrlərdə Xosrov Ənuşirəvan tərəfindən qurulduğunu. (3, s. 51) Roy Jackson isə I Şapur tərəfindən (260-cı il) əsas qoyulduğunu qeyd edir. (3, s. 44) Yunan filosof və təbibi olan Theodorusun (309-379) Jundişapura gəlməsi ilə buranın elm və fəlsəfə mərkəzi olmağa başlaması haqqındakı rəvayətlər qeyd edilir. I Xosrov isə fəlsəfəyə olan marağı ilə süryani filosofları bu mərkəzə dəvət edir və tez-tez onlarla müzakirələr təşkil edirdi. İslamın yenidən yayıldığı Ərəbistanda da Jundişapur məktəbi tibbi biliklər və fəlsəfə sahəsində yetəri qədər məşhur idi. Buraya Hicazdan tələbələrin təhsil almaq üçün gəldikləri, İslamdan əvvəlki dönəmə aid ərəb filosofu olan Haris ibn Keledenin də bu məktəbdə təhsil aldığı rəvayət edilirdi. Ərəblər tərəfindən ələ keçirildikdən sonra Jundişaporda heç bir dağıntı törədilmədən olduğu kimi mühafizə olunur, hətta ordakı

həkimlərdən biri xəlifə Müaviyənin saray həkimi olur (*Qeorqes ibn Cəbrail* Bağdada ilk xəstəxananın açılması onun adı ilə bağlıdır), daha sonra oradakı alimlərin Bağdada köçürülməsi ilə əlaqədar Jundişapur məktəbi sona çatır. (3, s. 44) Jundişapur məktəbindəki süryani alimlərin iştirakı ilə daha sonrakı dövrlərdə Bağdada fəaliyyət göstərən Beytül-hikmət məktəbinin əsası qoyulmuşdu.

Roy Jackson ərəblərin İsgəndəriyyəni ələ keçirdiklərində burdakı tarixi məşhur İsgəndəriyyə kitabxanasının məhv edilməsi haqqındakı fikirlərin gerçəkliyi əks etdirmədiyini qeyd edir. Onun fikrincə, Edvard Gibbonun da öz kitabında (bax: *“Roma imperiyasının geriləyişi və çöküşü tarixi”*, 1994) yer verdiyi bu məhv edilmə ilə bağlı ciddi tarixi faktlar yoxdur. İsgəndəriyyə kitabxanasının məhv edilməsi isə eramızın ilk dövrlərində Sezarın apardığı müharibələr (e.ə. 87) və daha sonrakı dövrdə xristian keşişlərin fəaliyyətləri ilə əlaqədardır (415-ci il). Ərəb hakimiyyətinin qurulduğu zamanda isə kitabxananın böyük qisminin mövcud olmadığını, lakin yenə də önəmli əlyazmaların var olduğunu qeyd edir. (5, s. 34-35) Umberto Eko isə, əksinə, 614-ci ilə İsgəndəriyyə muzeyinin və kitabxanasının ərəblər tərəfindən məhv edildiyini yazır. (4, s. 530) Ərəblərin İsgəndəriyyəyə gəldiklərində qarşılaşdıqları əsərlər sırasında Platon və Aristotelin, eyni zamanda yeni platonçu filosofların əsərləri üstünlük təşkil edirdi (5, s. 36) Lakin müəllif qeyd edir ki, ərəblərin İsgəndəriyyədə qarşılaşdığı əsərlər heç də Afinadakı Aristotel və Platonun orijinal əsərləri deyil, yeni platonçu Bizans filosoflarının onlar haqqındakı şərhlərindən ibarət idi. Ərəblər gəldiyində Misirdəki yunan fəlsəfəsi (teologiyaya yönəlmiş yeni platonçu) Afinadakı yunan fəlsəfəsindən (paqan) çox fərqli idi. (5, s. 36) Ərəblərin tanış olmaq imkanı əldə etdiyi yunan fəlsəfəsi Misirdə yeni platonçu Aristotel və Suriyada isə Xristian bir Aristotel idi. (5, s. 38) İsgəndəriyyədə Aristotel Platon teologiyasına giriş üçün, Suriyada isə xristian teologiyasının əsaslandırmaq üçün istifadə edilirdi.

Montgomeri Vattın bildirdiyinə əsasən, ərəblərin nəzarətinə keçdiyi tarixdən etibarən fəaliyyətini davam etdirən İsgəndəriyyə məktəbi 719-cu ildə Antakyaya köçürülür, 850-ci ildə isə daha da şərqlə – Harrana köçürülür, daha sonra Mosula və oradan da Bağdada köçürülür. Məktəbin bu hicrəti əslində müəllimlərin hicrəti idi və müəllimlərlə yanaşı nəhəng kitabxanada da hicrət edirdi. (6, s. 52) Bu hicrətin nəticəsində xilafət ərazisində fəaliyyət göstərən fəlsəfə və tibb ilə məşğul olan əsas məktəblər bir mərkəzdə toplanmağa başlayır. İlk olaraq Jundişapurdakı fəlsəfi məktəblər, daha sonra da İsgəndəriyyə məktəbinin qalıqları Beytül-hikmana köçürülür. Harranda fəaliyyət göstərən son ellinist fəlsəfə məktəbinin rəhbəri Sabit ibn Kurra yenidən təhsil aldığı Bağdada köçür və burda tibb və fəlsəfə ilə bağlı tərcümə ilə məşğul olur. Beləliklə, Yaxın Şərqdəki fəlsəfə və tibb məktəblərinin Beytül-hikmanda toplanması prosesi daha da sürətlənir. Beytül-hikmanda süryani tibb mətnlərini ərəbcəyə ilk tərcümə edən şəxs İbn Miskaveyh hesab olunur. Məktəbin ilk müdiri hesab edilən Yuhanna ibn Haylan da Cündişapurdan olduğu məlumdur. O, eyni zamanda İslam tarixində öz tərcümə fəaliyyətləri ilə yadda qalan Hüseyn ibn İshaqın da ustadı hesab edilir. Fərabinin də ondan dərslər aldığı məlumdur. (6, s. 88) Roy Jackson Beytül-hikmanın yaradıcıları qismində Jundişapurdan gəlmiş alimlərin rolunu xüsusi qeyd edir. (5, s. 44)

Max Mayerhof Fərabini əsas almaqla yunan elm və fəlsəfəsinin ərəbdilli coğrafiyaya yayılmasını izah etmək üçün “İsgəndəriyyədən Bağdada” uzanan bir istiqaməti qeyd edir. Dimitri Qutas da bu iddianın sadəcə olaraq tarixi rəvayət deyil, bizanslı idarəçilərin xristianlığa olan sədaqətlərindən dolayı sahib çıxmadıqları yunan düşüncəsinin qaynaqlarına ərəblərin qanuni varis olmalarına haqq qazandırmaq təşəbbüsü kimi qiymətləndirilməsini təklif edir. (1, s. 23) Henry Corbin də öz növbəsində İslam fəlsəfi ənənəsinin İsgəndəriyyədən Bağdada köçməsi fikrinin qəbul edilə bilən olduğunu qeyd edir. (3, s. 120)

Nəticə

Orta əsrlərdəki İslam fəlsəfəsinin əsas meylləri Beytül-hikmana köçürülən məktəblərin əsasən Aristotelçi fəlsəfəni və tibbi bilikləri mənimləmələri ilə bağlı idi. Xüsusilə də bir qədər sonrakı dövəmdə İbn Sinada və Bəhmənyarda görəcəyimiz Aristotelçi fəlsəfə və tibb əsaslı fəlsəfə (Qalen) məhz İsgəndəriyyədən başlamış tarixi ənənənin davamı idi. Hər nə qədər I minilliyin ortalarında fəlsəfi fikirlər Mərv, Harran kimi digər ərazilərdə də yayılmış olsa da, əldə olunan məlumatlar İsgəndəriyyə ənənəsinin ərəblər tərəfindən fəlsəfənin nə olması və necə öyrənilməsi istiqamətində bilik əldə etmələrinə təməl təşkil etdiyini göstərir. (1, s. 23) Aydın olduğu kimi, fəlsəfi düşüncə ilkin olaraq formalaşdığı Antik Yunanıstandan təcridən Şərqə doğru yayılmağa başlamış və nəhayətində İslam fəlsəfəsi adlandırdığımız, İslam dininin hakim olduğu ərazilərdə yayılan fəlsəfi düşüncələrin formalaşması üçün zəmin hazırlamışdı. Fəlsəfi düşüncələrin bu yayılma prosesi öz dövrünün tarixi və siyasi hadisələri ilə birbaşa olaraq bağlıdır. Mütərəqqi düşüncələr tarixin bütün dövrlərində harada yeni fikirlər, ideyalar, kəşflər üçün münbit şərait varsa, ora doğru meyl etmiş, həmin ərazilərin müəyyən dövrlərdə güclü inkişaf etməsinə təkan vermişdi. Fəlsəfi fikirlərin və düşüncələrin formalaşmasına maneə olan tarixi-siyasi proseslərin baş verməsi isə bu yayılmanı yenidən canlandırmış, müdrikiyin, fəlsəfənin və azad düşüncənin tərki etdiyi yerlər isə öz tənəzzül dövrlərini yaşayaraq tarixə çevrilmişlər. Lakin hər dövrdə, ən gərgin tarixi proseslərin mərkəzində olsa belə elmi-fəlsəfi düşüncəni qoruyan, onu gələcək nəsillərə ötürmək üçün mübarizə aparan, bu yolda müxtəlif əzablara, qaragüruhun və cəhələtin bütün rənglərinə, hətta ölümə belə razı olan müdrik şəxslər olmuşdur. Bu gün bizim rahat bir şəkildə istifadə edə bildiyimiz fəlsəfi ədəbiyyat, düşüncə və ideya külliyyatı min illərin tarixi-siyasi proseslərindən xilas olmağı bacarmış və günümüzdə qədər gəlib çatmış məhz bu düşüncənin bənzərsiz örnəkləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adamson P., Taylor R. C. The Cambridge Companion to Arabic Philosophy. Cambridge, 2005, 512 s.
2. Arslan A. İslam felsefesi üzerine. Ankara: Vadi, 1999, 332 s.
3. Corbin H. İslam felsefesi tarihi. I., Ankara: İletişim, 2013, 491 s.
4. Eco U. Il Medioevo. I., Milano: Encyclomedia, 2010, 937 s.
5. Jackson R. Doğuşundan Günümüze İslam Felsefesi. İstanbul: Litera, 2007, 295 s.
6. Montgomery W. İslam Felsefesi ve Kelam, İstanbul: Pınar, 2004, 162 s.
7. Nasr S. H., Leaman O. History of Islamic philosophy, (I), London: Routledge, 2001, 430 s.
8. Ülken H. Z. İslam Felsefesi Antik Yunandan Çağdaş Düşünceye Doğru. İstanbul: Selçuk, 1976, 360 s.

Резюме

Араз Алиев

Исторический характер перехода философии из Древней Греции в Исламский Восток

Одним из факторов, играющих важную роль в истории философской мысли и идеи, является постоянное распространение, не связанное ни с одной областью. Процесс распространения мыслительной традиции, сложившийся в Древней Греции, связан историческими и политическими процессами, взаимосвязями разных культур и сформирован в результате переводческой деятельности всего этого. В этой статье исследуется распространение философской мысли на протяжении всего исторического периода, связь идей и философских традиций с историческими и политическими событиями, переводческая деятельность, осуществляемая различными людьми и группами.

Также в статье уделено место историческому характеру перехода философии с Греции, которая считается родиной философской мысли, к Ближнему Востоку, а в последующих периодах Исламскому Востоку. В основе статьи лежит изучение причин основания исламской философии на Аристотеле и медицинских традициях. В статье отмечается связь аристотелевской традиции с ассирийскими школами и александрийской школой философии. Другая тенденция, основанная на медицинских традициях, основана на отношениях с Пергамским Галеном и Гиппократом. Переводческая деятельность играет особую роль в формировании этих отношений. В переходе философской мысли с Запада на Восток и развитии исламской философии переводческая деятельность в Джундишапуре и Доме Мудрости сыграла важную роль. Этот фактор на следующем этапе должен был дать толчок к формированию традиции турецкой философии в рамках исламской философии. Философская традиция, к которой относятся первый азербайджанский философ Бахманьяр аль-Азербайджани и его учитель Ибн Сина, является философской традицией, которая простирается от древней Греции до исламского Востока. С исторической точки зрения философии мы видим, что древнегреческая философская мысль оказала прямое или косвенное влияние на развитие исламской философии и что эти влияния можно было проследить последовательно в истории философии. В то же время это позволяет последовательно следовать философским традициям в более поздние и современные времена.

Ключевые слова: Аристотель, Джундишапур, медицина, логика, христианство

Summary

Araz Aliyev

Historical Character of the Transition of Philosophy from Ancient Greece to the Islamic East

One of the factors that plays an important role in the history of philosophy thoughts and ideas is a continuous spread, not connected to one area. The process of spreading the thinking tradition formed in ancient Greece is connected interrelations of different cultures, historical and political processes and formed by translation activities as a result of all this. This article investigated that also discusses philosophical thinking spread throughout the historical period, connection of ideas and philosophical traditions with historical and political events, translation activities carried out by various individuals and groups. In there given the location to historical character of philosophy From the Greek, where the philosophy is the birthplace to Middle East and and later periods switch to the East of Islam. The basis of the article is the study of the reasons behind the Islamic philosophy based on Aristotle and medical traditions. In this article noted relationship of the Aristotelian tradition with the Surians schools and the Alexandrian school of philosophy. Another trend based on medical traditions is based on the relationship with Galenus of Pergamon and Hippocrates. Translation activities play a special role in the formation of these relationships. Translation activities in Jundishapur and Bayt al-Hikman played an important role in switch of philosophical thought from the West to the East and the development of Islamic philosophy. This factor in the next phase to give rise to formation of tradition of Turkish philosophy within the Islamic philosophy. A philosophical tradition that where it inculudes the first Azerbaijani philosopher Bahmanyar al-Azerbaijani and his teacher Ibn Sina it is the philosophical tradition that runs from ancient Greece to the Islamic East. From the historical point of view of philosophy, we can see that the ancient Greek philosophical thought had direct or indirect effects on the development of Islamic philosophy and that these effects could be traced sequentially in the history of philosophy. At the same time, it allows philosophical traditions to be consistently followed in later times and into modern times.

Key words: Aristotle, Jundishapur, medicine, logic, christianity

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 31

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ SUİSİDAL DAVRANIŞIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hafizə QULİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 23th September 2019; accepted: 24th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: yeniyetmə, suisid, sosial problem, sosial mühit, sosial siyasət, statistika

Giriş

Suisid sözü latın dilində “sui” (özünü) “seadere” (öldürmək) deməkdir. Suisidal davranış hər kateqoriyadan olan yaş, cins, sosial vəziyyətə malik insanlarda rast gəlinir. Eləcə də yeniyetmələrin intihar etmələri inkişaf xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyətlərdə də ən aktual problemlərdəndir. Təbii ki, bu kateqoriyaya daha çox əqli və ya psixiatrik xəstəlikləri olan, ailə və ya yaxınları arasında bu cür halların şahidi olan, psixoloji və cinsi zorakılığa məruz qalan, itkilər verən, aqressiv davranışları olan, sosial təcridlə qarşılaşan, zəif iradəli, əvvəllər intihara cəhd etmiş, fiziki imkanları məhdud olan, ailə problemləri, travmatik hadisələr yaşayan insanlar arasında daha çox rast gəlinir.

Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən suisidal davranış əsasən şəxsin məqsədli intihar qərarı ilə gerçəkləşir. Bir yeniyetmənin özünü intihar etməsindən əvvəl onun intiharla bağlı düşüncələri olur. Eləcə də intihar cəhdləri müşahidə oluna bilər. Yəni intiharla bağlı ciddi plan, düşüncə, davranış suisid şübhəsini ortaya qoyur. Yeniyetmələr əsasən ailə, dostlar, cəmiyyət arasında tənha olduqlarını düşünür, problemlərdən çıxış yolu olmadığı qənaətinə gəlir və intiharı yeganə seçim olaraq qiymətləndirirlər. Təbii ki, intihar hər zaman tək bir səbəbdən qaynaqlanmır. İntihar edən insanlar yaşadığı problemlərlə yanaşı narkotik maddə, spirtli içki asılılığı, depressiv vəziyyətlə qarşı-qarşıya olurlar.

İntihar cəhdləri fərqli formalarda müşahidə oluna bilər. İnsanlar çox vaxt öldükdən sonra nə olacağını düşünürlər. Öz həyatını sonlandıraraq, buna nail ola biləcəklərini sanırlar. İntihar düşüncəsi çox vaxt intiharla nəticələnir. İnsanların diqqətini çəkib, duyğularını istismar edərək yeniyetmə mütəmadi olaraq intihar edəcəyini qeyd edir. Bu yolla istəklərini gerçəkləşdirəcəyini düşünür. Saxta intihar cəhdlərində yeniyetmə intihara cəhd etsə də məqsədi həyatına son vermək olmur. Bu səbəblə də hansı formada intihar edəcəyini və xilas edilməsini əvvəlcədən hesablayır. Burada da məqsəd qarşı tərəfin diqqətini çəkməkdən ibarətdir. Real intihar cəhdi edən yeniyetmənin məqsədi həyatına son vermək olsa da təsadüf nəticəsində xilas olunaraq həyatda qalır. Reallaşan intihar hallarında ölmək məqsədi olmayan insanların cəhdləri də ölümə nəticələnə bilər. Lakin cəza vermək məqsədilə intihar edənlərlə müqayisədə həqiqətən ölmək istəyənlərin cəhdləri daha çox ölümə nəticələnir.

Təzahür formasından asılı olmayaraq intiharların sayında müşahidə olunan sürətli artım tendensiyası bu sahədə effektiv tədbirlərin və tədqiqat əsaslı müdaxilələrin həyata keçirilməsini zəruri edir.

* doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: hafiza.guliyeva84@gmail.com

1. Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən suicidal davranışı yaradan başlıca səbəblər

Yeniyetməlik dövründə rast gəlinən intihar hallarının bir çox ümumi və spesifik səbəbləri vardır. Eləcə də yeniyetmələrin suicidal davranışları ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Yeniyetməlik dövründə olan suicidal davranışlara aid əsas stereotip yanaşma yeniyetmələrin bunu diqqət çəkmək məqsədilə etməsi ilə bağlıdır. Yeniyetmənin bunu bəyan etməsini (xüsusilə yazılı bəyanını) valideynlər və digər şəxslər çox vaxt suicidal davranış hesab etmir. Ola bilər ki, ilk göstəricilər intiharla nəticələnir. Lakin bunlar yeniyetmənin intihar etməsini istisna etmir. Valideynlər ilkin əlamətlərə əsasən preventiv tədbirlər həyata keçirə bilərlər.

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafının ən stresli və problemlə keçən dövrüdür. Bu dövrdə insanda başlıca dəyişikliklər baş verir. Dəyişikliklər bədəndə, fikirlərdə, hətta hislərdə müşahidə olunur. Güclü qorxu, çətinlik, şübhə hissi yeniyetmənin problemlərini həll etməsinə, qərar qəbuluna mane olur. Eləcə də yeniyetmə təzyiqlər səbəbindən uğur əldə edə bilmədiyini düşünür [2, s. 468].

Bəzən də yeniyetmələr normal inkişaf yolu keçsələr də, bir sıra problemlərlə də qarşılaşırlar:

- Ailə daxilində baş verən dəyişikliklər (boşanmalar, bacı-qardaşların başqa bir yerə gətməsi). Digər yaş mərhələləri ilə müqayisədə yeniyetməlik dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq gərgin olur. Bu zaman yeniyetmə ailədə olan hər hansı bir çətinliyi qəbul edə bilmir. Xüsusilə də valideynlərin davranışları adekvat deyilsə və boşanma kimi problemlər yaşanırsa yeniyetmə onları "cəzalandırmaq" məqsədilə suicidal davranışı seçir.

- Dostlar qrupunun dəyişməsi. Uşaqlıq dövrünü ilkin mərhələlərində uyğunlaşdığı mühiti yeniyetmənin tərk etməsi o qədər də asan olmur. Yeniyetmə sosial deyilsə, yeni insanlarla əlaqə qurmaq bacarıqları zəifdirsə, peşəkar dəstək olmadıqda uzun müddət "tək" qalmağa məcbur olur. Xüsusilə başqa bir ölkəyə köçmək və həmin ölkənin dilini bilməmək də adaptasiya prosesini ləngidən amillərdəndir. Yeniyetməyə uyğun dəstəyin olmaması isə onun intihara cəhd etməsinə səbəb ola bilər.

- Məktəbdə rast gəlinən problemlər. Yeniyetmənin uzun müddət dərslərdə istədiyi nailiyyəti əldə edə bilməməsi və bundan irəli gələrək, valideynlər və müəllimlər tərəfindən təzyiqlərə məruz qalması onun özünü çıxılmaz vəziyyətdə hiss etməsinə şərait yarada bilər. İqtisadi vəziyyəti, xarici görünüşü və ya hər hansı xəstəliyi səbəbindən yeniyetmənin özünü natamam hesab etməsi onun dostlar qrupundan ayrılmasına gətirib çıxara bilər.

- Digər problemlər. Bəzən yeniyetmənin həyatı ilə birbaşa əlaqəsi olmayan hadisələr onun intihar etməsinə səbəb ola bilər. Burada yeniyetmənin psixi vəziyyəti də əhəmiyyətli rol oynayır [4, p. 31].

Suicidal davranış zamanı əsas risk yaradan amillər isə aşağıdakı kimidir:

- Əhəmiyyətli bir itki verilməsi. Bu, ailə üzvlərindən birinin, dostların ölümü ilə müşahidə oluna bilər. Valideynlərin ayrılması və ya boşanması, yeniyetmənin sevdiyi qızın, və ya oğlanın onu tərk etməsi, eləcə də valideynlərin işini itirməsi, ailə və evin itirilməsi də suicidal nəticələrə bilər. Bu problemlər təkbəşinə intihara səbəb olmur. Lakin baş verən bu uğursuzluqlar intihar üçün zəmin hazırlaya bilər.

- Psixiatrik xəstəliklərin olması şəxsin intiharı üçün başlıca amil sayıla bilər. Bu hal yeniyetmənin özünü dəyərsiz, ümitsiz və köməksiz hiss etməsi ilə müşahidə olunur. Əgər şəxsin mental, psixiatrik xəstəliklər və depressiv vəziyyətindən irəli gələrək müalicə və müdaxilə tətbiq edilmirsə, belə vəziyyətdə intihar halı ilə qarşılaşmaq mümkündür.

- Bir dəfə intihara cəhdin olması növbəti cəhd üçün stimula ola bilər. İntihara cəhd növbəti dəfə yeniyyətmənin daha cəsarətli olmasına şərait yarada bilər. Eləcə də ilk cəhd zamanı yeniyyətə həyatının xilas olunduğuna şahid olursa, növbəti cəhdlərdə də ölüm halının olmayacağına və sadəcə ətrafdakı insanları cəzalandıracağına inanır.

- Spirtli içkilərdən, narkotik maddələrdən istifadə, deviant davranışlar yeniyyətmənin həyatına son verməsinə səbəb ola bilər. Bu problemlər paralel olaraq əqli məhdudiyət, ailədaxili münaqişələr kimi böhranlı situasiya ilə əhatə olunduqda yeniyyətmənin suisidal davranışına daha çox rast gəlinir;

- Cinsi oriyentasiyanın fərqli olması. Bu cür hallarda cəmiyyət, xüsusilə valideynlər yeniyyətmənin həyat tərzinə hörmətlə yanaşmırsa, daim təcrid olunursa suisid burada özünü cəmiyyətdən müdafiyyə xidmət edir.

- Ailədə intihar halının baş verməsi. Bu hadisə ailədaxili zorakılıq, uşağın cinsi zorakılığa məruz qalması səbəbindən baş veribse yeniyyətmənin psixoloji durumuna neqativ təsir edə və gələcəkdə intiharla nəticələna bilər.

- Sosial dəstəyin olmaması. Əgər yeniyyətə ailəsi, dostları tərəfindən dəstək ala bilmirsə özünü təcrid olunmuş və problemlər qarşısında aciz qaldığını düşünə bilər. Yeniyyətə burada çıxış yolu kimi hesab oluna bilər

- Bullinq. Xüsusilə son dövrlərdə aktual olan bu anlayış daha çox məktəblərdə rast gəlinir. Bu problemdən zərərçəkmiş yeniyyətmələrdə suisid yüksək risk təşkil edir.

- Odlu silah, öldürücü həblər və digər vasitələrə əlçatarlığın olması da intihar hallarını asanlaşdırır;

- Ayrı-seçkilik və şəxsin özünü yalnız hiss etməsi yeniyyətmənin həyatına qəsd etməsinə səbəb ola bilər. Xüsusilə yeniyyətə özünü günahkar, utanılacaq vəziyyətdə hesab edirsə, bu, prosesi sürətləndirə bilər.

- Xidmətlərdən istifadə imkanlarının zəif olması. Həyati əhəmiyyətli xidmətlərə (səhiyyə, maliyyə, nəqliyyat və s.) çıxışın olmaması da intihar üçün səbəb ola bilər.

- Kütləvi informasiya vasitələrində intihar xəbərlərinin geniş şəkildə yer alması intihar haqqında düşüncə insanlara neqativ təsir göstərir. Beləliklə, problemin həllinə istiqamətlənən intihar xəbərləri çox vaxt öz məqsədinə nail olmur. Müasir texnologiyaların geniş istifadəsi yeniyyətmələrin daha ağrısız intihar vasitələri, üsulları barədə asanlıqla məlumat almasına imkan yaradır. Belə informasiyanın çox olması sadəcə intihara meyilli olanların deyil, ən adi problemlə qarşılaşanların da intihar etməsinə səbəb ola bilər.

- Mədəni və dini faktorlar da əsas rol oynaya bilər. Xüsusilə yeniyyətə dini və mədəni baxışlarına görə stiqma ilə qarşılaşarsa, suisidi çıxış yolu hesab edə bilər [1, s. 152]

2. Yeniyyətmələrin suisidal davranışlarına dair yanaşmaların təhlili

Suisidal davranışlara aid yanaşmalardan biri ekoloji yanaşmadır. Bu yanaşmanı inkişaf etdirən mütəxəssislərdən biri Bronfenbrenner olmuşdur. O, yeniyyətməni sistemin mərkəzində nəzərdən keçirir və mikro, eko və makro sistemlərin ona təsirini araşdırır. Qısaca ekoloji yanaşma “mühitdə insan” konsepsiyasından istifadə edərək, ailənin fəaliyyət göstərməsini daha geniş anlamda istifadə edir. Bu perspektiv insanın davranışını “dairə”lərlə izah edir ki, bu “dairə”lərə müxtəlif təsisatlar, institutlar, sosial birliklər daxildir. Həmin təsisatların fərdin imkanlarını və müvafiq olaraq onun rifahını necə zəiflətdiyini və ya əksinə qüvvətləndirdiyini təsvir etmək olar. Mütəxəssislər ailənin və onun aid olduğu ekosistemin yeniyyətmənin davranışına təsirini müəyyən etməklə intihar səbəblərini aşkara çıxarmağa çalışırlar. Ekoloji sistem sosial xidmət sistemlərinin çatışmazlıqlarını da anlamağa kömək edir. Məsələn, yeniyyətmənin tələbatlarının ekoloji mənzərəsini yaradarkən bu və ya digər sosial xidmətdə olan boşluqları və ya ailəyə müdaxilə zamanı bu müəssisənin ailə ilə qarşılıqlı əlaqəsinin olub-olmadığını görmək olar.

Ekoloji nəzəriyyəyə görə insan inkişafı 4 əsas sistem üzərində qurulmuşdur:

- Mikrosistem – Sosial və fiziki mühiti, eyni zamanda mühitlə insan inkişafı arasındakı əlaqəni araşdırır.

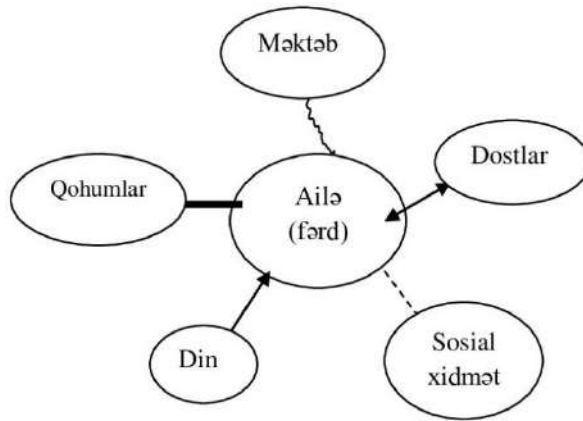
- Mezosistem – yeniyetməyə qayğı göstərən insanların ona qarşı səmimiyyət və davranışlarını araşdırır.

- Ekosistem – yeniyetmənin birbaşa əlaqədə olmadığı, amma ona təsir edən sistemlərlə əlaqəni müəyyən edir.

- Makrosistem – uşağın ailəsində olan dəyərlər sisteminin, ailədən alınan tərbiyənin, cəmiyyət, siyasət, din və iqtisadi sistemlərin onun inkişafına necə təsir göstərdiyini müəyyən edən sistemdir.

Ekosistemin (məs., valideynlərin iş vəziyyəti) daxilində mövcud olan mikrosistem (ailədaxili münasibətlər və s.) yeniyetməyə birbaşa təsir edən mühit faktoruna aid edilir. Ekosistem isə daha böyük sistem olan makrosistem daxilindədir.

Bütün bu sistemlərə əlavə olaraq Bronfenbronerin ekoloji etibarlılıq modelinə əsasən yeniyetmənin gələcək inkişafında da ailə və mühit faktoru əsas rol oynayır. Mühit, yeniyetmənin gördüyü insanlar, insanların davranışları, düşdüyü şərait onun gələcəkdəki əlaqə və davranışlarına təsirini göstərəcək. Bununla da o, qeyd edir ki, yeniyetmənin intiharla bağlı davranışları sadəcə hazırkı dövr deyil, əvvəlki dövrlərlə də əlaqəlidir. Ekosistemdə mövcud olan subsistemlərin yeniyetməyə təsiri ekoxəritə vasitəsilə təsvir olunur (şəkil 1).

Şək.1. Ekoxəritəyə nümunə

Burada daha qalın xətt güclü əlaqəni, dalğalı və ya qırmızı xətt sistemlə problemlə əlaqə olduğunu, ailə və yeniyetməyə istiqamətlənmiş ox sistemin başlıca olaraq yeniyetməyə təsirini, sistemə istiqamətlənmiş ox yeniyetmənin başlıca olaraq sistemə təsirini, hər iki tərəfə istiqamətlənmiş ox qarşılıqlı təsiri göstərir. Ekoxəritə yeniyetmənin intihar etməsinin əsasında dayanan amilləri müəyyən etməkdə mütəxəssisə böyük köməklik göstərir. Eləcə də ekoxəritə intiharla bağlı məlumat bazası hazırlanması işini asanlaşdırır [3, s. 459].

Ətraf mühit amilinin şəxsin həyatında rolunu E.Dürkheym də araşdırmışdır. O qeyd edir ki, kişilər, yaşlılar və iqtisadi durumu məhdud insanlar daha çox intihara meylli olur. O, intiharların sayını da cəmiyyətin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirdi. Dürkheym intiharların baş verməsində fiziki və əqli məhdudiyətlər, alkoqol və narkotik maddələrdən istifadə və zorakılıq hallarının böyük təsirə malik olduğunu qeyd edirdi.

Dürkheym intiharları altruistik, eqoist, anomik və fatalistik olaraq qruplaşdırır. Nizam-intizam qaydalarına ciddi şəkildə uyğunlaşan insanların intiharı altruistik olaraq qəbul edilir. Bu şəxslər intihar edərkən sədaqətini nümayiş etdirdiyini düşünürlər. Şəxs cəmiyyətlə əlaqəsi zəiflədiyi, özünü təcrid olunmuş hesab etdiyi üçün intihar edirsə, Dürkheym bunu eqoist intihar adlandırır. Anomik intihar isə şəxsin həyatında qarşılaşdığı ani dəyişikliklə müşahidə olunur. Bu dəyişiklik şəxsə adət etmədiyi azadlığı verir.

İnsan həyatında qaydaların sərt olmasından irəli gələrək baş verən intihar isə fatalistik intihar kimi müəyyən olunur. Anomik və fatalistik intihar bir-birinə zidd olan hadisələrdən qaynaqlanaraq müşahidə olunur [7, s. 62].

Ekoloji yanaşma, “güclü tərəflərə əsaslanma” yanaşması ilə sıx əlaqədardır. Yanaşmanın əsasını qüsurların aşkar edilərək aradan qaldırılması deyil, şəxsin güclü tərəflərinə istinad edilməsi təşkil edir. Bu zaman yeniyyətmənin hər hansı potensialının aşkar edilərək inkişaf etdirmək, eləcə də onun ailəsinin sosial xidmətlərdən istifadəsi, yeni iş tapma imkanlarını artırmaqla onun həyat keyfiyyətini müsbət istiqamətdə dəyişmək mümkündür. Bu həm də yeniyyətməyə öz bacarıqlarını müstəqil şəkildə müəyyən etmək və inkişaf etdirmək imkanı verir. Yeniyyətmənin güclü tərəflərinin inkişaf etdirilməsi evdəki zorakılığın və ona qarşı olan laqeydlilik və qəddarlığın azalması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Öz güclü tərəflərini anlayan yeniyyətmələr hüquqları (xüsusən müəssisələrdə yaşayan uşaqlar) ilə bağlı məsələlərdə daha məlumatlı olurlar. Eləcə də şəxsi imkanları vasitəsilə öz-özünə kömək etməyi bilən yeniyyətmə və ailənin reabilitasiyası üçün daha böyük imkanlar vardır. Bütün bunlar isə insanın özünəinam hissini yüksəldən amillərdir. Özünəinam hissi yüksək olan şəxsin isə intiharla bağlı düşüncələri daha az olur [11].

Böhrana müdaxilə isə intihara meyilli olan yeniyyətmələrin reabilitasiyası prosesində istifadə olunan yanaşmalardandır. Böhranlı situasiya elə bir haldır ki, burada problemlər və yaşanan travmalar şəxsi problem olmaqdan çıxaraq sistemli həll tələb edir. Bu zaman standart üsullar yeniyyətmənin travmatik vəziyyətinin stabilləşməsində yetərli olmur. Yeniyyətmə prosesin müsbətə dəyişməsi ilə bağlı ümidlərini tamamilə itirərək intiharı yeganə çıxış yolu olaraq görür. Yeniyyətmə üçün çarəsizlik və qorxu ən yüksək həddə çatır. Bu anda tətbiq edilən müdaxilə modeli də böhrana müdaxilədir. Böhrana müdaxilə intiharı yeganə yol olaraq düşünən, çətin günlər yaşayan, mütəmadi ailədaxili zorakılıqla qarşılaşan yeniyyətmələrin, eləcə də yetkin şəxslərin reabilitasiyası prosesində ən düzgün metod hesab edilir. Böhranın səviyyəsindən asılı olaraq mezo və makro səviyyələrdə müdaxilə üsulları seçilə bilər:

- Ailə üçün gözlənilməz vəziyyətlər (təbii fəlakətlər, yaşayış yerinin, işin itirilməsi və s.) yeniyyətmənin psixoloji durumuna neqativ təsir edərək onun intihar etməsinə səbəb ola bilər. Mezo səviyyədə müdaxilə ilə ailənin qida, geyim, yaşayış yeri, iş, dərman, tibbi ləvazimatlar kimi ehtiyacları qarşılanmaqla ailəni və yeniyyətməni böhranlı situasiyadan azad etmək olar.

- Makro səviyyədə böhran müdaxiləsi sistemli və çoxistiqamətli təşkilati fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu müdaxilə qanunvericilik və sosial siyasətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Ölkədə yeniyyətmələrin intihar faizi və səbəbləri arasındakı münasibət müəyyən edilərək uyğun həll yolunun müəyyən edilməsinə istiqamətlənir. Bu cür gözlənilməz hadisələrə hazırlıqlı olmaq dövlətin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Böhranlı situasiyaya müdaxilə peşəkar səviyyədə işlənib-hazırlanmış etik baza, böhranlı situasiyanı nizama salmağa imkan verən nəzəri biliklər, özünüdərkətmə, texnika və vərdişlərin olmasını şərtləndirir [5, s. 219].

3. Yeniyyətlik dövründə rast gəlinən intiharların statistik təhlili

Ümumilikdə intiharların 79%-i zəif və orta gəlirli ölkələrdə müşahidə olunur. İntihar edənlər içərisində kişilər qadınlarla müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bu tendensiya yeniyyətmələr arasında müşahidə olunur. Kişilərin qadınlarla müqayisədə zəif və ya həssas olduqlarını daha az qəbul etmələri, daha çox odlu silah daşımaları, narkotik və alkoqollu vasitələrdən istifadəsi və s. hallar intihar faktlarının artmasına təsir edən amillərdəndir.

Hər il 800 min nəfər intihar nəticəsində həyatını itirir. Bu isə hər saniyə 40 nəfər insanın ölümü deməkdir. Hesablamalara əsasən, yeniyetmələrlə müqayisədə intihar nəticəsində həyatını itirən yetkin şəxslərin orta hesabla 20 dəfəyə yaxın intihar cəhdləri olur. Bütün dünyada suicidal davranış 10-24 yaş arası insanların ölüm səbəbləri sırasındakı ikinci yerdə dayanır. Eləcə də 12-17 yaş arası yeniyetmələrin ölüm səbəbi kimi də intihar ikinci sırada dayanır. Yeniyetmələr xərçəng, İİV/QİÇS, anadangəlmə xəstəliklər və s. ilə müqayisədə intihar səbəbindən daha çox ölürlər. Hər gün orta hesabla 3000 nəfərdən çox 9-12 yaş arası yeniyetmə intihara cəhd edir [12].

Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzinin (CDC Center) hesabatına əsasən 15-24 yaş arası şəxslərdə suicidal davranışların başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Qızlarla müqayisədə intihar edən oğlanların sayı dörd dəfə çox olur;
- İntihara cəhd halları isə qızlarda oğlanlarla müqayisədə daha çox rast gəlinir;
- Yeniyetmələrin böyük əksəriyyətinin suicidal davranışlarında odlu silahdan istifadə olunur [10].

Dünyada intiharların sayında dinamik dəyişkənliklər müşahidə olunur. İntiharların ümumi sayında ən yüksək faiz Qrenlandiya adasının payına düşür (hər 100 min nəfərə 51 min nəfər), növbəti sıralarda isə Rusiya, Yeni Qvineya, Hindistan, Zimbabve, Qazaxıstan kimi ölkələr yer alır. Bu ölkələrdə də hər 100 min nəfərdən təxminən 20-25 min nəfər arası insan intiharla həyatını sonlandırmışdır. Rusiyada intihar faizinin ən kəskin həddə yüksəlməsi isə 90-cı illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Rusiya üçün iqtisadi problemlər kəskin hal almışdı. Ölkədə intihar faizinin yüksək olması ümumi əhali sayı ilə də bağlıdır. Eləcə də intiharların ümumi sayının çox olması yeniyetmələrin intihar faizinə neqativ təsir göstərir [11].

Azərbaycanda intihar faizi digər ölkələrlə müqayisədə daha az rast gəlinir. Ölkədə intiharın ən yüksək həddə müşahidə olunduğu il 2007-ci il (hər 100 min nəfərə təxminən 5 nəfər), ən az müşahidə olunduğu il isə 1997-ci il (hər 100 min nəfərə təxminən 2 nəfər) olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Azərbaycanda əhalinin hər 100 min nəfərinə düşən intihar edənlərin sayı

İl	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Nəfər	4,73	4,65	4,54	4,44	4,33	2,2	4,11	4,7

Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib

Mənbə: intiharın global paylanma səviyyəsi (<https://ourworldindata.org/suicide>)

Azərbaycanda 2015-2019-cu illər ərzində intihar edən 3000 nəfərdən 173 nəfərini uşaqlar təşkil edir [8].

Azərbaycanda intihar hallarının statistikasını ayrılıqda aparılmasa da, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı intiharların ölkələr və yaş kateqoriyaları üzrə statistikasını həyata keçirir. Məlumatların məhdud olması ilə yanaşı, yeniyetmə və gənclərin intihar səbəbləri ilə bağlı məlumatlar bəzən açıqlanmır. Bu bir yandan da cəmiyyətdəki dəyərlərdən qaynaqlanır. Ailə üçün övladın ölümü nə qədər ağır vəziyyət olsa da intihar səbəbi xəcələt hissi yarada bilər. Bu isə səbəbin gizli saxlanılmasına gətirib çıxarır. 2013-cü ildə 18 nəfər, 2014-cü ildə 29 nəfər, 2016-cı ildə 32 nəfər uşaq və yeniyetmənin intiharı rəsmi saytlarda yer almışdır [9]. Digər illərin ümumi statistik rəqəmlərinə rast gəlinməsə də 2019-cu ildə bir yeniyetmə qızın bullinq səbəbindən intiharı problemin aktuallığını əks etdirdi. Ölkədə müxtəlif illər üzrə intiharlarla bağlı məlumatlara nəzər yetirdikdə uni-

versitetlərə qəbul imtahanları müddətində intihar edən yeniyyətələrə daha çox rast gəlinişi müəyyən olunur. Yeniyyətələr ətrafdakı insanların, ən əsası isə valideynlərin təzyiqi intiharı çıxış yolu seçirlər. Bir qisim abituriyent isə özünü digərləri ilə müqayisə edib, əldə etdiyi nəticəni qəbul etməyərək suisidal davranış edir. Təbii ki, çox vaxt digər psixoloji amillərlə birlikdə bu nəticə ortaya çıxır.

4. Suisidal davranışa qarşı preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi

Yeniyyətlik dövründə baş verən intihar hallarının çox olması həmin dövrün inkişaf xüsusiyyətləri, yeniyyətənin o anda yaşadığı problem və psixoloji durumundan asılıdır. Təbii ki, ailədə yeniyyətənin valideynləri tərəfindən düzgün tərbiyə, yetərli qayğı və sevgi ilə əhatə olunmaması da əsas amillərdəndir. Bu səbəbdən uşaqların, xüsusilə yeniyyətələrin uğur və uğursuzluqlarında ailənin aqressiv deyil, dəstəkləyici münasibət nümayiş etdirmələri övladlarının psixoloji inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yeniyyətələrin çox vaxt ətrafdakıların diqqətini çəkmək və ya cəzalandırmaq məqsədilə intihara cəhd etmələrini nəzərə alsaq, problemin kökündə ünsiyyət zəifliyi, fikir və seçimlərə hörmət edilməməsi müşahidə oluna bilər. Yeniyyətələrin sosiallaşması prosesi ailədən başladığı üçün onların düzgün formalaşmasında valideynlərin rolu böyükdür. Təbii ki, uşağın inkişafında rol olan şəxsin sosial, iqtisadi, psixoloji durumu, təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü və s. bu kimi xüsusiyyətlərinin yüksək əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlıq dövründə düzgün tərbiyə, qayğı və sevgi ilə əhatə olunmayan insanın yeniyyətəlik dövründə reabilitasiyası uğursuz ola bilər. Eləcə də yeniyyətəlik dövründə dostlar qrupunun seçilməsi insan həyatına neqativ və pozitiv istiqamətdə təsir göstərir. Bu zaman yeniyyətə gələcəkdə yüksək uğurları olan, özünəinamlı şəxs və ya zərərli vərdişləri və intihara meyilli biri kimi formalaşa bilər. Seçimlərin düzgün edilməsində də valideynlərin müstəsna rolları vardır. Xüsusilə bir neçə mərhələdə yeniyyətələrin intihar cəhdlərinin qarşısını almaq mümkün ola bilər:

- Qayğı göstərmək. İntiharla bağlı belə bir stereotip yanaşma mövcuddur ki, əgər intihara aid hər hansı müzakirələr aparılırsa yeniyyətədə bu fikir formalaşa bilər. Əgər valideyn narahatlığını, ona əhəmiyyət verdiyini açıq şəkildə ifadə etməyi bacarsa, bu, yeniyyətədə müsbət dəyişikliyə səbəb ola bilər.

- Həqiqətən dinləmək. Valideynlər övladlarının düşüncələrini dinləməyib, vaxtlarının məhdud olduğunu demək yerinə, onlara hislərini, düşüncələrini paylaşmaq imkanını verə bilər;

- Əlaqə qurmaq. Valideyn çox vaxt övladını evə məhkum edərək intihardan uzaqlaşdıracağını düşünür. Halbuki bu, onların cəmiyyətdən təcrid olunub gərginləşməsinə gətirib çıxara bilər. Onların dostları, sevdikləri ilə əlaqə qurmasına dəstək verilməsi, eləcə də valideynlərin övladlarına vaxt ayırması intihar düşüncələrinin aradan qaldırılmasında müsbət təsirə malikdir.

- Sevgi nümayiş etdirmək. Valideynin övladına sevgisini açıq ifadə etməsi, onun dərdini dinləməsi və hər zaman dəstək olması özünəinamın əsasını təşkil edən amillərdəndir.

- Təhlükəsizliyi təmin etmək. Yeniyyətə intihar fikrindən daşındığını desə də, valideynin növbəti cəhdin olması ilə bağlı şübhə duyması təhlükəsizliyi təmin edir. Eləcə də intihar alətlərinin yeniyyətənin əldə edəcəyi yerlərdən uzaqda tutulması da diqqət edilməli məsələlərdəndir [6, s. 70].

- Fərdi tədbirlərlə yanaşı dövlət səviyyəsində sistemli fəaliyyət daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir. Problemin həllində dövlət səviyyəsində həyata keçirilməli tədbirlərə isə sosial siyasətin işlənilib-hazırlanması zamanı intihar statistikasının nəzərə alınması, uyğun tədbirlər planının işlənilib-hazırlanması, ailə və yeniyyətələrin asanlıqla müraciət edə biləcəyi psixoloji dəstək mərkəzlərinin yaradılması, məlumatlılığın artırıl-

ması, problemi yaradan amillərin aradan qaldırılması (yoxsulluğun azaldılması və s.), məktəblərdə qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini aid etmək olar. Azərbaycanda, əsasən, uşaq təşkilatlarının həyata keçirdiyi tədbirlər intiharların qarşısını almağa istiqamətlənir.

Nəticə

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafının xüsusi mərhələsini təşkil etdiyi üçün müxtəlif deviant davranışlar və intihar hallarına çox rast gəlinir. Zəif inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhalinin təhsil səviyyəsi aşağı olduğu üçün bu, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyə prosesinə də neqativ təsir göstərir. İqtisadi vəziyyətin yetərsiz olması isə onları peşəkar yardım almaqdan məhrum edir. Nəticədə çətinlik qarşısında aciz qalan yeniyetmələrin intiharı aktual problemə çevrilir. Lakin intiharların inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə də rast gəlinməsi problemin mahiyyətini dəyişir. Bu cür cəmiyyətlərdə intiharlar kompleks problemlərdən yarandığı üçün konkret səbəbin müəyyən edilməsi çox vaxt mümkün olmur. Lakin narkotik və alkoqollu vasitələrdən istifadə, əqli problemlərin çox rast gəlinməsi yeniyetmələri təhlükə qarşısında qoyur.

İntiharlarla mübarizə intiharların əlamətlərindən xəbərdar olmaq və ciddi yanaşmaq tələb edən məsələlərdəndir. Səbəb və əlamətlər məlum olmadıqda müsbət həllə nail olmaq da olduqca çətin olur. Ən başlıca əlamətlər insanın özünü öldürəcəyinə dair mütləq fikirlərinə və yazılarına rast gəlinməsi, depressiv vəziyyəti və intihar cəhdlərinin olması ilə bağlıdır.

Problem Azərbaycan üçün də olduqca aktual olduğu üçün problemin araşdırılması istiqamətində elmi tədqiqatların aparılması, ölkədə yeniyetmələrin və digər yaş qrupundan olan insanların intihar faizi və səbəbləri yer alan vahid məlumat bazasının formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əldə edilən məlumatların etibarlılığı yüksək olduqda uyğun tədbirlər planı və mərkəzlərin yaradılması uğurlu şəkildə həyat keçirilə bilər. “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda uşaqların intiharına səbəb olacaq informasiyanın qadağan olunması, eləcə də Cinayət Məcəlləsinin 125-ci maddəsinə (özünü öldürmə həddinə çatdırma) əsasən zərər verən üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılması nəzərdə tutulsa da intiharların qarşısının alınması istiqamətində ayrıca bir hüquqi sənəd mövcud deyil. Bu isə intihara meyilli insanların rehabilitasiyasını çətinləşdirir. Bunun qarşısını almaq üçün intiharlarla mübarizədə uğurlu fəaliyyət həyata keçirən ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və sosial siyasətin işlənib hazırlanmasında nəzərə alınması müsbət dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Bakı, 2012, 236 s.
2. Seyidov S.İ. və Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: A.R.Təhsil Problemləri İnstitutu, 2007, 626 s.
3. Ayyash-Abdo. Psychology in the Schools Washington: Lebanese American University, 2002, 475 p.
4. Jacquelyn H. Gentry, Mary Campbell. Developing Adolescents. Washington: APA, 2002, 47 p.
5. Keith M., James G. Barber. Brief Intervention Strategies for the Prevention of Youth Suicide. W, 2002, 231 p.
6. Thomas E. Ellis, Cory F. Newman, Aaron T. Beck. Choosing to Live: How to Defeat Suicide Through Cognitive Therapy. Pennsylvania: NHB, 1996, 208 p.

7. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. Москва, 1994, 214 с.
8. Nazir müavini: "Son 5 ildə Azərbaycanda intihar edənlərin sayı 3000 nəfərə çatıb" // <https://report.az/hadise/son-5-ilde-azerbaycanda-intihar-edenlerin-sayi-3000-nefere-catib/>
9. Bir ildə erkən nikahla bağlı 17 fakt (<https://modern.az/az/news/125713>)
10. Death Rates Due to Suicide and Homicide Among Persons Aged 10–24 (<https://www.cdc.gov/nchs/products/databriefs/db352.htm>)
11. Developmental Approach to Prevent Adolescent Suicides (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4143775/>)
12. Suicide (<https://ourworldindata.org/suicide>)
13. Suicide. Key Facts (<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>)

Summary

Hafiza Quliyeva

Characteristic Features of Suicide among Adolescence

The purpose of writing this article is critical levels of suicides among adolescents in Azerbaijan, as in the whole world. There are many such cases during adolescence because of being the most controversial and troublesome period in human development. Implementation of appropriate preventive measures is very important. Because suicide results in death and injury. Legislation is adapted with international standards by conducting successful research, projects and government programs in solving a number of social problems in the country. Lack of research and systematic actions is needed to investigate the problem of removal suicide cases among teenagers.

Suicide observed during adolescence, its causes, ways to overcome it, the situation in Azerbaijan was reviewed in the article. Approaches used in the world practice on suicide prevention were analyzed with using a comparative analysis method in the article. The nature of the problem is explained by environmental factors in the approaches. As shown, there is a need for change in people's thinking, in the educational process, in the development of public policy to prevent suicide among adolescents as well as people of other age categories. But the effect of individual features is not limited. With using the method of statistical analysis the article focused on official databases related to teen suicides in Azerbaijan and around the world. It turned out that there was no systematic database of suicides in Azerbaijan, except for the general database, which is on the official website of the World Health Organization. It makes difficult to analyze the real situation of suicides in the country. Few databases existed in official sources were analyzed and compared to the situation in other countries.

The problem is more observed in countries where poor economic and educational performance. Generally, the solution of the problem is possible by analyzing the situation in the country and addressing the causes. It is possible through systematic measures.

Keywords: teen, suicide, social problem, social environment, social policy, statistics

Резюме

Хафиза Гулиева

Характерные особенности самоубийств среди подростков

Целью написания этой статьи является критический уровень самоубийств среди подростков в Азербайджане, как и во всем мире. Есть много таких случаев в подростковом возрасте, потому что это самый спорный и хлопотный период в развитии человека. Реализация соответствующих профилактических мер очень важна. Потому что самоубийство приводит к смерти и травмам. Законодательство адаптировано к международным стандартам путем проведения успешных исследований, проектов и государственных программ по решению ряда социальных проблем в стране. Отсутствие исследований и систематических действий необходимо для изучения проблемы устранения случаев самоубийства среди подростков.

В статье рассматривается самоубийство, наблюдаемое в подростковом возрасте, его причины, пути его преодоления, ситуация в Азербайджане. Подходы, используемые в мировой практике по предотвращению самоубийств, были проанализированы с использованием метода сравнитель-

ного анализа в статье. Природа проблемы объясняется факторами среды в подходах. Как показано, существует необходимость в изменении мышления людей, в образовательном процессе, в разработке государственной политики по предотвращению самоубийств среди подростков, а также людей других возрастных категорий. Но влияние отдельных функций не ограничено. С использованием метода статистического анализа статья была сфокусирована на официальных базах данных, касающихся самоубийств среди подростков в Азербайджане и во всем мире. Оказалось, что в Азербайджане нет систематической базы данных о самоубийствах, за исключением общей базы данных, которая находится на официальном сайте Всемирной организации здравоохранения. Это затрудняет анализ реальной ситуации самоубийств в стране. Немного баз данных, существующих в официальных источниках, были проанализированы и сравнены с ситуацией в других странах.

Проблема больше наблюдается в странах, где плохие экономические и образовательные показатели. Как правило, решение проблемы возможно путем анализа ситуации в стране и устранения причин. Это возможно благодаря систематическим мерам

Ключевые слова: подросток, самоубийство, социальная проблема, социальная среда, социальная политика, статистика

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 17.2
ORCID 0000-0001-6229-2860

BİOETİKANIN NƏZƏRİ-TARİXİ ASPEKTLƏRİNİN GENEZİSİNDƏ DİNİ-ETİK POSTULATLAR

Qəmərxanım CAVADLI*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 4 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 10 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 4th September 2019; accepted: 10th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: bioetika, dini-etik dəyərlər, Hippokrat konsepsiyası, İslam etikası, tibbi-nəbəvi, hifzu-sihhə, müsəlman fiqhi, mədəni-ekoloji şərait

Giriş

Bioetika fəlsəfi fikrin yeni başlanğıc nöqtəsini təşkil edən elm sahəsidir. Onun formalaşması və inkişafı ümumilikdə ənənəvi etikanın və əlahiddə olaraq tibbi etikanın transformasiyası ilə sıx əlaqəlidir. Bioetikaya olan maraq, hər şeydən əvvəl, müasir cəmiyyətlərdə insan hüquqlarına, yeni texnologiyaların və tibbi vasitələrin insanlar üzərində sınaqmasına yönəlmiş qlobal ictimai marağın göstəricisidir ki, bu da özlüyündə ciddi hüquqi və mənəvi tənzimlənmə tələb edən bir sıra problemlər əmələ gətirmişdir. Həmin problemlərin araşdırılması və təsnifatı üçün problemin nəzəri-tarixi aspektlərinin öyrənilməsi vacibliyi yaranmışdır.

Hələ dini baxışların meydana gəlməsindən çox-çox əvvəl qəbilə üzvlərinin özünü qorumasının, həyatlarının maddi və mənəvi tələbatlarını ödəməsinin, ailə-məişət münasibətlərini sahmanlanmasının özünəməxsus qaydaları olmuşdur. Bu üzdən bəşər övladı həyatının bütün sahələrini əhatə edən və özündə bu qaydaları birləşdirən əxlaqi-etik dəyərlərə inanmışdır. Sonradan əsrlər boyu bu əsaslar üzərində bəşəriyyət tarixinin növbəti dövrlərinin əxlaqi-etik normaları formalaşmış, günümüze qədər gəlib çatmış, etik bilik və təlimlər halını almışdır. Bu səbəbdən elmlər sistemində etik biliklərin inkişafı və əhəmiyyəti klassik və müasir ədəbiyyatda geniş surətdə araşdırılmışdır.

Bəziləri etikanı əxlaq haqqında elmi fəlsəfənin humanistik dəyər problematikası səviyyəsinə qaldırmış, onu mənəvi münasibətləri öyrənən xüsusi ictimai idrak növü kimi xarakterizə etmişlər. Əxlaqın tarixi inkişafının bir tərəfdən insanların bir-biri ilə ictimai bağlılığı, digər tərəfdən isə onların fərdiliyi və şəxsiyyəti fonologiyası ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu söyləyənlər də olmuşdur.

Əksər etiklər isə əxlaq cəmiyyətdə insanın ən güclü fərdi və ictimai qüvvələrindən, dəyərli keyfiyyətlərindən biri kimi qəbul etmişlər. Bu üzdən etikada insanın insana münasibəti tarix boyu əsas predmet sayılmışdır. Alim və filosoflar öz əsərlərində qeyd etmişlər ki, etik biliklərə sahib olmaq və həyatda onlardan bəhrələnmək bəşər tarixinin bu və ya digər dövründə əxlaqın keyfiyyət durumu – etik biliklərin obyektiv aspekti ilə müəyyənleşir.

Tibbi-bioetik nəzəriyyənin tarixi genezisi

Zəngin mədəni irsə malik Şərqdə mənəvi-əxlaqi aspektlər yüzillər boyu müdriklərin, mütəfəkkir filosof və alimlərin, poeziya və nəsr ustalarının düşüncələrində özünə-

* doktorant, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə İnstitutu; Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi
e-mail: haci_xanim1960@yahoo.com

məxsus yanaşma, təhlil formalarını tapmışdır. Buna görə də Şərqi etik təlimlərində xeyir və şər bir növ əxlaqı şüurun normativ kateqoriyasına çevrilmişdir. Lakin burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumiyyətlə, etika, fəlsəfə, o cümlədən bədii yaradıcılıq tarixində xeyir və şərin izahı birmənalı olmamışdır. Burada materialist, idealist, dini, naturalist və s. görüşlər yer almışdır. Yaxın Şərqi eposlarında, folklor və poeziya nümunələrində dərin əxlaq-mənəvi keyfiyyətlər dönə-dönə tərənnüm edilmiş, böyük insani nəsihətlər verilmiş, özünüaparma və idarə qaydaları göstərilmişdir.

Qədim dünyanın həm arxaik, həm də daha yaxın tarixlərində tibbə dair etik fikirlərdə üç əsas məqamla rastlaşırıq: bunlardan birincisi, həkimin xəstəyə münasibətində ədəb qaydaları; ikincisi, xəstəyə yardımın mənəvi borc olması; üçüncüsü, ictimai səhiyyənin sabitliyi naminə dövlət tərəfindən vətəndaşların sağlamlığına diqqət yetirilməsidir. Bizim eradan 1750 il əvvəl tərtib edilmiş Hammurapi Qanunlarında Şumer dövlətinin həkim və ya təbirlər üçün nəzərdə tutduğu iş müddəti və əmək haqqı haqqında rəqləmətlər vardı. Qərbi tibbi etikaya dair fikirlərinin əsasında isə, təbii ki, Hippokratın Həkim andı (b.e.ə. 460-370 illər) durur. Həkim andının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öz dövrünün mədəniyyətinin göstəricisi olan bu təlimat hüquqi xarakter daşımır, lakin bəzi hallarda özünü qanundan və ya hüquqdan üstün bilən həkim şəxsləri bəlli bir kodeksə riayət etməyə məcbur edir. Antik dövrlərdə qanunlar sadə vətəndaşlara tətbiq edilirdi, həkimlər isə dövlət və din xadimləri kimi əlahiddə kateqoriya sahibi idilər və onlara münasibətdə “toxunulmazlıq statusu” mövcud idi. Məhz bu mənada Hippokratın Həkim andı inqilabi dəyişiklik kimi dəyərləndirilməlidir, çünki o, həkimlərin xəstələrə münasibətini hüquqi olmasa da, professional və etik qanunlar çərçivəsinə yerləşdirə bilmişdir.

Struktur baxımından Hippokratın Həkim andı üç əsas hissədən ibarətdir: a) dövrün tələbinə uyğun olaraq öncə tanrılara (*politeik ilahilərə*) müraciət; b) iki bölmədən ibarət əsas mətn: birincidə – müəlliminə hörmət etmək, müəlliminin övladlarına bilikləri təmənnaşsız öyrətmək və bu sənəti yalnız Andı imzalayanlara öyrətmək haqqında; ikincidə – müalicə qaydaları, həkim məsuliyyəti (məsələn, xəstəyə istəsə belə, zəhər verilməməsi, abort qadağası, xəstəyə və onun yaxınlarına qarşı cinsi təcavüzə meyl etməmək və s.) və həkim sirrinin qorunması; c) nəticə – həkim andına riayət edənlərə dualar şəklində ilahi mükafatın, andı pozanlara isə lənətləmə şəklində cəzanın verilməsini istəmə. Bu tarixi sənəd əsasında təsdiq edə bilirik ki, Həkim andı antik həkimlərin fizioloji və xarizmatik müqəddəs varlıq kimi sakral dumana bürünmüş sənətlərini daha dünyəvi edən bir kodeks olaraq öz dövrünün fəlsəfi və mədəni çevrilişini əks etdirir. Bu interpretasiyanın nəticəsi odur ki, Hippokratın düşüncəsi əsasında bu gün neqativ formada “həkim paternalizmi” adlandırdığımız durumun fəlsəfi-teoloji əsasını tapırıq (12).

Həkim andı hər bir həkimin, tibb işçisinin davranış qaydalarını “Zərəv vurma, mərhəmət göstər!” prinsipləri əsasında tənziqləməyə bir cəhddir. Həkimin *ethosu*, onun xəstəyə şəfqətli münasibətidir və bu münasibətlərdə mənəviyyat bütün qanunlar və şübhələrdən üstündür. Lakin sonrakı dövrlərdə Sokrat, Platon və Aristotelin etik-fəlsəfi fikirlərinin evolyusiyası nəticəsində Hippokrat konsepsiyadakı subyektiv əxlaq kriterilərinin obyektiv həqiqətdən uzaq olduğu barədə müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Buna baxmayaraq, Hippokratın andı bütün klassik mədəniyyət dövrü, o cümlədən Orta əsrlər üçün dəyişməz və kanonik olmaqda davam etmişdir. Hippokrat andının başqa mədəniyyətlərə də təsir göstərdiyini analoji formulların yaranması ilə təsdiq etmək olar: VI əsrdə Suriyada Asəf bin Bərayahu andı, Misirdə Musa Məymunidin (1135-1204) Gündəlik həkim duaları, İranda Məhəmməd Hazinin (1770) Həkim vəzifələri kodeksləri buna misaldır (9, 58).

İslamda bioetika nəzəriyyəsinin təkamülü

İslamşünaslara yaxşı bellidir ki, İslamaqədərki ərəb tayfalarının özünəməxsus əxlaq normaları, mənəvi dəyərləri olmuşdur. O dövrün görkəmli ərəb şairləri – əş-Şanfara, Əmr ibn Gülsüm, Uşru ul-Qays və başqaları xeyirxahlıq, namus, şücaət, vicdan, vətənpərvərlik kimi əxlaqi keyfiyyətləri tərəflənmiş, xəsislik, qorxaqlıq, xainlik və ikiüzlülüüyü pisləmişlər. Ərəb cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi əsasının dəyişməsi və ilkin feodal münasibətlərinin bərqərar olması sonradan buradakı mənəvi dəyərləri, o cümlədən dini baxışlarla əlaqədar olan əxlaq normalarını da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdi.

VII əsrdən başlayaraq, Qərbi Ərəbistanın Hicaz əyalətində – Məkkə şəhərində Allah-taala tərəfindən kamil bir din olaraq insanların hidayəti üçün göndərilən, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində böyük vüsətlə yayılmağa başlayan İslam dini insan həyatının bütün sahələrində, o cümlədən dünyagörüşündə (dini, hüquqi, siyasi, elmi, əxlaqi və s.) özünəməxsus və əhəmiyyətli dəyişikliklər etməyə başlamışdır. Ərəb xilafəti ərazisində formalaşmağa başlayan və yeni din olan İslam Orta əsr fəlsəfi fikrinin intibahına səbəb olmuş, İslamın təməli sayılan Qurani-Kərim isə nazil olduğu gündən bütün insanları Allahın rəhmət və mərhəməti ilə dolu sonsuz ilahi nemətlərə, əxlaq və etika çərçivəsində bəirlənən hərəkətlərə çağırılmışdır.

İslamda bioetika nəzəriyyəsinin təkamülünü, ilk növbədə, dinimizin əsasları sayılan Qurani-Kərim və Sünnədə insana verilən dəyərin mahiyyəti, daha sonra isə müsəlman tibbinin mərhələləri və inkişafı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Tibbi aspektdə İslam dini insanın öz sağlamlığı qayğısına qalmasını ibadətə bir növü kimi qəbul edir. Müsəlman aləmində təbabətin “tibbi-nəbəvi” (Peyğəmbər tibbi) adlanan xüsusi bir bölməsi mövcuddur ki, orada Peyğəmbərimizin (s) sünnəsində tibbin yeri, onun tibbi görüşləri geniş surətdə işıqlandırılır (7, 34). Həzrət Məhəmməd (s) sağlamlıq sahəsi ilə yaxından maraqlanmış, onun bu mövzudakı hədisləri insanlar üçün yol göstəricisi olmuşdur. Eyni zamanda, Allahın qüdrət və əzəmətini, əbədi və əzəli elmini insanlara çatdıran Qurani-Kərimdə bir sıra tibbə dair məlumatların olması da təbiidir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Quranda nücum – astronomiyadan sonra ən çox tibbi biliklərə yer verilmiş, insanın yaranması, təşəkkülü, anatomiya, fiziologiya, patologiya, bədən və ruh xəstəlikləri barədə qiymətli fikirlər ehtiva edilmişdir. Bir sıra alimlərin rəyinə görə, Qurani-Kərimin sağlamlıq barəsində əsas prinsipi müalicə deyil, insanı mühafizə etmək, onun sağlamlığını qorumaq – hifzi-sihhədir. Hifzi-sihhəyə bir sıra gigiyenik təlimatlar, o cümlədən normal qidalanma və zərərli ərzaqlardan qorunma məsləhətləri də daxildir. İnsanın sağlamlığına qarşı bu qədər həssas və ciddi olan bir dini sistem kimi İslam tibbi məsələlərin həm əxlaqi, həm də hüquqi baxımdan düzgün uzlaşdırılmasını daima diqqətdə saxlamışdır.

Müsəlman təbabətinin təşəkkül başlanğıcı Suriya və İran tibbi ilə bağlıdır. Fəth olunan ərazilərdə yerli mədəniyyətlərin özəlliklərinə bələd olmaq və elmi-mədəni yeniliklərdən bəhrələnmək müsəlman sivilizasiyasının təməl prinsipi olmuşdur. Bu kontekstdə yəhudi, xristian və hətta sabii alimlərinin tədqiqatlarından bəhrələnen yeni müsəlman tibbi yaranmış və bu tibbin özəyini *müsəlman əxlaqi* ilə *müsəlman fiqhinin sintezi* təşkil etmişdir.

Müsəlman həkimləri tibbin müxtəlif sahələrində olduqca əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmişdilər. O dövrlərdə çox geniş yayılmış infeksiya xəstəliklərin, özəlliklə çiçək və qızılcanın diaqnostikasına aid ilk elmi tədqiqat işi böyük müsəlman filosofu və həkimi Zəkəriyyə Raziyə (865-935) aiddir. Avropada Razes kimi tanınmış bu İran alimi, eyni zamanda kimya elminə dərin bələd idi. Onun “Havi” adlı əsərində yunan, süryani, fars, hind və ərəb təbabətinin ensiklopedik bilgiləri toplanmış, həmçinin müəllifin öz şəxsi təcrübəsinə əsaslanan tədqiqatlar təsnif edilmişdi. Başqa bir İran həkimi Əli ibn Abbas Əxvazi Məcusinin (vəfat tarixi: 1010) “Kamil üs-Sənaa” (bəzi mənbələrdə “Tebbe Maleki”) adlı kitabı beş əsr ərzində Avropa universitetlərində tibb üzrə ən mü-

kəmməl dərslük hesab edilib. Məcusinin kapilyar damarlar sistemi haqqındakı bilikləri tibb tarixində olduqca böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Təbii ki, müsəlman tibbi haqqında danışarkən dahi Əbu Əli ibn Sinanın və onun möhtəşəm “əl-Qanun” kitabının adını çəkməmək olmaz. Bu kitabın özəlliyi ondan ibarətdir ki, təkcə xəstəliklərin müalicəsi haqqında deyil, eyni zamanda, farmakologiya, dietologiya və sanitar-gigiyenik profilaktika haqqında geniş məlumat verir. İbn Sina nəzəri bilikləri təcrübələrlə təsdiq edən, cərrahiyyə və kimyəvi təcrübələr sahəsində bir çox yeniliklərin banisi olan böyük şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Tibbin inkişafına Əndəlus həkimləri – İbn Rüşd (1114-1171), İbn əl-Xəttab Əndəlusi (vəfat tarixi 1375), Səmuil ibn Yəhya ibn Abbas əl-Məğribi və başqaları da böyük töhfələr vermişlər. Qeyd etmək istərdik ki, Qafqaz və Azərbaycan ərazisində də öz zəmanələrinin görkəmli həkim və təbibləri sayılan Ömər ibn Abbas, Hüseyn Hadi, Mahmud ibn İlyas, Hübeyş ət-Tiflisi, İsa ər-Raqi, Müzhəbəddin ət-Təbrizi kimi görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Naxçıvanda Fəxrəddin Əbu Abdullah Əhməd ibn Ərəbşah ən-Naxçıvani, Əkmələddin ən-Naxçıvani, Məhəmməd Bərgüşadinin əsərlərində təbabətə dair bir sıra yeni fikirlər və müalicə üsulları haqqında göstərişlər vardır.

Musəvilik və xristianlıq kimi İslam dini də ölümlər üzərində anatomik əməliyyatlar aparmağı və ya amputasiya etməyi məqbul saymırdı. Lakin insanların sağlamlığı, xəstəliklərin diaqnostikası, cərrahiyyənin inkişafı naminə insan anatomiyasını öyrənmək zərurəti vardı. Buna görə də, qadağalara baxmayaraq anatomik əməliyyatlar aparılırdı və hətta bu sahədə müsəlmanlar Halen və bütün qədim yunan tibbiyyəsindən qat-qat irəlidə idilər. Bu məlumatların səhihliyinə Razinin “Tibbi-Mənsuri”, İbn Sinanın “əl-Qanun” və Əli ibn Abbasın “Kitab əl-Maliki” kitabları dəlalat edə bilər.

Klassik ərəb-müsəlman mədəniyyətində “müsəlman etikası” xüsusi sahə kimi mövcud olmasa da, daha çox elmi analiz xarakteri daşıyan Quran və Sünnə bütövlükdə etik problemlərin daşıyıcısı hesab edilir. Bu səbəbdən, ən müasir bilik sahələrindən biri olmaqla insanları yeni ruhda düşündürən, onlarda həyata və öz əməllərinə yeni baxış formalaşdıran, elmi-fəlsəfi, bioloji və tibbi-praktik yönlü, təbiətə, insanlara və heyvanlara qəddarcasına yanaşma metodlarını lənətləyən və onlara qarşı mübarizə aparan, mərhəmət və xeyirxahlığa çağıran yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərləri təbliğ edən bir ideologiya kimi inkişafa başlayan bioetikanı bu kontekstdə araşdırmaq olduqca zəruri bir işdir (13). Çünki bu elm sahəsinin qaldırdığı məsələlər İslamın ilkin təməl mənbələri olan Quranda və Peyğəmbər (s) hədislərinin toplusu olan Sünnədə öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, günümüzdə bioetikanın qaldırdığı məsələlərin (klonlaşdırma, evtanaziya, intihar, abort, süni mayalanma, surroqat analıq, orqan transplantasiyası və s.) Quran, Peyğəmbəri-miz həzrət Məhəmməd (s) və Sünnə nöqtəyi-nəzərindən izahı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Bioetikanın meydana gəlməsini şərtləndirən mühüm səbəblərdən biri, həkimlərin peşəkar fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan və tez-tez müzakirə mövzusunə çevrilən əxlaqi-mənəvi və ya deontoloji problemlər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlər çox vaxt geniş ictimaiyyətin diqqətindən yayındırılmış və gizli müzakirə edilmişdir. Bir vaxtlar təbabət insanların şüurunda xəstələrə qarşı yüksək humanist münasibət, qayğı bəsləmək ideyalarını təbliğ edən, eləcə də həyatda bu ideyalara riayət olunmasına çalışsan peşə sahəsi kimi nüfuz və hörmət qazanmışdı. Lakin elmi-təcrübi, maddi və texniki təminat baxımından daim yüksələn, bir çox xəstəliklərə qarşı radikal yollar tapan müasir tibb zaman-zaman öz əvvəlki simasını da qismən itirməyə başlamışdır. Qeyri-adi və gizli tibbi-bioloji tədqiqatlar aparan, kommersiya və biznes məqsədləri güdən bəzi həkimlər öz professional imkanlarından sui-istifadə edərək, xəstələr üzərində, onların razılığı olmadan və iradəsinin əksinə olaraq tibbi təcrübələr aparmaqda maraqlı olmuş, tibbi

etikaya məhəl qoymamışlar. XX əsr tibb tarixində baş vermiş və illər keçəndən sonra acıqlanmış bu kimi faktlar geniş ictimaiyyətin haqlı təşviş və narazılığına səbəb olmaya bilməzdi. Bu faktlar tibbi sahədə əxlaqi prinsiplərin pozulmasından xəbər verir.

Qeyd etməliyik ki, keçən əsrin ortalarından bəri cəmiyyətin həyatında, mədəni və elmi-texniki düşüncə tərzində, nəzəri və əməli nailiyyətlərdə nisbi dirçəliş və tərəqqi bərqərar olmuşdur. Siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi baxımdan çox mürəkkəb, həm də xeyli ziddiyyətli olan belə bir şəraitdə insan-insan, insan-təbiət, insan-canlı aləm münasibətləri necə olmalıdır, insan hansı mədəni, əxlaqi və hüquqi dəyərlər zəminində yaşamamalıdır, insanların öndər niyyət və məqsədləri nələrə yönəlməlidir kimi suallar fərdi düşüncə tərzini aşaraq milli və ümumbəşəri problem səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Buna görə də elmi-texniki və tibbi tərəqqinin insan psixologiyasına, onların davranış motivləri, emosional durumu, əməli fəaliyyəti və şüuruna təsiri heç vaxt birmənalı olmamışdır. Bu tərəqqi günümüzdə müasir sivilizasiyanın bir növ rifah mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də insan, onun yaşam mühiti, mədəni-ekoloji şəraiti və sağlamlığı üçün təhlükələr də yaratmışdır. Əsas təhlükə isə təbiətin maddi və bioloji strukturunun pozulmasına, insan davranışının gözlənilməz əyintilərinə səbəb olmuşdur.

Həyat təhlükəsizliyinin ciddi problem olması faktı ekoloji hərəkət ideologiyasını da ön plana çıxarmışdır. Təbii fəlakət və xəstəliklərin qurbanları azmış kimi, insanların özlərini və digər canlı varlıqları kütləvi sürətdə məhv etmələri, səhiyyənin təşkili və tibbin inkişafında yaranan problemlər, müxtəlif sənaye sahələrində böyük həcmdə hasil edilən zərərli tullantılar, milyonlarla maşın və digər yanacaq mühərriklərinin havaya püskürdüyü acı tüstü və ziyanlı qaz qarışıqları müasir cəmiyyətin yaşam tərzini, ətraf mühitin ekoloji vəziyyətini xeyli sarsıtmış, ciddi narahatlıq doğurmuş, insanlar qarşısında yeni problemlər yaratmışdır. Bütün bu real amil və şəraitlər elmi təfəkkürün üzərinə də böyük yük qoymuş, onu yeni idraki ümumiləşdirmələrə və elmi sintezlərə məcbur etmişdir. Elə XX əsrin ortalarından başlayaraq, elmlərə çox yaxın olan, onlarla qaynayıb-qarışan və yeni integrativ elmi-prakrik sahələrdən biri olan bioetikanın yaradılması da məhz bu səbəblərə görədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akseki A.H. Ahlak İlmü ve İslam Ahlakı. Ankara: Nur Yayınları, 1991, 322 s.
2. Paşazadə A. Qafqazda İslam. Bakı: Azər nəşr, 1991, 224 s.
3. əl-Buxari, Məhəmməd bin İsmayil. Peyğəmbərin (s) əxlaqi (tərcümə Ə.Musayev) // B-2009, 512 s.
4. Əbu Nəsr əl-Fərabî ət-Turki. Elmlərin təsnifatı. Bakı: Adiloğlu, 2006, 212 s.
5. İslam əxlaqi (Dərslük). Bakı: İslam Universiteti Zaqatala şöbəsinin nəşri. 2008, №09, 334 s.
6. Gülər Z. Həzrət Peyğəmbər: Cəmiyyət və Ailə. Bakı: İpək yolu, 2010, 136 s.
7. Məmmədəliyev V. Quran və elm. Bakı: Qismət, 2006, 128 s.
8. Биоэтика на рубеже тысячелетий. Материалы 5-го Всемирного Конгресса по биоэтике (Лондон, 2000). Журнал «Медицинское право и этика», 2001, № 2, с. 12-22.
9. Зарринкуб А. Хосейн. Исламская цивилизация. (пер. с фарси), Москва: Андалус, 2004, 237 с.
10. Сгречча Э., Тамбоне В. Биоэтика. Учебник. Пер. с итал. Библиейско-богословский институт св.Апостола Андрея. Москва-2002, 420 с.
11. Точка зрения основных мировых религий на решения, касающиеся окончания жизни в отделении интенсивной терапии. Рекомендации для врачей. 2008, pp.423-430.

İnternet resursları:

12. Мамедов В., Мамедов Р., Мустафаева А. Религиозные учения и морально-правовые критерии биоэтики (www.ihr-az.org)
13. Мухамедова З.М. Исламская биоэтика в историческом аспекте (www.rpam.uzsci.net)
14. Факхер Бен Хамида. Мусульманская мораль, медицина и биотехнологии. Российский Комитет по биоэтике при UNESCO. Проект Образование. (www.bioethics.ru -2009)

Резюме

Гамарханум Джавадлы

***Религиозно-этические постулаты в генезисе
теоретическо-исторических аспектов биоэтики***

Биоэтика является научной областью, предопределяющей новую философскую мысль современности. Формирование и развитие этой научной дисциплины тесно связано с трансформацией традиционной этики в целом и медицинской этики в отдельности. Интерес к биоэтике прежде всего связан особым вниманием общественности к правам человека, испытаниям новых технологий и медицинских средств над людьми, которые в свою очередь породили массу проблем, требующих решения юридической и духовной регуляции. Одной из главных причин происхождения биоэтики ученые считают морально-духовные или деонтологические проблемы, возникающие во время профессиональной деятельности врачей и вызывающие частые разногласия в обществе. В достаточно сложное и конфронтационное политическое, экономическое, культурное время такие сложные взаимоотношения как человек – человек, человек – природа, человек – окружающая среда, человек – культура, мораль, право и т.д. вырываются из контекста индивидуального сознания и поднимаются до национального и общественного уровня самопознания. Упомянутые реальные факторы и условия обусловили возникновение нового обобщенного восприятия и синтеза научных предметов. Биоэтика, как околонучная дисциплина и новая интегрирующая научно-практическая область, именно по этой причине нашло свое утверждение начиная середины XX века. Традиционным методологическим средством для ознакомления с научно-общественно-политической и моральной сущностью биоэтики в современном мире является экскурс в историю возникновения и этапы развития предмета. Невозможно не учитывать влияние различных научных факторов и философских категорий на формирование биоэтики. Некоторые исторические факторы имеют особое значение: например, период эволюции между Клятвой Гиппократова и Нюрнбергским процессом сыграл благоприятную роль для превращения биоэтики в феномен общественной мысли. Тема данного исследования впервые анализируется с философской, религиозной и научной точки зрения, а также закрепляет важность изучения этических категорий Ислама как составная и исключительная часть современной научной биоэтики. В статье рассматривается и детально излагается основы этического отношения к человеческой личности, раскрывается генезис и сущность религиозных ценностей.

Ключевые слова – биоэтика, религиозно-этические ценности, концепция Гиппократова, исламская этика, «медицина Пророка», «охрана здоровья», мусульманский фикх, культурно-экологическое условие

Summary

Gamarkhanum Javadli

***Religious and Ethical Postulates in the Genesis of Theoretical and Historical Aspects of
Bioethics***

Bioethics is a scientific field that predetermines the new philosophical thought of modernity. The formation and development of this scientific discipline is closely connected with the transformation of traditional ethics in general and medical ethics separately. The interest in bioethics is primarily due to the special attention of the public to human rights, the testing of new technologies and medical devices over

people, which, in turn, have created a lot of problems that require solving legal and spiritual regulation. Scientists consider one of the main reasons for the origin of bioethics to be moral and spiritual or deontological problems that arise during the professional activities of doctors and cause frequent disagreements in society. In a rather complicated and confrontational political, economic, and cultural time, such complex relationships as a man - a man, a man - nature, a man - the environment, a man - culture, morality, law, etc. taken out of the context of individual consciousness and rise to the national and social level of self-knowledge. The mentioned real factors and conditions caused the emergence of a new generalized perception and synthesis of scientific subjects. Bioethics, as a pseudoscientific discipline and a new integrating scientific and practical field, precisely for this reason, found its approval from the middle of the twentieth century. A traditional methodological means for acquainting oneself with the scientific, sociopolitical and moral essence of bioethics in the modern world is an excursion into the history of the origin and stages of development of the subject. It is impossible not to take into account the influence of various scientific factors and philosophical categories on the formation of bioethics. Some historical factors are of particular importance: for example, the period of evolution between the Hippocratic Oath and the Nuremberg Process played a favorable role for the transformation of bioethics into a phenomenon of social thought. The topic of this study is analyzed for the first time from a philosophical, religious and scientific point of view, and reinforces the importance of studying the ethical categories of Islam as an integral and exclusive part of modern scientific bioethics. The article discusses and details the basis of the ethical attitude to the human person, reveals the genesis and essence of religious values.

Keywords - *bioethics, religious and ethical values, Hippocrates concept, Islamic ethics, "Prophet medicine", "health protection", Muslim fiqh, cultural and environmental condition*

Şöbə redaktoru f.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1.101

HƏYAT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ TİBBİ-SOSIAL MÜNƏSİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ

Könül ƏFƏNDİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 16 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 18th September 2019; accepted: 16th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: həyat, dəyər, ölüm, təbabət, həkim, pasiyent

Giriş

Müdrüklərin təbirincə, həyatı başa düşmək üçün birinci növbədə ölüm fenomenini dərk etmək lazımdır. Belə ki, həyatın mahiyyəti, insanlara sevgi və birgəyaşayış davranışı insanların ölümqabağı həyatı dəyərləndirmələriylə sıx bağlıdır. Ancaq bir çoxları ölüm haqqında fikirləşməkdən yan keçməyi və bunu teoloqların öhdəsinə verməyi məsləhət görürlər.

Bəşəriyyət ölüm haqqında çoxsaylı rəvayətlər və əfsanələr yaradıb. Dinlərin çoxunun əsas problemi ölümdən sonra olan həyat, “o dünyadakı” həyat məsələsidir. Ölüm qabağı qorxu hissi keçirən insanlar həyatın bununla qurtarmadığını, “o dünyada” həyatın hansısa bir ayrı formasında davam etməsi fikrində təsəlli tapmağa çalışırdılar. Bu yol ilə din insanların ölüm təlaşını aradan qaldırır və onları ölüm qabağı sakitləşdirməyə çalışırlar. Dindarlar iddia edirlər ki, həyatda Allaha inanana və ya ölüm qabağı Allaha inanmağa başlayanlar rahat və ağrısız ölürlər. Ancaq ölüm problemi dini konsepsiyalarla yanaşı fəlsəfədə, etikada, təbabətdə və biologiya elmlərində maraq doğurur. Bütün bu fənlərin kəsişmə dairəsində tanatologiya deyilən yeni bir elm sahəsi yaranmışdır ki, bu da bioetikada vacib yer tutur.

Bu istiqamət ölümlə bağlı bütün problemlərlə məşğul olmağı qarşısına məqsəd qoyub. Yaxın zamanlarda bioloji həyatının sonunu gözləyən insana zəruri xidmətlərin göstərilməsi bu elmin əsas vəzifələrindən biridir. Yeri gəlmişkən, burada həm də etika, əxlaq və təbabət problemlərinin bir biriləri ilə qovuşmalarını qeyd etmək lazımdır. Onlar bir-birinə qarışdığından bu problemləri bir-birindən ayırmaq çox çətindir.

Z.Freyd hər bir insanın özünün bunu dərk etmədən, öz əbədiyyətinə əminliyini təsdiq etməyə çalışırdı. Bununla yanaşı insanlar həm də öz bioloji həyatının sonsuz olmadığını da başa düşür. Lakin çoxsaylı psixoloji təhqiqatların nəticələrinə görə insan öz ölümünü kifayət qədər dərk etmir və bir gün bu dünyadan köçəcəyinə inana bilmir. Adətən ölüm haqqında danışanda, bu ifadələrdən istifadə edirlər: «həyatını dəyişdi», «dünyasını dəyişdi», «bu dünyanı tərk etdi» və s. [1, 2, 3, 4].

Ölüm təlaş, ölüm həyəcanı - təbii hissdir. Ancaq sağlam insanı ölüm fikri narahat etmir, onun fikri gündəlik həyatın böyük və kiçik qayğıları ilə, həyatın problemləri ilə

* dissertant, Azərbaycan Universiteti
e-mail: efend 83@mail.ru

məşğul olmağa yönəlib. Sözsüz ki, ölüm fikri insanın beynində prioritet olarsa, onda bu bir patoloji hadisəyə çevrilə bilər.

İllər keçir, insanlar qocalır, ildən-ilə yaxınlarının bu dünyanı tərk etdiyini görür, dostlarını itirirlər. Ölüm fikirləri qocalan insanın yadına daha tez-tez düşür. Tənhalıq, vərdiş olunmuş həyat münasibətlərinin zəifləməsi bu hissi dərinləşdirir. Bunu əsasən ölüm qabağında olan insanlarda daha çox hiss olunur. Ancaq ölüm qorxusu hər can verən insanda olmur. Onun ölümə münasibəti çox amillərdən asılıdır. Çoxlarında həyat instinkti ölümü inkar edir və onu qorxu ilə gözləyir, aşkar və ya sarsılmış halda, çoxları hətta ölüm qabağında insanlıq ləyaqətini itirməməyi üstün tuturlar.

Adətən, ölüm qabağında olan xəstə fiziki ağrılar ilə üzləşir. Əks halda, Hippokrata görə, xəstə insanın bədəni fiziki ağrılar hiss etmərsə, bu onun psixoloji durumunda baş verən proseslərlə əlaqədardır.

Təcrübələr vasitəsilə insan ölümünün öyrənilməsi onun ölümə zamanı davranması qaydalarının formalaşdırılması zərurətini ortaya qoymuşdur. Həkim insanı xilas etmək üçün əlindən gələni edir və bu zaman kauzal müalicə kömək etmədikdə simptomatik müalicə üsullarına keçməyə məcbur olur. Çox vaxt bu dəyişmələr xəstəni ölümdən xilas edə bilmir. Bu zaman həkim yalnız müşahidəçi rolunu oynayaraq, həyati proseslərin tədricən zəifləməsini müşahidə edir: nəbz, nəfəs, ürək döyüntüsünün, qan təzyiqinin, xəstənin psixoloji durumuna nəzarət edir. Bütün bu həyati funksiyalar tükənəndə həkim ölüm faktını təsdiqlənməsi haqqında qərar verir. Həkimin xəstəyə yanaşma üsulu xüsusi xarakter daşıyır. Təbabət elminə uyğun olaraq o, xəstənin bədənində baş verən patoloji prosesləri, həyati funksiyalarının yavaş-yavaş sönməyini onun həyatının son anlarına kimi müşahidə edir.

Ölüm faktı ilə üzləşən həkimin davranış modelinin qurulması üçün insanın necə ölməyini dərk etmək lazımdır.

Ölüm qabağı vəziyyətdə olan çoxsaylı insanların üzərində aparılan yeni psixoterapevtik tədqiqatlar nəticəsində tibbi nöqtəyi-nəzərdən maraqlı doğuran nəticələr əldə edilmişdir: insan necə yaşayıbsa, elə də ölür. İnsanın həyatı zamanı bütün gücü, fikirləri, hissləri, davranış qaydaları ölümündə də öz tərzini tapır. İnsanın hər bir vaxt özü üçün arzuladığı həyatın mahiyyətində yanlışlıqlar ola bilər. Dözülməz ağrılardan, xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən və heç bir ağrıkəsici kömək etməyən xəstə ölümə ona Allah tərəfindən verilən işgəncələr kimi baxır və tez bir zamanda ölümünün gəlməyini gözləyir. İnsan orqanizmində gedən bütün proseslərin, insan həyatının son saniyələrinə kimi insanın tələblərinin dərinə başa düşülməsi humanizmin əsas təzahürüdür. Xəstəyə fiziki kömək və fizioloji, patoloji təzahürləri üzə çıxartmaqla bərabər insanın hərtərəfli başa düşülməsi, ona qayğı göstərilməsi – həkim fəaliyyətində əsas vəzifələrdən biridir. Pasiyentin keçirdiyi fiziki və mənəvi ağrılar bir-birindən ayrılmazdır. Ölüm qabağı xəstənin taqətsizliyi, ətrafında olan insanlardan asılılığı, tənhalığı onun nəyə görə köməyə ehtiyacı olduğunu izah edir.

Yüksək əxlaq keyfiyyətlərinə, humanistlik hisslərinə malik olmayan böyük peşəkarlığa malik olsa belə, bu xəstəyə şəfa və rahatlıq verə bilməz. Xəstəyə qayğı, səmimiyyət, onun bütün ağrılarına və şikayətlərinə diqqətli olmaq hər bir həkimin ümdə vəzifəsi olmalıdır. Hər bir həkim xəstənin canlı olduğunu, həyatının onun üçün dəyərliliyini zamanında qiymətləndirməyi bacarmalı, keçirdiyi fiziki-mənəvi ağrıları başa düşməlidir.

Təəssüflər olsun ki, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişaf etdiyi XXI əsrdə həkimlər haqqında yuxarıda qeyd edilən fəaliyyətlər standartlaşdırılmış avtomatik davranış modelləri ilə əvəz olunur və bu da, xəstələrə humanist yanaşmanı arxa plana salır. Müa-

sir dövrdə biotexnologiyanın təbabətdə oynadığı rolu haqqında A.Sasson xeyli sayda nümunələr çəkir [5, s. 5].

Müasir, dəqiq və həssas laboratoriya üsulları ilə tədqiqatların aparılması müsbət amildir. Bu vasitələr xəstəliklərin öyrənilməsinə köməklik edir, müalicə üsullarını yaxşılaşdırır. Lakin dəqiq analizlərdən, xəstənin vəziyyətinin dəqiq öyrənilməsi üçün aparılan tədqiqatlardan sonra, onun vəziyyəti haqqında nəticə çıxartmadan əvvəl xüsusi bir addıma riayət etmək lazımdır. Bəzi tədqiqatçılar pasiyentə dəyər biləcək zərəri biotexnoloji dəyişikliklərdə görür [6]. Bəziləri isə biotibbdə biotexnologiya və əxlaq tarazlığını saxlanmasını məsləhət görür [7]. Həkim heç bir zaman onun qəşindəki insanın fərdi xüsusiyyətlərə malik olduğunu, həssaslığını yaddan çıxarmamalıdır.

Həkimin humanistik davranışının formalaşmasında empatiyanın (*özünü başqa insanın və ya canlının yerində hiss etmə bacarığı, başqasının dərdinə şərik olma hissi*) böyük əhəmiyyəti vardır.

Müvafiq hazırlıq, qarşılıqlı anlaşma xəstəni öyrənməyə kömək etsə də, bununla kifayətlənmək olmaz. Xəstəni tam başa düşmək üçün həkim gərək xəstənin problemlərinə daxil olsun, onları öz şəxsi problemləri kimi qəbul edə bilsin. Onun danışmaq tərzini, xəstənin problemlərini öz problemi kimi qəbul etmək bacarığı, özünü xəstənin yerində hiss etməsi xəstənin problemlərini tam öyrənməyə, xəstəyə yaxın olmağa kömək edir. Xəstə danışarkən onun dərdinə şərik çıxmağa çalışmaq lazımdır. Bu zaman xəstənin danışığının formal elementləri çox vacibdir: intonasiya, vurğu, danışmaq tərzini, oturuşu, jestikulyasiyası və s. kimi formal elementlər sözlə deyilməyənləri hiss etməyə kömək edir. Özgə insanın hisslərini və gərginliyini öz hiss və gərginliyi kimi hiss etmək, xəstəyə yaxın olmaq və onu başa düşmək həkimlər üçün çox vacib amildir. Bütün bunlar xəstənin davranışını, yaşadığı problemləri daha düzgün başa düşməyə imkan verir.

Buna görə də tanatologiyanın əsas humanistik prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İnsan ləyaqətinin qorunması;
- Xeyir gətirmək, xələl yetirməmək;
- Yalan danışmaq və əsasız vədlər verməmək;
- Etika və bioetikada insan problemi.

1. İnsan ləyaqətinin qorunması

Bioetika və etika ondan irəli gəlir ki, həkim və xəstə arasında yaranan əlaqə ləyaqət və qarşılıqlı hörmət əsasında olmalıdır. Həkim ilə üzləşən xəstə böyük işgəncələr keçirə bilər və bu işgəncələr əsasında, o, hətta müəyyən dərəcədə normal münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxmağa bilər, alkoqol və ya narkotik aludəçisi, cinayətə meylli olması ilə yanaşı, ağır xəsarət almış ola bilər, huşsuz və ya ölümcül vəziyyətdə də ola bilər. Bütün bunlarla yanaşı həkim insanın cansız əşyadan və ya şüurlu canlı heyvandan yüksək-də duran şəxsiyyət olduğunu yaddan çıxarmamalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın ləyaqəti həkim qarşısında onun pulunun miqdarı ilə, vəzifəsi ilə, sosial statusu ilə və s. üstünlüklərlə ölçülməməlidir.

İnsan hüquqlarına gəldikdə isə, hər bir insanın şəxsiyyət kimi qəbul edilməsi hüququnun olduğunu qəbul edilməlidir.

Ölüm qarşısında qorxu hissi keçirən, ağrılı olan, ətraflardakılardan ən elementar şeylərə ehtiyacı olan (yeməyə, içməyə, sanitariya təmizliyə və s.) xəstə dərin kədər və qəm hissi keçirir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, hələ 1948-ci ildə S.Saunders sadə bir fikri təsdiq etmişdir: ölən xəstəyə insan ləyaqətini qorumağa kömək etmək ən vacib məsələdir.

Həmin vaxtlardan formalaşmış və «palliativ kömək» adlandırılmış ölüm ayağında olan xəstəyə kömək bu humanizm məqsədlərinə qulluq edir.

Palliativ tibbi təşkilatların müxtəlif formaları ev şəraitində patronaj qulluq köməyi, gündüz və gecə stasionarları, səyyar qulluq (təcili yardım) və stasionar hospislər, ümumi profilli xəstəxanalar və s. kimi komponentlərdən ibarətdir. Bu ilk növbədə, ölüm qabağında olan insanların problemlərinə yardım göstərilməsi üçün kompleks tədbirlərin təşkil olunması vasitələridir. Bu zaman yaxın qohumların və dostların rolu əvəzolunmazdır. Ancaq onların özlərinin də ixtisaslı məsləhətlərə ehtiyaclarının olmasını yaddan çıxarmaq olmaz.

2. Xeyir gətirmək, xələl yetirməmək

Sözün nə qədər böyük psizo-fizioloji əhəmiyyətə malik olduğunu həkim və bütün tibb işçiləri anlamalı və bu səbəbdən xəstədə yatrogen deyilən xəstəliyin yaranmaması üçün danışıqlarında çox ehtiyatlı olmalıdırlar. Yatrogen xəstəliyi nevroz (psixonevroz) xəstəliyi olub, çox vaxt həkimin ehtiyatsız sözündən, şifahi və ya yazılı şəkildə gəldiyi nəticədən, hətta sifətinin mimikasından irəli gəlir. Tibbdə yeni tapılmış bu xəstəlik çox vaxt xəstəni həkimə müraciət etməyə məcbur etmiş köhnə xəstəlikdən daha ağır ola bilər. Atalar sözündə deyildiyi kimi: «Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz».

R.A.Luriya özünün «Xəstəliklərin daxili təsviri və yatrogen xəstəlikləri» monoqrafiyasında haqlı olaraq yazmışdır: «Xəstə ilə davranış zamanı həkimin xəstənin psixikasına, onun daxili dünyasına ehtiyatla yanaşmamağı, özünə qarşı ciddi və tələbkər münasibətin olmaması, öz davranışına və sözlərinə fikir verməməsi xəstəni psixi travma almağa vadar edir, bunun nəticəsində patogen yolla yeni somatik xəstəliklər və pozuntular əmələ gələ bilər» [7, s. 37-52].

Həkimlərin bu ehtiyatsızlıqları nədən irəli gəlir? Məsələn, məsləhətçi həkim müayinə zamanı müalicə edən həkimə deyir: «Həkim, bu xəstədə ağ ciyərində vərəm çöpləri var». Həmin vaxt o əlini xəstənin hələ bir çiyinə də qoyur. Xəstə üçün bu sözlər kifayətdir ki, o özünü daha da pis hiss etsin, iştahası pozulsun, yuxusuzluq yaransın. Sonrakı rentgenoloji və bakterioloji tədqiqatlar zamanı vərəm diaqnozu öz təsdiqini tapmır, xəstə sakitləşir, ancaq həkimin günahı üzündən xəstə onun psixikasında dərin iz buraxan psixoloji travma yaradır. Bu məsələlər İ.Siluyanovanın [8], İ.Sukun [6] tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Terapevtik klinikaların həkimlərindən biri kəskin ağrıları olan ağır xəstənin yanına çağırılarkən soyuqqanlıqcasına «Heç bir şey olmaz, biz Sizi cərrahiyyə klinikasına apararıq, kəsərik və baxarıq Sizə nə olub» ifadəsini işlədir. Bu sözlər hələ diaqnoz qoyulmadan əvvəl deyilmişdir. Xəstə tez təsirlənən və narahat insan olduğundan onu uzun müddət depressiv vəziyyətinə düşə bilər.

Bəzi tədqiqatçıların qənaətinə görə, həkim xəstə yanında olarkən xəstə üçün ən təsiredici zəhər əvəzi olan sözləri öz leksikonundan çıxarmalıdır. Bu sözlərə, məsələn, QİÇS, xərçəng və s. aiddirlər. Yalnız diaqnozu tam təyin edəndən sonra, əgər xəstəliyin üçüncü şəxsə keçmək ehtimalı varsa, yalnız bu zaman həkim xəstəyə böyük ehtiyatla və taktla xəstəliyi haqda məlumat verə bilər. Xəstəliyin adını xəstə öz xəstəliyinə çox biganə yanaşdıqda onu ağıllandırmaq və öz sağlamlığına fikir vermək məqsədi ilə demək olar.

Həkim xəstənin mənəvi həyatına təcavüz edə biləcəyinə, onun psixiki vəziyyətinin onun sağlamlığına təsir edəcəyinə tam hesabat verməlidir. Xəstəyə həkimin tək sözləri təsir etmir, ona həkimin intonasiyası, mimikası, əl hərəkətləri də təsir edir. Danışiq

tonu deyilən sözün mənasını tam dəyişdirə bilər. Heç şübhə yoxdur ki, hər bir həkim xəstə ilə münasibətdə təkcə hərəkətlərinə görə deyil, eyni dərəcədə dediyi sözlərə də cavabdeh olmalıdır.

Hər bir vəziyyətin, hər bir hadisənin reseptini vermək mümkün deyil. Hər bir xəstəyə ayrılıqda kompleksli və taktla yanaşılmalıdır. Həkim gərək ölüm qabağında olan xəstənin yanında onun huşsuz vəziyyətdə olduğu zaman da belə ona ağır təsir edən sözlərdən istifadəyə yol verməməlidir. Ən vacibi və lazımı olan zərərsiz məqam – xəstəyə qulaq asmaqdır. Bütün tədqiqatçılar ölüm qabağında olan xəstəyə ən böyük köməyin onların danışması üçün imkanın yaradılmasını qeyd edirlər. Fərqi yoxdur o nədən danışır. Bu onun müəyyən təlaşlardan və şübhələrdən, izolyasiyadan azad olmasına kömək edir. Əgər xəstə özünə qarşı qayğı hiss edərsə, o xəstəliyini də asan keçirər.

3. Yalan danışmaq və əsasız vədlər verməmək

Həkimə müraciət edən hər bir xəstə öz xəstəliyinin gedişatı ilə maraqlanır. Xəstəni onun xəstəliyinin proqnozu maraqlandırır və onu nə gözləyir sualını həkimə verir.

Xəstənin vəziyyətinə ciddi təsir edə biləcək diaqnozun ona çatdırılması taktına gəldikdə isə tanınmış rus tədqiqatçısı S.P.Botkin yazırdı: «Mən belə fikirdəyəm ki, xəstəyə onun müalicəsinin xeyri ona olmamasını, onun sağlamlığına heç bir müsbət təsir göstərməməsini, onun ailəsinin və ya onun özünün həyatında xüsusi amillər labüd deyilsə, mümkün olan səhvlərin xəstənin ölüm qabağında olan fikri zamanı onun psixikasına dəyə biləcək ağır psixoloji zərbələri nəzərdən qaçıрмаq olmaz». Öz fikrini ətrafda olanlara çatdıranda həkim çox ehtiyatlı olmalı, xəstəni və onun ətrafındakı yaxın insanları qorunmalıdır. Bəzən xəstənin marağı naminə həkim xəstənin qohumlarından həqiqəti gizlətməyə məcbur olur. Digər tərəfdən, həkim xəstə və onun yaxınlarından həqiqəti gizlətməklə səhvə yol verir. Gec-tez xəstə ətrafdakılardan həqiqəti öyrənə bilər və ya özü bunu başa düşə bilər. Çox zaman həkim tərəfdən xəstənin psixikasına göstərilən yalançı qayğı ona lazım olmur. Bunları bütün sahələrdə çalışan həkimlərə şamil etmək olar.

Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə pasiyent və yaxınları həqiqəti tam formada bilməlidir. Ancaq bunun onlara çatdırılması üçün müxtəlif üsulları var. Yəqin ki, diaqnoz və ya xəstəliyin proqnozu xəbər verilən zaman onun məzmunundan daha çox onun çatdırma üsulu vacibdir.

Təbii ki, həkim həmişə xəstəyə proqnozu nikbin tonda çatdırmalıdılar. Xəstənin qohumları bütün həqiqəti bilməlidirlər, ancaq bu zaman münasibət nikbin müstəvidə qurulmalıdır. Xəstənin qohumları xəstənin vəziyyətinin pis-yaxşı olacağına əmin olmalıdırlar.

Amansız həqiqət isə, məsələn, xəstənin həkimdən “həkim, mən nə qədər yaşayaçağam?” sualına həkimin tapmaca cavabı kimi cavablandırılmamalıdır. “Hər şey sizin öz əlinizdədir!” cavabı xəstənin öz orqanizmini səfərbər etməyə imkan verir və ya onun son günlərini yüngülləşdirir. Düzgün, ancaq quru cavab xəstəni ruhdan salar, onun ümidlərinə son qoya bilər. Məlumatsızlıq sağalmanın əsas amilinə çevrilə bilər. Əlbəttə ölümü hiss etmədən ölmək arzu olunandır, amma xəbərsiz ölmək - biz onu indiki zamanda xoşbəxt ölüm adlandırırıq – uzaq keçmişdə dindar insanlar arasında lənətlənir və böyük bədbəxtçilik sayılırdı. Çünki bəzi ölüm halları qəfil və gözlənilməz olduğundan insan ona hazır olmur. Dindar insan ölüm qabağı dua edib yaxınlarına xeyir-dua verməyi daha üstün tutur.

Bu məsələlərə fərqi yanaşılmalıdır. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, tanatologiya insan həyatının dəyərini nəzərə çatdırır. O, ölmə vəziyyətində həyatın keyfiyyətini qaldırmağa qulluq edir və ləyaqətli ölüm keçiyində dayanır. Xəstənin ləyaqətlə bu dünyanı tərk etməsi çox vaxt onun axırıncı anlarında onunla bərabər olan həkimlərin və tibbi personalın hazırlığından, etik qanunauyğunluqların anlaşılmasından asılıdır.

4. Etika və bioetikada insan problemi

Həyat və ölüm problemləri, qeyd etdiyimiz kimi, fəlsəfə, etika və onların insana və həyata olan münasibəti ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq Z.Freydin psixoanalizində və ekzistensializm fəlsəfəsində göstərilmişdir. Bu bağlılığı Qərb alimləri [9] və postsovet məkan alimləri də [10, s. 771] göstərirlər. M.L.Klyuzova yazır: «Həyatın qiyməti nədir? Onu yaşamağa dəyərmə?». A.Kamyunun bu dəhşətli məntiqli və aksioloji doğruluq ilə verilən sualda qiymətləndirən ağıl qarşısında həyatın nə qədər zəif olmasını göstərir» [11, s. 55].

Freyd və ekzistensialist cərəyanı 20-ci əsrin 20-30-cu illərində Avropa elminin və əxlaqının böhranı zamanı meydana çıxmışdır. Bununla bir vaxtda onlar insan həyatında əxlaqi dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdılar. Yenidən mənalandırmadan sonra aydın oldu ki, hər bir mədəni qurumda insanın fəaliyyət göstərdiyi sahələrdə vaxtaşırı böhranlar yaranır, ancaq elm və əxlaq qaydaları “həyatda iştirakı ilə” bu böhranlardan çıxış yolu tapmağa kömək edir. XX əsr göstərdi ki, elmin və texnikanın əxlaqdan və həyat dəyərlərinə xüsusi yanaşmadan ayrı inkişafı böhranlara aparıb çıxarır, ancaq elmdən ayrı tək əxlaq artıq böhrandan çıxmağa kömək edə bilmir, ona görə də əxlaq məsələsinin özünə təkrar baxılmalıdır. Bu sualların yenidən mənalandırılması Freydin psixoanalizindən başlayır.

Nəticə

Gördüyümüz kimi, insan həyatı konsepsiyasına olan iki yanaşma arasında məlum uyğunluq vardır. Buna baxmayaraq, xolistik konsepsiya axıra kimi izah edə bilmir - nəyə görə insan həyatı məqsədlərə istiqamətlənib. Bir də ki, əgər bizim məqsədlərimiz yenidən hasil etmək və ölməyib sağ qalmaqdırsa, o zaman insani məqsədlərin sonrakı sosial mənası nədir? Və hər halda insanlar özləri üçün ayrı-ayrı məqsədlər qoyurlarsa, onların uyğunluğu nədədir? Bu suallar aydın göstərirlər ki, fəlsəfə və etika həkimin və ya alimin fikirlərində bilavasitə əsas yerlərdən birini tutur. Nəhayət, ola bilər ki, bu o qədər də əhəmiyyətsiz deyil, insan yönəlməsinə mənə verən insan fəaliyyətinin ardıcılıqlı və ya diskretliyi, haqqında olan sual həkim qərarına təsir edir. Bu suallar fəlsəfə, etika və tibb arasındakı əlaqənin şahidləridirlər və onu göstərirlər ki, bu suallara birmənalı cavab vermək olmaz və ona görə də bu suallara həkimlər, alimlər və filosoflar müntəzəm olaraq cavab verəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни. Пер. с нем. Г.В.Барышниковой. М.: АСТ: Астрель, 2010. 250 с.
2. Фрейд З. Введение в психоанализ. Пер. с нем. Г. Барышниковой. СПб. и др.: Питер, 2005. 381 с.
3. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Минск: Попурри, 2001. 477 с.
4. Сассон А. Биотехнология: свершения и надежды: Пер. с англ. Под ред., с

- предисл. и допл. В. Г. Дебабова. М.: Мир, 1987. 411с.
5. Тищенко П.Д. Био власть в эпоху биотехнологий. М., 2001. 177 с.
 6. Сук И.С. Врач как личность. М., 1984. 64 с.
 7. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезней и иатрогенные заболевания. М.: Медицина, 1977. с. 37-52.
 8. Силуянова И. Этика врачевания (современная медицина и православие). М., «Московское подворье святотроицкой Сергиевой лавры», 2001, 320 с.
 9. Internet Ethics. / Ed, by D.Langford, Red Globe Press, 2000. 271 p.
 10. Лопухин Ю.М. Биоэтика в России // Вестник Российской Академии Наук. 2001, т. 71, №9, с. 771-774.
 11. Ключова М.Л. Этика как аналогия жизни (от рационализма к экзистенциализму) // Вопросы философии, №10, 2005, с. 55-67.

Summary

Konul Efendieva

Assessment of Life in the Context of Medical-Social Relations

The **main goal** of the article is to look at the algorithm of a meaningful assessment of human life from the participants in the system of medical and social relations.

The study used **methods** such as analytical, abstraction, comparative analysis, medical experiments.

The **scientific novelty** of the article is characterized by the disclosure of methodological aspects of life assessment in the context of medical and social relations.

It is noted that the essence of life, the love and coexistence of people are closely related to the value of people's life before death. However, many cannot properly think about the value of life, avoiding the thought of death, and try to avoid talking about death.

It is noted that it is impossible to give a ready-made recipe to get out of any difficult situation and to solve any problem. Thus, each patient should be treated with a comprehensive and tactical approach to the treatment of her illness. It is emphasized that the doctor should refrain from statements that could have a detrimental effect on the patient who is facing death, even if he was unconscious. The most important and necessary step in this is to listen to the patient. All researchers note that the biggest support for a seriously ill patient is to allow him to speak out. If the patient feels care for him, then he will not suffer so much from debilitating.

The conclusions express the philosophical contribution to the analysis of the characteristics of a holistic approach to assessing life, the goals and objectives of human life and post-biological life. It is worth noting that such an assessment is possible at the junction of several areas of knowledge. Finally, it is noted that the discretion of human activity is so significant as to obtain accurate information about it can be the main factor in the decision of the doctor in the treatment of the patient. Many of these questions are the main research lines of philosophy, ethics and medicine, and one of the main tasks facing researchers in these areas is to find answers to them.

Key words: life, value, death, medicine, doctor, patient

Резюме

Конул Эфендиева

Оценка жизни в контексте медико-социальных отношений

Основная цель статьи - взглянуть на алгоритм осмысленной оценки человеческой жизни со стороны участников системы медико-социальных отношений.

В ходе исследования использовались такие методы, как аналитический, абстрагирования, сравнительный анализ, медицинские эксперименты.

Научная новизна статьи характеризуется раскрытием методологических аспектов оценки жизни в контексте медико-социальных отношений.

Показываются, что сущность жизни, любовь и сосуществование людей тесно связаны с ценностью жизни людей перед смертью. Однако многие не могут должным образом задуматься о ценности жизни, избегая мысли о смерти и пытаются избегать разговоры по теме о гибели людей.

Отмечается, что невозможно дать готовый рецепт чтобы выйти из любой сложной ситуации и для решения любой проблемы. Таким образом, к каждому пациенту следует относиться с комплексным и тактическим подходом к лечению ее болезни. Подчеркивается, что врач должен воздерживаться от высказываний, которые могли бы оказать пагубное влияние на пациента, находящегося перед смертью, если даже он находился без сознания. Самый важный и необходимый шаг в этом - это слушать пациента. Все исследователи отмечают, что самая большая поддержка тяжелобольного пациента – это позволить ему высказаться. Если пациент будет чувствовать по отношению к нему заботу, тогда не так сильно будет страдать от изнурительной.

В выводах выражается философский вклад в анализе характеристик целостного подхода к оценке жизни, целей и задач человеческой жизни и пост-биологической жизни. Стоит отметить, что такая оценка возможна на стыке нескольких областей знаний. Наконец, отмечается, что усмотрение человеческой деятельности настолько значительно, чтобы получить точную информацию о ней может являться основным фактором в решении врача в лечении пациента. Многие из этих вопросов являются основными исследовательскими контурами философии, этики и медицины, и одна из главных задач, стоящих перед исследователями в этих областях, - найти ответы на них.

Ключевые слова: *жизнь, ценность, смерть, медицина, врач, пациент*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 327.8

**DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN İLK MƏRHƏLƏSİNDƏ
İNFORMASİYANIN FORMALAŞMASI VƏ YAYILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Şəfəq ƏHMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19 İyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 2 Oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 19th July 2019; accepted: 2nd October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: siyasi münaqişələr, etnik münasibətlər, informasiya və ictimai stereotiplər, təbliğat və dövlət siyasəti

Giriş

Hər bir sosial hadisədə olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də yaşanma və inkişaf tarixi var. Təbii ki, ictimai şüurda bu barədə məlumatlar əsasında ictimai stereotiplər formalaşır. Bu da öz növbəsində insan davranışına, onun təsəvvürlərinə, dəyərlər və normalar sisteminin təşəkkül tapmasına təsir göstərir. Məlumdur ki, adı çəkilən münaqişənin kökləri uzaq keçmişə, hələ çar Rusiya dövrünə gedib çıxır. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri bağlandıqdan sonra Azərbaycanın tarixi ərazilərinə kütləvi şəkildə erməni ailələri köçürülür və onların burada qalması üçün Çar Rusiya tərəfindən hər bir şərait yaradılır. Yerli əhali isə öz mövqelərini itirməkdə idi (ilk növbədə məskunlaşdığı əraziləri). Həyat tərzi, əmək sahələri, peşə strukturu kimi sosial yaşayış istiqamətləri əsaslı şəkildə dəyişilir, insanlar elə o vaxtdan etibarən yerdəyişmə prosesinə başlayır, üzünü İrana, Azərbaycanın digər bölgələrinə, Türkiyəyə və s. tuturdular.

Bu mərhələdə məlumatı yaymaq və ötürmək imkanları məhdud olsa da, eldən - elə, obadan-obaya xəbərlər, şayiələr yayılırdı ki, insanların şüuruna, təsəvvürlərinə təsir edirdi. Elə o vaxtlardan erməni obrazı Azərbaycan xalqının təfəkküründə mənfi mənada dəyərləndirməyə başladı. Üstəlik qardaş Türkiyə xalqının da Birinci dünya müharibəsində düşdüüyü çətin vəziyyəti barədə də insanların təsəvvürləri yox idi. Müharibə şəraitində xəyanət edən erməniləri məcburiyyət qarşısında köçürən Türkiyə hökumətini indiyə qədər nəhəng təbliğat kompaniyasının nəticəsində uydurma “genosid” hadisəsində günahlandırır. 70 illik sovet dövrünə baxmayaraq, çox da gözə çarpmayan, gizli təbliğat və praktik əməllər həyata keçirilir. Ermənilərə bu zaman Sovet hökuməti havadarlıq edirdi. Nəticədə 1948-ci ildə külli miqdarda soydaşlarımız Ermənistan ərazisindən Azərbaycana köçürüldü. Səbəbləri məlum idi: etnik təmizləmə siyasəti hər hansı bir bəhanə və səbəblə davam etdirilirdi.

Tarixin yeni dönüşündə, yəni SSRİ dağılanda erməni iddiaları və ümidləri yenə baş qaldırdı. Xarici diasporanın və yerli millətçi ünsürlərin səyləri nəticəsində XX əsrin 70-ci illərindən etibarən güclü təbliğat maşını hərəkətə gəldi. Azərbaycanda yaşayan heç bir erməni bu təbliğatdan kənarda qalmamışdı. Üstəlik gizli kompaniyalar (gizli şəkildə) keçirilir ki, bu təbliğata maddi dəstək olsun. Planlı şəkildə separatist qüvvələr xaricdən dəstək almaqla bərabər, yerli azərbaycanlılara qarşı təzyiqlər göstərərək, əraziləri təmizləməyə başladılar. Burada informasiya təminatı, buna dəstək duran qüvvələrin fəa-

*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: shafag.ahmadova@gmail.com ORCID: 0000-0002-8671-5757

liyyəti necə həyata keçirilirdi? Bu aktual bir məsələ olaraq tədqiqatımızın predmeti kimi ortaya qoyulur.

Məqalənin məqsədi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk mərhələsində informasiya amilinin rolunu təhlil etmək olduğundan bir sıra mənbələrə, ilk növbədə mətbuata, tarixi sənədlərə, müşahidələrə və elmi ədəbiyyata müraciət etmişik.

Münaqişənin meydana gəlməsində informasiya amili

Tarixi faktlar göstərir ki, hər hansı bir dəyişiklik, çevriliş, islahat ilk növbədə insan şüurunda formalaşır və hansısa şəkildə ifadə olunur. İnsanların ictimai şüuru adi şüur, gündəlik psixoloji qavrama səviyyəsində formalaşır. İnsan bir növ hər hansı bir məlumatı qavramağa hazır olmalıdır. Məsələn, klassik musiqini (simfoniyanı ya operanı) dinləmək, baletə baxmaq üçün musiqinin bu sahəsinə azdan – çoxdan bələd olmaq lazımdır. Hazırlıqsız insan üçün bu musiqi tamamilə maraqsızdır. Siyasi şüur səviyyəsində də hər bir insan müəyyən siyasi mədəniyyətə malik olmalıdır ki, hər hansı bir siyasi hadisəni qavrasın. Mühüm amillər kimi burada həyat səviyyəsini, sosial strukturda insanın sosial statusunu, bir sıra hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini, milli özünüdərkini göstərmək olar. Bu, kifayət qədər mürəkkəb fenomendir və bu məqalədə buna çox diqqət yetirə bilmərik, bununla belə başa düşməliyik ki, əhalinin savadlılığı, kommunikasiya xətləri (telefon, radio, televiziya, mətbuat), yaşadığı ərazidə infrastruktur (yollar, su, qaz, elektrik təchizatı, nəqliyyat, iaşə xidməti və s.) hər hansı bir xəbəri, məlumatı qavramaq tərzinə və bu məlumatın reaksiyasına əsaslı şəkildə təsir edir.

Bəs, DQMV şəklində SSRİ dövründə fəaliyyət göstərən Azərbaycanın bu ərazisində cərəyan etməyə başlayan hadisələrin informasiya təminatı necə həyata keçirilirdi? İlk növbədə tarixi faktların saxtalaşdırılmasında illər boyu qonşu xalqlar arasında nifaq salmaq məqsədilə tarixi faktlar təhrif olunurdu. Belə hallara yeri gələndə göz yumulur, “əfsanəçilik”lə məşğul olaraq müxtəlif yalançı ideyalar təlqin olunurdu. Məhz buna görə Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda başlanan hadisələrə ilk günlərdə və aylarda düzgün qiymət verilməsinə qarşı çıxan qüvvələr çox idi (ilk növbədə hökumətin özü). Məsələn, 1990-cı ildə 28 yanvar tarixində Rusiyada, Mərkəzi televiziya kanalında, “7 gün” verilişində çıxış edən aparıcı A.Tixomirov baş verən qanlı hadisələrdən danışib tələb etdi ki, həmin hadisələrə siyasi qiymət verilsin. Həmin anda verilişi kəsdilər və ümumiyyətlə “7 gün” layihəsini yığışdırdılar. Baqanis-Ayırım kəndindəki qanlı qırğını işıqlandıran mətbuat orqanlarına da tövsiyə etdilər ki, “erməni xalqının milli ləyaqətinə” toxunmasınlar. Erməni Mədətovun həyata keçirdiyi qanlı əməliyyatlarını, Qarabağdan yığıb apardığı sərvətlərini, Qarabağ atları barədə canfəşanlıqla bəhs edən “təbliğətçiləri”nə də əməllərini göstərmək lazımdır [13].

Bu baxımdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, informasiyanın yayılmasına, onun məzmununun necə çatdırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Məlum faktdır ki, SSRİ dövründə dövlət senzurası birtərəfli yanaşaraq “beynəlmiləçilik” prinsipləri xatirinə bu və digər məlumatı, xəbəri, faktı ideoloji “don” geyindirib yayırdı. Dövlət senzurasında çalışan məmurlar sırasında erməni millətindən olan işçilər isə əsaslı şəkildə faktların obyektivliyinə yol vermir, ört-basdır edir və yaxud saxtalaşdırırdı. Elə “Əkinçi” qəzetinin nəşrinin iki il ləngiməsi, sonradan bağlanması məhz erməni mənşəli məmurlar olmuşlar [4]. Belə faktları yüzlərlə gətirmək olar. Beləliklə, hələ münaqişədən qabaq, sovet ideoloji maşını bəyan etdiyi “beynəlmiləçilik”, “xalqlar dostluğu” şüarının altında əslində müsəlman xalqlarına qarşı digər xalqlardan fərqli siyasət həyata keçirilirdi. Bunu açıq-aşkar erməni elitaya üstünlük verilməsindən onların ideyalarının həyata keçirilməsində (müxtəlif yollarla) müşahidə etmək olar [5].

Yalnız “yenidənqurma” adlanan illərdə (80-ci illərin ortalarından etibarən) mətbuatımızda erməni etnosu, dövləti, əməlləri barədə tarixi faktlar, tənqidi fikirlər icmal

şəklində çap olunmağa başladı. SSRİ səviyyəsində yenə də KİV-də əvvəli xülyalar və böhtanlar səslənirdi [9]. Yazıçılar, jurnalistlər, elm xadimləri, ilk növbədə tarixçilər, şərqşünaslar, ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan ərazisi, etnosu bunlarla bağlı tarixi faktorları ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmağa çalışmışlar. Buna misal olaraq Azərbaycan mətbuatında bir sıra yazıları gətirmək olar [8; 12 və s.]. Əgər informasiya məkanının formalaşması prosesini müəyyən mərhələlərə bölsək, onda aşağıdakı məqamları vurğulamaq olar.

1. XIX əsrin ikinci yarısında yaranan sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətlə bağlı məlumat

Burada real və uydurulmuş faktların əhaliyə çatdırılması, bunlardan siyasətdə istifadə olunması (hər hansı bir idarəçilik səviyyəsində, yerli orqanlardan (o cümlədən dini təşkilatlara aid) çarın rezidensiyasına qədər) məqsədyönlü şəkildə çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti, üstəlik erməni dini icmasının “miatsum“ fəaliyyəti şəklində realaşdırılırdı. Azərbaycan xalqının mütərəqqi nümayəndələri (ilk növbədə yazıçılar, şairlər, yerli idarəçiliyin yüksək səviyyədə məmurları, zadəgan nəsillərinin nümayəndələri, xalq hərəkatının ayrı-ayrı təmsilçiləri və s) öz növbəsində bacardıqları qədər bu siyasətə qarşı çıxış edirdilər. Buna misal olaraq xalqın maarifləndirilməsi naminə dünyəvi məktəblərin açılmasını, yerli mədəni nümunələrinin toplanmasını, bir çox maarifpərvər insanların xaricdə təhsil almasını göstərmək olar (СМОМІІК) [7].

2. İkinci mərhələ XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərini əhatə edir. Bu dövrdə kapitalizmin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq milli özünüdərk prosesi sürətlənir, milli məniyyə, xalqın tarixinə münasibət dəyişir. Nəticədə qabaqcıl maarifpərvər, müstəqil düşüncəyə malik olan insanların sayı artır. Milli ziyalı təbəqəsi xalqın dirçəldilməsinə, onun mədəni- mədəni inkişafının sürətləndirilməsi naminə mətbuatı, maarifi, müxtəlif mədəni sahələri inkişaf etdirməyə çalışır, siyasi idarəetmə strukturlarını təkmilləşdirməyə çalışır. Tarix, incəsənət, iqtisadiyyat təhsil ilə bağlı araşdırmalar aparılır, bunlar da öz əksini mətbuatda, incəsənət, ədəbiyyat sahələrində yaradılan əsərlərində, iqtisadi sahələrin inkişafında öz əksini tapır. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının qədim tarixi keçmişinə, zəngin inkişafına malik olmasının sübutu olmuşdur. Bu mərhələ 2018-ci ildə 28 aprel tarixində Sovet Rusiyanın ölkəyə qoşunların yeridilməsi ilə bitir.

3. Növbəti mərhələ Sovet dövrünü əhatə edir. Vahid, nəhəng siyasi sisteminin bir halqası olan Sovet Azərbaycanında etnik təfəkkürün inkişafı milli dildə oxumaq, milli mədəniyyəti inkişaf etdirməklə məhdudlaşdırılırdı (burada xüsusi ideoloji buxovun olmasını unutmayaq). Eyni zamanda islam dininə mənsub olan bizim xalqımızın (digər müsəlman xalqları kimi) statusu heç də bölgədə ən yüksək deyildi. Milli nifaq salmaq xofu səbəbinə tarixi faktlar təhrif olunur, yalançı məlumat, əfsanələr uydurulub qüdrətli təbliğat aparatı ilə insanların şüurunda aşılınırdı. Burada diaspora və yerli ziyalı təbəqənin əlaqələrin zəifliyi də qeyd olunmalıdır. Bütün bunlara baxmayaraq, elm, təhsil sahəsində əldə edilən nailiyyətlər əsasında Azərbaycan, burada yaşayan xalqların keçmişi və indiki haqqında informasiya xeyli genişlənmiş və mənimsədilmişdir. Bununla belə mövcud rejimin söylərinə baxmayaraq tarixi yaddaş tam silinməmiş, mütərəqqi ziyalıların haqqı üzə çıxmağa çalışırdılar. Bu istiqamətdə aparılan işlər yenidənqurma dövründə daha genişlənmiş, ictimai şüurda inqilabi dəyişikliklər baş verirdi. Yenidənqurma dalğasında həm də illərlə gizlədilmiş, lakin həll edilməmiş məsələlər üzə çıxdı ki, bunların nəticəsində separatçı meyillərin güclənməsi baş verdi, münaqişəyə meydan açıldı.

4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk əlamətləri meydana gəldikcə sovet hökuməti köhnə şüurlarından (beynəlmiləçilik, dostluq və s.) istifadə etməyə çalışır, bununla belə ölkənin real dağılması təhlükəsini özündə aşıladı bilmirdi. Nəticədə Baltikyanı ölkələrdə, Dnestryanı ərazilərində, Cənubi Qafqazda közərən ocaqlar alovlanmağa başladı. Bir çox amillər var idi ki, xalqın belə “ikili” siyasətə etiraz dalğasının ucalmasına

səbəb olurdu. Lakin belə müqavimət amansızcasına yatızdırılırdı (20 yanvar faciəsi). Buna baxmayaraq, belə hallara qarşı etiraz səsi günü-gündən ucalırdı. Yeni qəzetlər təsis edilir, telekanallarda debatlar təşkil olunur, xarici xəbər agentliklərə, KİV orqanlarına çıxış axtarıldı. Onlarla yüzlərlə məqalələr, xəbərlər, faktlar vasitəsilə həqiqət axtarışı axtarıldı. Bununla belə ölkədaxili qeyri-sabitlik (hökumət səviyyəsində) informasiya məkanının məharətli idarə olunmasına böyük maneələr törədirdi. Sistemli şəkildə öz mövqeyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, onu müdafiə etmək imkanı hakimiyyətə Ümummilli lider Heydər Əliyevin gəlişi ilə mümkün oldu. Tədricən daxili sabitlik şəraitində Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılması mümkün oldu. Xalqımızın dilinə, tarixinə, mənşəyinə, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf sahələrinə biganə qala bilməyən ziyalılar öz fikirləri ilə mətbuat səhifələrində bölüşür, tədqiqat aparırdılar [2].

Xalqı düşündürən elə həmin məsələlər idi: Azərbaycanın bir çox ərazilərinə erməni adı verilməsi, məmurların çıxışlarında Dağlıq Qarabağın Ermənistan ərazisi kimi göstərilməsi, uzun müddət ərzində təxribat xarakterli işlərin aparılması (“Krunk” təşkilatı “Böyük Erməni dövləti” ideyası ətrafında fəaliyyət və s.), Azərbaycan əhalisinin hər bir bəhanə ilə öz yaşadığı ərazilərdən sıxışdırılıb çıxarılması və s. [6]. Tarixi faktlara, müxtəlif mənbələrə müraciət etməklə bir çox suallara cavab axtarıldı: Azərbaycanın ən qədim və bu günə kimi dövrlərdə əhalisi, onun iqtisadi və siyasi həyatı necə olub [1].

Toplanılan məlumat, aparılan fikir mübadiləsi əsasında real, praktik tövsiyələr, mülahizələr irəli sürülürdü. Aydın idi ki mərkəzi hökumət antiAzərbaycan mövqeyində duraraq burada şovinist meyilləri axtarmağa çalışır, erməni tərəfinə haqq qazandırır, halbuki bunu bəzən aşkar şəkildə etmirdi. Məhdud millətçi mövqeyində duran erməni separatçıları və onların havadarlarının əməllərini milli mətbuatımız ifşa edir, eyni zamanda qonşu olduğumuz erməni xalqı ilə hansı real zəmində münasibətləri qurmaq mümkünüyü də müzakirə edilirdi. Sovet mətbuatının nümayəndələri də ayrı-ayrı hallarda həqiqəti, real faktları oxuculara çatdırır, sadə insanların vəziyyətini təhlil edirdilər [11].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin açıq və latent fazalarında informasiyanın formalaşması və istifadəsi xarakteristikası

Ermənistan və onun havadarları tərəfindən törədilən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi çoxsaylı insan itkiləri, bir milyona yaxın qaçqınların və məcburi köçkünlərin meydana gəlməsi ilə nəticələndi, ərazi itkiləri, maddi sərvətlərin dağıdılması və talan edilməsi kimi ağır nəticələr, münaqişənin davam etməsi ölkənin inkişafına böyük zərbə vurmuş, sarsıtmışdır. Bununla belə müstəqillik illərində münaqişə şəraitində, ağır keçid dövrünü yaşayan ölkəmiz bir sıra cəsarətli addımları atmaqla (atəşkəs rejiminin yaradılması, “Əsrin müqaviləsi” neft kontraktının imzalanması) sabitliyə və davamlı inkişafa nail olmuşdur. İnformasiya məkanında öz mövqeyini əsaslandırmaq, möhkəmləndirmək və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üzrə xeyli işlər görüldü (İnternet səhifələrinin yaradılması, Azərbaycanın xaricdə nümayəndəliklər, səfirliklər diaspora vasitəsilə informasiyanın yayılması), əlavə olaraq, tarixi coğrafiya, etnoqrafiya, epiqrafika, toponimika, şifahi ədəbiyyat sahələrində tarixi Azərbaycan ərazilərində vəziyyət təhlil edilmiş, bu sahədə xeyli elmi və publisistik xarakterli ədəbiyyat işiq üzünü görmüşdür.

Xüsusi diqqət indiki Ermənistan ərazisində vaxtı ilə yerləşmiş Azərbaycan kəndləri, şəhərləri onların tarixi haqqında, mənəvi mədəniyyətlə bağlı biliklər, faktlar toplanılır və təhlil olunur. Bundan başqa Dağlıq Qarabağ ərazisində tarixən formalaşan folklor nümunələri, ədəbi məktəblər, musiqi janrlarının inkişafı, iqtisadi inkişaf, siyasi proseslər dərinədə öyrənilir və təhlil olunur [4; 7]. Ölkəmizdə bu istiqamətdə elmi araşdırmalar xeyli genişlənmiş, xüsusi elmi bölmələrdə müvafiq işlər muntəzəm olaraq aparılır.

Bununla belə, informasiya amilinin rolunu bu münaqişədə artırmaq zərurəti var. Bunun səbəbi ilk növbədə münaqişənin dondurulmuş vəziyyətidir. Burada de-fakto əra-

zilər qonşu ölkə tərəfindən zəbt olunub. Dünya ictimaiyyəti vəziyyəti birmənalı qiymətləndirmir. Beynəlxalq siyasi qurumlar qeyri-müəyyən mövqe tutaraq regional qüvvələrin nisbətində açıq-aşkar asılılığını nümayiş edir. Belə şəraitdə Azərbaycan hökuməti bir çox istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməklə yanaşı (hərbi qüdrətinin təmin edilməsi, iqtisadi sabitliyə nail olunması, milli özünüdərkən azərbaycançılıq ideologiyası əsasında formalaşması və s.) həm də informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından mühüm addımlar atır. Ən əsası ölkəmizin tarixinə və indikinə aid olan hər hansı bir obyektiv məlumatı toplamaq, təhlil etmək və real praktikada istifadə etməkdir. Bunun üçün sosial həyatın bütün sahələrində fürsət və imkanlardan səmərəli istifadə edilməlidir (elm, təhsil, iqtisadi həyatı, incəsənət və bütövlükdə mədəniyyət). Ölkəmizin zəngin tarixini, mədəniyyətini qabarıq şəkildə göstərmək üçün, yubiley tədbirləri, festivallar, mədəniyyət günləri təşkil olunur, abidələr bərpa edilir, yeniləri ucalır. Təlim-tərbiyə işlərində hər bir vətəndaşı gənc yaşlarından vətən biliklərinin əldə etməsi, özündə aşılamaq, milli ruhda tərbiyələndirmək baxımından sosiallaşdırma prosesinə cəlb etməliyik.

Xaricdə bizim ölkəni təmsil edən hər bir vətəndaşın yaxud qurumun bunu layiqincə etməsinə nail olmalıyıq. Sosial kapitalı təşkil edən ən dəyərli qüvvəmiz insanlardır. Savadlı, zəkali, sosial fəallığı yüksək insanlar ölkəmizi layiqincə təmsil edə bilirlər. bu baxımdan təhsil sistemində vaxtı-vaxtında islahatlar aparmaq, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək lazımdır. Bütün bu istiqamətlərdə işlər aparılır. Bununla belə ictimai nəzarəti, aşkarlığı genişləndirmək, əsas amalmıza cavab verən fəaliyyəti genişləndirmək və yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Nəticə

Yuxarıda verilən təhlil əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hər hansı bir tarixi mərhələdə, obyektiv məlumatın əldə edilməsi olduqca önəmli olmuşdur. Məlumat hərəkətlərin düzgün olmasını, qərarın verilməsini təmin edir. Buna görə də məlumat siyasi proseslərdə strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Tarixdən məlumdur ki, məlumatı gizli saxlamaq üçün və yaxud onu əldə etmək üçün xüsusi səylər göstərilirdi (kəşfiyyat, casuslar və s.). müasir dövrdə sosial-siyasi münasibətlər olduqca, mürəkkəb xarakter daşdığı üçün informasiya təminatının da əhəmiyyəti olduqca artıb. Regional xarakterli, lakin beynəlxalq əhəmiyyətli Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərin tarixi kökləri və mürəkkəb əsasları var. Bu baxımdan burada hərəkətdə olan və ictimai şüurun, rəyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatın təhlili göstərir ki, obyektiv faktlarla yanaşı burada təhrif edilmiş, süni şəkildə qurulmuş faktlar da var. Müasir dünya nizamını formalaşdıran siyasi qüvvələrin əlində belə məlumat təzyiq və təhrif vasitəsinə çevrilir. Ölkəmizin idarəçilik strukturlarının vəzifəsi möhkəm informasiya sədinin yaradılmasıdır ki, istər ölkədə, istərsə də ölkənin hüdudlarından kənarında obyektiv və müsbət imic yaradılsın. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində informasiya amili əsas amillər sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. Ərəb mənbələri Azərbaycan haqqında // Odlar yurdu, 5-6 mart 1989-cu il.
2. Aşurbəyli S. Azərbaycanın paytaxtı // Ədəbiyyat və incəsənət, 1 dekabr 1989, 48 (2391)
3. Cəmil A. Yolları bağlı dağlar // Azərbaycan (Qarabağa xalq yardımını komitəsinin məlumat qəzeti), 06.11.1980.
4. Quliyev V. Azərbaycan mətbuatına qənim kəsilənlər // Ədəbiyyat və incəsənət, 15.09.1989.
5. İsmayılov İ. Ermənilərin soyqırımı, repressiya və deportasiya siyasəti // Azərbaycan, 24.04.2001.

6. Qəlbi A. Niyə belə olsun? // Zavod həyatı, 31 iyul 1988-ci il.
7. Oruclu S. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu (1989-1990). Bakı: Səda, 2007, 204 s.
8. Xəlilzadə F. Obası dağılmış ellər // Azərbaycan, 24.04.2001.
9. Zəngəzurlu H. Erməni məkri // Azərbaycan, 24.04.01.
10. Акулова О. Полоса раздора // Сельская жизнь, 6 октября 1988.
11. Асадов Ф. Позиции сторон и интересы страны // Бакинский рабочий, 30 июля 1989 г.
12. Буниатов З. Мифы и мифотворцы // Azərbaycan (Qarabağa xalq yardımı komitəsinin məlumat qəzeti), 06.11.1980.
13. Ибрагимов Ш. Закон компенсации // Бакинский рабочий, 1.02.1990.

Резюме

Шафаг Ахмедова

*Особенности формирования и распространения информации
на первом этапе Нагорно-Карабахского конфликта*

В данной статье анализируются процессы распространения информации и ее использования на ранних этапах Нагорно-Карабахского конфликта. Через анализ исторически сложившейся политической карты региона раскрывается роль информации в процессе возникающего конфликта. Анализируется роль информации на последовательных этапах, приводятся конкретные факты. Показано, что внутривнутриполитическая нестабильность сформировалась в результате распада СССР, а переходный период независимости усугублялся рядом социально-экономических трудностей и горькими последствиями военного конфликта. Это тысячи беженцев и вынужденных переселенцев. В то же время с момента нагнетания напряженной обстановки до уровня открытого военного противостояния возник ряд трудностей с получением, распространением и использованием информации. В статье анализируется этот процесс и делается вывод о том, что информация всегда была важна в политической жизни и в политических процессах и должны использоваться эффективно. Цель статьи – сформулировать идею о том, что региональные конфликты могут быть разрешены не только традиционными методами и средствами, но также путем переговоров, встреч и развития народной дипломатии. Следует также обеспечить углубленное изучение и анализ доступной и полезной информации в рамках разрешения конфликта. Идея состоит в том, что мифотворчество, которое является неотъемлемой частью политического управления в политических процессах, широко используется в Нагорно-Карабахском конфликте. Информация передается сознанию людей, на уровне обыденного сознания, через сфабрикованные факты, и искаженные исторические события, и подобная информация передается международным организациям «обоснованным» образом. При рационализации общественного сознания мифология формируется как целостная система мировоззрения и влияет на процесс политической социализации людей. Тем не менее символически представленные мифологические архетипы сохраняют свое значение в семантическом пространстве социальной реальности, выступая в качестве отличительных черт политического мышления.

Ключевые слова: политические конфликты, этнические отношения, информационные и общественные стереотипы, пропаганда и государственная политика

Summary

Shafag Akhmadova

*Features of the Formation and Dissemination of Information
at the First Stage of the Nagorno-Karabakh Conflict*

This article analyzes the processes of dissemination of information and its use in the early stages of the Nagorno-Karabakh conflict. An analysis of the historically formed political map of the region reveals the role of information in the process of conflict. The role of information at successive stages is analyzed, specific facts are given. It is shown that domestic political instability was formed as a result of the collapse of the USSR, and the transition period of independence was aggravated by a number of socio-economic difficulties and the bitter consequences of the military conflict. These are thousands of refugees and internally displaced persons. At the same time, from the moment the tense situation escalates

ted to the level of open military confrontation, a number of difficulties arose with the receipt, dissemination and use of information. The article analyzes this process and concludes that information has always been important in political life and in political processes and should be used effectively. The purpose of the article is to formulate the idea that regional conflicts can be resolved not only by traditional methods and means, but also through negotiations, meetings and the development of public diplomacy. In-depth study and analysis of available and useful information as part of the resolution of the conflict should also be ensured. The idea is that myth-making, which is an integral part of political governance in political processes, is widely used in the Nagorno-Karabakh conflict. Information is transmitted to the consciousness of people, at the level of everyday consciousness, through fabricated facts, and distorted historical events, and similar information is transmitted to international organizations in a "justified" way. With the rationalization of public consciousness, mythology is formed as an integral system of worldview and affects the process of political socialization of people. Nevertheless, the symbolically represented mythological archetypes retain their significance in the semantic space of social reality, acting as distinctive features of political thinking.

Keywords: political conflicts, ethnic relations, information and public stereotypes, propaganda and public policy

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

AZƏRBAYCAN-DAĞIŞTAN MÜNASİBƏTLƏRİ SOVET DÖVLƏTİNİN MİLLİ SİYASƏTİ FONUNDA

Ağca BAXŞALIYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 17th July 2019; accepted: 24th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: deportasiya, federalizm, millət quruculuğu, milli sərhədlər, milli azlıqlar

Giriş

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması rəsmi şəkildə elan edildiyi zaman yalnız SSRİ tərkibinə daxil olmuş müttəfiq respublikaların dövlət müstəqilliyi dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq qurumlar tərəfindən tanındı. Rusiya Federasiyası və digər müttəfiq respublikaların tərkibindəki muxtar respublika və vilayətlərin müstəqillik mücadiləsi uğursuzluqla nəticələndi. Bu uğursuzluq keçmiş SSRİ məkanını uzunmüddətli müharibə və silahlı toqquşmalar meydanına çevirdi. Öz müqəddəratını təyin etmə, milli dövlətçilik uğrunda mübarizə XX əsrin sonlarında lokal münaqişələr nəticəsində minlərlə insanın ölümünə, yaşayış məskənlərinin dağıdılmasına və ciddi siyasi böhrana səbəb oldu. SSRİ-nin dağılmasında siyasi və sosial böhran nə qədər önəmli rol oynamışdırsa, milli zəmində baş verən münaqişə və toqquşmalar da bir o qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Vaxtilə Rusiya imperiyasının çoxmillətli və çoxkonfessiyalı olmasını onun ən zəif damarı hesab edib imperiyanın sütunlarını silkələyən bolşeviklər məharətlə xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu önə çəkib bolşevizmi imperiyanın bütün xalqları üçün cəlbədicilə ideologiyaya çevirə bilmişdilər. Məhz buna görə də imperiyanın xarabalıqları üzərində yeni dövlət və yeni siyasi sistem qurmağa çalışan bolşeviklər ilk dövrdə “ədalətli milli siyasət”, “milli bərabərlik” şüarlarını irəli sürərək kiçik etnik qrupları da sosializmin mədəni quruculuğuna cəlb etməyə müyəssər olmuşdular. Sovet milli siyasətinin üç əsas amili, sovet milləti yaratmaq, yaradılmış millət üçün milli dövlət qurmaq və həmin milli dövlətin sərhədləri çərçivəsində elit qrup formalaşdırmaq, sovet hakimiyyətinə süni federalizm altında xalqları tam nəzarətdə saxlamaq üçün güclü mexanizmlər vermişdi. Bu mexanizmlər sovet imperiyası dağıldıqdan sonra belə Rusiya Federasiyasına milli münaqişələr zəminində regionda hegemonluq imkanı yaratmışdı.

Sovet milli siyasətinin acı nəticələri

SSRİ-nin dağılması ilə müstəqillik əldə etmiş keçmiş müttəfiq respublikaların milli məsələdə üzləşdiyi çətinliklərin sovet dövlətinin milli siyasətinin xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığını söyləmək olar. Bunlardan birincisi və ən önəmlisi sözsüz ki, inzibati-ərazi bölgüsü, yəni milli sərhədlərin yaradılması idi. Bütün tarixi boyu Qafqaz sivilizasiyalarının kəsişdiyi sərhəd zonası olub. Sasanlılarla Roma imperiyasının, Ərəblərlə Xəzər xaqanlığının, Səlcuqların, monqolların və Teymurilərin, Səfəvi və Osmanlıların, həmçinin yerli hökmdarların maraq dairəsinin toqquşduğu Qafqaz XIX əsrin sonunda Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilir [8; 15; 5; 18]. XIX əsrdə çar Rusiyasında “millət” məfhumu tam mənasında formalaşmadığı və təfəkkürə yad olduğu üçün, insan-

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutu
e-mail: bahshaliyeva@inbox.ru

lar kimliklərini, əsasən, dini mənsubiyyətlə müəyyənləşdirirdilər. İmperiya ərazisinin hər bucağı çoxmilli tərkibə malik olduğundan hər hansı xalqın və ya millətin üstünlük təşkil etdiyi inzibati-ərazi bölgüsü mövcud olmamış, özünəməxsus coğrafi şərait, əkin sahələrinin qıtlığı, təsərrüfat həyatı, xüsusilə köçəri maldarlıq, ticarət əlaqələri insanları tez-tez yaşayış məskənlərini dəyişməyə, qonşu ərazilərə köç etməyə, orta ərazilərdən istifadəyə məcbur etmişdi [12; 14; 6]. Qafqaz Rusiya tərəfindən hissə-hissə işğal olunduğundan bu ərazilərin inzibati-ərazi bölgüsü də mərhələ-mərhələ formalaşmışdı. İlk mərhələdə inzibati-ərazi vahidlikləri işğalçı yürüşlərə rəhbərlik etmiş rus generallarının göstərişlərinə əsasən formalaşdı. [1, 89] XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazın qərb hissəsində mərkəzi Tiflis olmaqla Gürcü-İmeretiya quberniyası, şərq hissəsində isə mərkəzi Şamaxı olan və tərkibinə Azərbaycan və Dağıstanın daxil olduğu Xəzər vilayəti yaradılmışdı. Sonradan bu ərazidə 4 quberniya, Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun cənub hissəsi Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı, şimal hissəsində isə Tiflis quberniyasının bəzi əraziləri də daxil olmaqla mərkəzi Dərbənd olan (1866-cı ildə mərkəz Temir Xan Şuraya köçürülür) Dağıstan vilayəti yaradıldı. 1870-ci ildə Ural vilayətinin Manqışlaq pristavlığı da Dağıstan vilayətinə birləşdirildi. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişinə qədər Qafqaz Rusiya imperiyasının tərkibində təxminən bu inzibati-ərazi bölgüsü ilə təmsil olunmuşdu. Bütövlükdə Qafqazın ərazisində 7 quberniya, 5 vilayət mövcud idi ki, bunların da ümumi ərazisi 1905-ci il göstəricisinə görə, 467.777 km² təşkil edirdi. Bu ərazidə müxtəlif dil və dinə məxsus 10 milyondan çox əhali yaşayırdı [10, 54, 211-213]. Rusiya imperiyasını parçalayan 1917-ci ilin iki inqilabından sonra Qafqazda bir neçə müstəqil dövlət yarandı. 1918-1920-ci illərin siyasi böhran dövründə Dağlı Respublikasının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində Dağıstan xalqlarının geniş şəkildə təmsil olunduğu Azərbaycan-türk ordusu mühüm rol oynadı [1, 256-257].

Hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər qarşılarında dövlətin əhalisinin sosial tərkibinin dəyişdirilməsi kimi iddialı bir vəzifə qoymuşdular. Lakin imperiya dağılıdıqdan sonra başlanan milli-azadlıq hərəkatı, xalqların bir-birinə qarşı ərazi iddiaları milli münasibətlərin nə qədər gərgin və aktual olduğunu sübut etdi. Bolşeviklər sinfi məsələ ilə yanaşı milli məsələnin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini anladılar. İlk başdan bolşeviklər xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tanısalər da proletariyatın milli mənsubiyyətə görə parçalanmasının və ərazi müstəqilliyinin tərəfdarı olmadıqlarını bildirirdilər. Stalin “Marksizm və milli məsələ” adlı məqaləsində milli muxtariyyətin millətçiliyi gücləndirəcəyindən ehtiyat etdiyini gizlətmirdi [13, 19-20]. Lakin tezliklə bolşeviklər anladılar ki, müxtəlif dillərdə danışan, özünəməxsus mədəniyyətə malik sovet insanlarını yeni hakimiyyətə xidmətə cəlb etmək üçün onların milli kimliyi strukturlaşdırılmalıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə milli dövlət quruculuğu və milli sərhədlərin formalaşdırılması tələb olunurdu. Cənubi Qafqazda bu prosesi həyata keçirmək bəlkə o qədər də çətin deyildi. Rusiya imperiyası dağılıdıqdan sonra bu bölgədə bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarına rəğmən 3 dövlətin, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Respublikalarının elan edilməsi sovet dövründə onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə qismən yardımçı oldu. Lakin eyni şeyi Şimali Qafqaz və Dağıstan haqqında demək mümkün deyil. Tarixi-mədəni cəhətdən zəngin keçmişə malik Dağıstanın siyasi-inzibati strukturu yeni dövrdə formalaşmağa başlamışdı. Dağıstan vilayəti yaradılarkən bir zamanlar Quba xanlığının tərkib hissəsi olan Samur çayından cənubda yerləşən torpaqlar onun tərkibinə daxil edilmədi. Milli tərkibi olduqca rəngarəng olan Dağıstan vilayətinin tərkibində XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bir sıra inzibati vahidlik, Avar, Dargin, Qunib, Samur, Qazıqumıx və s. dairələr yaradıldı. Bu vilayət cənubdan müasir Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş 3 inzibati-ərazi vahidliyi, Zaqatala dairəsi, Yelizavetpol və Bakı quberniyası ilə həmsərhəd idi. 1921-ci ildə bu ərazidə Dağıstan Muxtar Sovet

Sosialist Respublikası elan olundu. Lakin həm vətəndaş müharibəsi, həm də 1930-40-cı illərin siyasi prosesləri zamanı respublikanın inzibati-ərazi quruluşunda bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər həyata keçirilərkən ərazilərin etnik tərkibi nəzərə alınmır, əsasən, köhnə çar Rusiyasının quberniya sərhədlərinə istinad edilirdi. Nəticədə həm müttəfiq, həm də muxtar respublikalar ərazisində “bölünmüş xalqlar” yaranır. Bolşevik rejimi keçmiş Rusiya imperiyasının bir qarış torpağını belə itirmədən, yəni köhnə sərhədlərdə yeni sovet imperiyası qurmağa hazırlaşdı. Bu imperiyanın federal quruluşa malik olacağı ehtimal edilirdi. Bolşeviklərin dövlət quruluşu konsepsiyası onların beynəlmiləçilik ideologiyasına uyğun gəlməsə də konkret millətə məxsus konkret sərhədləri olan respublikalar formalaşdırmaq zərurətə çevrilir. Lakin bu respublikaların sərhədləri müəyyənləşdirilərkən xarici faktorlar nəzərə alınmış, çox zaman sərhəd xətləri etnik qrupları ortadan bölərək keçmişdi. Məsələn, osetinlərin məskunlaşdığı ərazinin bir hissəsi Gürcüstan Respublikasının tərkibinə qatılmış, sonralar bu respublikanın tərkibində Cənubi Osetin Muxtar Vilayəti yaradılmışdı. Sərhədlərin bu cür çəkilməsini tədqiqatçılar müxtəlif səbəblərlə, cahillik, etnik mənsubiyyətin bolşeviklər üçün əhəmiyyətsiz olması, ərazilərin tarixən çoxmilli tərkibə malik olması və etnik mənsubiyyət üzrə bölgünün aparılmasının qeyri-mümkünlüyü, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqələrə malik zonaların yaradılması cəhdi, millətlərin iqtisadi və siyasi cəhətdən təcrid olunmasının qarşısının alınması və digər səbəblərlə izah edirlər. Bu səbəblərin hansının daha önəmli olmasından asılı olmayaraq, SSRİ ərazisində həyata keçirilən milli dövlət quruculuğu xalqlar arasında dərin narazılıq və incikliyə gətirib çıxardı. Nə qədər ki SSRİ mövcud idi, bütün millətlər qüdrətli bir dövlətin vətəndaşları idilər və bu dövlətə daxil olan subyektlər arasında real sərhədlər mövcud deyildi ona görə də, bu bölgü ciddi narazılıq yaratmırdı. SSRİ dağıldıqdan, müstəqil dövlətlər yaranarkən onlar arasında dövlət sərhədləri çəkildikdən sonra bu narazılıq və inciklik ərazi iddialarına və silahlı münaqişələrə səbəb oldu. Bu narazılıqların biri də Azərbaycanın şimal-şərq və Dağıstanın cənub-şərq bölgələrində yaşayan ləzgilər oldu. Keçmiş SSRİ ərazisində mövcud olan etnik münaqişələri təhlil edərkən isveç alimi K.Svante diqqəti özünəməxsus şərait və şərtlərə malik olmasına rəğmən bütün konfliktlərin, xüsusilə də Qafqazda baş verən konfliktlərin oxşar səbəb və mənşədən, konkret ərazi üzərində siyasi nəzarət tələbindən qaynaqlandığına çəkir [19, 1-2].

Sovet dövlətində mövcud olan çoxsaylı muxtar respublika və vilayətlər əslində etnik qruplara müəyyən çərçivədə siyasi və mədəni müstəqillik verərək etnik münaqişələrin qarşısının alınması üçün vasitə rolunu oynamaq idi. Tədqiqatçılar da muxtariyyəti “etnosiyasi müharibələrə qarşı ən effektiv vasitə” hesab edirlər [20, 366]. Lakin Xruşovun rəhbərliyi dövründə SSRİ-də başlanan siyasi liberallaşma vəziyyətə fərqli təsir göstərir, ilk dəfə sovet xalqları torpaq iddialarını dilə gətirirlər. Ermənilər Dağlıq Qarabağa iddia irəli sürürlər, sürgün olunmuş xalqlar, çeçenlər, inquşlar, Məshəti türkləri, Krım tatarları torpaqlarını tələb edirlər, ləzgilər özlərinə inzibati ərazi vahidliyinin yaradılması məsələsini qaldırırlar [19, 258-259]. SSRİ dağıldıqdan sonra başlanan milli dövlət quruculuğu sübut etdi ki, sovetlərin çəkdiyi sərhədləri xalqlar ədalətsiz və əsassız hesab edirlər.

Azərbaycan və Dağıstan xalqları Sovetlər Birliyinin “Milliləşdirilmə” siyasətində

Müasir dövrdə Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə yaranan problemlərin bir qaynağı da vaxtilə sovet dövlətində yaxın millətlərin və etnik qrupların vahid mədəniyyət ətrafında birləşdirilməsi, hər bir müttəfiq respublikada elit və ya titullu millətin yaradılması (rus dilində *korenizasiya*), yəni millət quruculuğu siyasəti ilə bağlıdır. Bu proses demək olar ki, milli dövlət quruculuğunun formalaşması ilə paralel olaraq aparılmışdı. Kommunist ideologiyası tədricən millətlər arasında mövcud olan fərqləri aradan qaldırdı.

raraq keyfiyyətə yeni insan, “sovet adamı” yaratmağı qarşısına məqsəd qoysa da sovet dövlətinin strukturu buna uyğun deyildi. Sovet dövləti milli respublikalardan təşkil olunmuşdu, milli respublikaların əksəriyyəti isə tərkibcə çoxmillətli idi. Mərkəzin müttəfiq respublikalarda ruslaşdırma siyasəti müttəfiq respublikalarda elit millətlərin kiçik millətləri və ya milli azlıqları assimilyasiyası ilə davam edirdi. Rusiyanın qeyri-müsəlman olan udmurd, mordov, mari kimi azlıqları ruslaşdırılmadan, Gürcüstanda yaşayan minqrel və svanlar gürcüləşdirilmədən, ləzgilər də azərbaycanlılaşdırmadan şikayət edirdilər. Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər dəqiq etnik kimliyə malik olmayan azsaylı dağlı xalqları içərisində məhz milliləşdirmə (korenizasiya) millət məfhumunun inkişafına təkən verdi. Bu sahədə atılan ilk addımlar sovet xalqlarının elementar savadsızlığının ləğv edilməsi, ən kiçik etnik qrup üçün belə yazılı əlifbanın və ana dilində ibtidai təhsilin təşkil olunması ilə bağlı idi. Hər bir xalqa etnik ərazi, milli dövlət verən bolşeviklər indi də bu ərazilərdə milli məktəblər, milli elita və milli mədəniyyət mərkəzləri yaratmağa başladılar. Faktiki olaraq 1930-cu illərin ortalarına qədər davam edən bu siyasətin əsas məqsədi bolşeviklərin sinfi maraqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı idi. Sovet məktəbi, ana dilində sovet təhsili xalqlar arasında sovet ideologiyasının sürətlə yayılması, sovet hakimiyyətinin təkə rusların deyil, bütün millətlərin hakimiyyəti olduğuna inandırılması, həm daxildə, həm də xaricdə SSRİ-nin müsbət imicinin yaradılması və qeyri-rus millətlərin sovet hakimiyyətinə neytral-loyal münasibətinin formalaşdırılması vasitəsi idi. Nəticədə 1920-ci illərin ortalarında RSFSR-də ibtidai məktəblərdə 68 müxtəlif dildə təhsil verilirdi [3, 41-42]. Respublikalarda qanunvericilik və kargüzarlıq sənədləri, dövrü mətbuat, dərsliklər milli azlıqların dilində nəşr olunurdu.

1930-cu illərin ortalarında SSRİ qismən milli siyasətdə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail oldu, əhalinin sosial tərkibində istənilən dəyişikliklər əldə edildi və sovet hakimiyyəti millət quruculuğunun növbəti, elitləşdirmə mərhələsinə qədəm qoydu. SSRİ hökuməti bu mərhələdə hər bir respublikada sayca üstünlüyə malik etnik qrupu elitləşdirməyə, elitləşdirilmiş millətin içərisindən faktiki olaraq, ruslaşdırılmış təbəqəni seçərək etnik rəngarəngliyin unifikasiyası və inteqrasiyası siyasətinə başladı. 1936-cı il Stalin konstitusiyası ilə SSRİ rəsmi olaraq müqavilələr əsasında formalaşmış federativ dövlətdən vahid federativ dövlətə çevrilir, Ümumittifaq Sovetlər qurultayı, ali qanunverici orqan, SSRİ Ali Soveti adlandırılır. Rus dili dövlət dili kimi bütün sahələrdə, dövlət idarəçiliyi, məhkəmə sistemi və orduda möhkəmlənir. Sovet xalqlarının mədəni muxtariyyətinə son qoyulur, ruslaşdırma siyasəti gücləndirilir. Ümumittifaq səviyyədə gedən ruslaşdırma müttəfiq respublikalarda elitləşdirilmiş qrup tərəfindən milliləşdirmə siyasəti kimi davam etdirilir. Bu proses ilk vaxtlar iki sahədə, əhalinin siyahıya alınması zamanı statistik hesabatlarda və millətlərin nomenklaturasının formalaşdırılmasında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Tədricən çoxmillətli respublikalar ümumittifaq siyahıya alınmasında monoetnik tərkibdə təmsil olunurlar, bir sıra kiçik etnoslar etnik kimliklərindən imtina edərək elitləşdirilmiş millətin tərkibinə qatılır. Bu proses bəzən məcburi, bəzən də könüllü həyata keçirilirdi. 1970-ci illərə doğru Azərbaycan SSR-nin etnik tərkibində kürd, ləzgi və tatların statistik sənədlərdə sayının azalması, talışların isə ümumiyyətlə yox olması müşahidə olunur. Dağıstanda avar-dargin qrupunun dominantlığı respublika rəhbərliyində narahatlıqlar doğurur. Respublikaların rəhbər orqanları müstəqil hesab etmədikləri etnik qrupların hüquq və maraqlarına etinasızlıq nümayiş etdirirlər. Sovet dövrünün son mərhələsində Azərbaycanda elit millət sayılan azərbaycanlılar respublika əhalisinin 80%-dən çoxunu təşkil edirdi, bu əhalinin 97.7%-i isə Azərbaycan dilini ana dili hesab edirdi [2, 38]. Dağıstan MSSR-da isə qeyd edilən dövrdə 14 etnik qrup elit millət hesab edilirdi. Rəsmi sənədlərdə bu millətlərin adları əlifba sırası ilə deyil kəmiyyət göstəricisinə əsasən qeyd olunurdu və ilk beşliyə avarlar, darginlər, kumiklər, ləzgilər, lak və ruslar daxil edilirdi. Azərbaycanlılar 7-ci yerdə idilər. Ləzgilərin sa-

yının azlığı bir sıra səbəblərlə izah olunurdu. Bunlara 1920-50-ci illərdə SSRİ-də millət quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər daxildir. 1920-ci illərdə bir sıra azsaylı etnoslar (tabasaranlılar, rutullar, saxurlar və s.) ləzgi kimi qeydə alınmışdılar, lakin 1959-cu il siyahıyaalınmasında bu qrupların bəzisi müstəqil etnik status əldə etdilər. Arçinlilər əvvəllərdə olduğu kimi ləzgilərə deyil, avar millətinə aid edildilər. Tarixi-etnoqrafik cəhətdən XX əsrin əvvəllərinə qədər şimal və cənub qruplarına bölünən avarların bir hissəsi (cənubi avarlar) Azərbaycanın Car və Balakən bölgəsində, digər hissəsi (şimali avarlar) isə Dağıstanın qərbində məskunlaşmışdılar. 1920-ci ilə qədər müstəqil etnos kimi qeydə alınan 14 kiçik xalq 1930-cu illərin sonlarından avar qrupuna aid edildilər [4, 105-117]. Tədqiqatçılar düşünürlər ki, Dağıstanda bu proseslər Dağıstan etnik kimliyinin formalaşdırılması və bir sıra iri millətlərin yaradılması siyasəti ilə bağlı idi [11, 98]. Sovet dövlətinin millət yaratmaq sahəsində həyata keçirdiyi siyasət 1980-ci illərin sonlarında başlanan liberallaşmanın təsiri altında regional millətçilik və etnomədəni özünəməxsusluğunun baş qaldırmasına səbəb oldu. Sovet dövlətində etnik kimliyin siyasi rəhbərlik tərəfindən nizamlanması ciddi etirazlar və narazılıqlara gətirib çıxardı, xalqların uzaq keçmişə yeni baxışı formalaşdı. Siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə etnik kimlik və milli identifikasiya məsələsi ön plana keçdi. Sovet hakimiyyəti xırda millətləri, etnik qrupları böyük etnoslara tabe etməkdə, xalqları bölməkdə, milli diskriminasiya və azsaylı xalqların elit millətlər tərəfindən assimilyasiyasına yardımında günahlandırıldı.

Müasir dövrümüzdə keçmiş SSRİ ərazisində milli zəmində baş verən problemlərin bir qismi sovet hakimiyyətinin 1920-40-cı illərdə həyata keçirdiyi köçürmə (deportasiya) siyasəti ilə bağlıdır. Sovet dövründə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdən kütləvi köçürülməsi olmamışdır, lakin Dağıstanda bu proses bir neçə mərhələ keçmiş, Dağıstan xalqlarının ictimai-siyasi və iqtisadi həyat tərzinə ciddi təsir göstərərək tarixi yaddaşlarda dərin iz buraxmışdı. 1920-ci illərin əvvəllərində dağlıq zonada yaşayan xalqların sosialist quruculuğuna cəlb edilməsi üçün düzən ərazilərə köçürülməsinə başlanılır. Bu məqsədlə 1920-ci illərin sonuna qədər 2795 ailə düzən ərazilərə köçürülmüş, 26 yeni yaşayış məntəqəsi salınmışdır [7]. 1920-ci illərin ikinci yarısında mülkədar və vəqf torpaqlarının müsadirəsi, yoxsul və aztorpaqlı kəndlilərə paylanması haqqında SSRİ Xalq Komissarlığının qərarı da əhalinin bir qisminin dağlıq ərazilərdən düzənlərə köçürülməsi üçün şərait yaratdı. 1930-cu illərdə bu proses Dağıstan və Çeçen-İnquş Muxtar Respublikalarından qolçomaq təsərrüfatlarının Qırğızıstana köçürülməsi ilə davam etdirilmişdi. Dağıstan ərazisində kütləvi köçürülmə isə İkinci Dünya Müharibəsi dövründə 13 milləti əhatə edən 3 milyondan çox əhalinin Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisinə sürgünü olmuşdu. 1944-cü ildə Çeçen-İnquş MSSR-nin ləğvi ilə əlaqədar boş qalmış bir neçə yaşayış məntəqəsi Dağıstanın tərkibinə qatıldı, avarlar, laklar, darginlər və kumıklar zorla öz kəndlərindən boşaldılmış çeçen və inquş torpaqlarına köçürüldü. Dağıstan ərazisində bir çox kəndlər və Sumadin rayonu boşaldıldı. 1957-ci ildə Çeçen-İnquş MSSR-nin bərpası və Dağıstan MSSR tərkibinə qatılmış ərazilərin geri qaytarılması haqqında qərardan sonra isə vəziyyət daha faciəli şəkil aldı. Geri qayıdan 55 mindən çox etnik dağıstanlının yalnız bir qismi dədə-baba yurdunda məskunlaşa bildi, qalanlar isə Dağıstanın müxtəlif rayonlarına səpələndilər [9, 42-47].

Nəticə

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanla Dağıstan arasında münasibətlərə bir sıra daxili və xarici amillər təsir göstərmişdi. Lakin bu amillərin içərisində sovet dövləti milli siyasətinin mənfi aspektləri xüsusilə önəmli əhəmiyyət kəsb edir. 1924-cü ildə millətlərin məsələləri üzrə xalq komissarı Stalin tərəfindən inşa etdirilən bolşevik sayaqı “federalizm” mərkəzi hakimiyyəti gücləndirərək yerli hakimiyyət orqanlarını səlahiyyətlərini minimuma endirdi. Muxtariyyət əldə etmiş inzibati-ərazi vahidlərinin real

siyasi hakimiyyətə malik olmadıqları, səlahiyyətlərinin sosial və mədəni sahə ilə məhdudlaşdığı sirr deyildi. Bu federalizm xalqlar, xüsusilə də Stalinin geridə qalmış və sovet hakimiyyətinə ən az loyallıq hesab etdiyi Qafqaz xalqları arasında ədalətsiz sərhədlər çəkərək onlar arasında narazılıqları artırdı. Bu federalizm tarixən münaqişədə olan və bir-birlərinə etibar etməyən xalqları bir muxtar respublika və ya vilayətdə birləşdirərək onlar arasında yaşayan rüslərə rəhbər mövqə təmin etdi. XX əsrin sonlarında keçmiş SSRİ xalqlarının üzləşdiyi problemlərin əksəriyyəti bilavasitə sovet dövləti tərəfindən yaradılsa da onların bir qisminin tarixi köklərə malik olması danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева С. Взаимоотношения Азербайджана и народов Северного Кавказа (XIX-начало XX века). Баку: ИПО Турхан, 2017, 456 с.
2. Болдырев В.А. Итоги переписи населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 года. М., Финансы и статистика, 1990, 49 с.
3. Бурмистрова Т.Ю. Зерна и плевелы: национальная политика в СССР (1917-1994 гг.). СПб., 1993, 349 с.
4. Ибрагимов М.-Р.А. Этническая демография Дагестана: Аварцы и андо-цезские народы во второй половине XIX-в начале XXI в. Вестник Института ИАЭ, 2012, №3. с.205-107.
5. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века. Москва: Наука, 1988, 554 с.
6. Ихилов М.М. Народности лезгинской группы. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР 1967, часть I, 623 с.
7. Курбанов М. Репрессии против народов Дагестана: проблемы реабилитации. Central Asia and Caucasus. 2002, 6 (24) (https://ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-06/19.kurrus.shtml 15.01.2020)
8. Народы Кавказа. Москва: Академия Наук СССР, 1960-1962, с.1-2.
9. Рамазанова Д. Итоги процесса переселений чеченцев-акинцев и «этнических дагестанцев», связанных с реабилитацией репрессированных народов и восстановлением Чечено-Ингушской АССР (вторая половина 1950-годов-начало 1960-х годов. Общество, Философия, История, Культура. 2018, 5 (49), с.42-47.
10. Рихтер Д. Административное деление России //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, 1899. т. 54. 343 с.
11. Тишков В.А., Кисриев Э.Ф. Множественны идентичности между теорией и практикой (пример Дагестана). Этнографическое обозрение, 2007, №5, с. 93-124.
12. Сборник сведений о Кавказе. Под ред. Н.Зейдлица. с.9, Тифлис: Канцелярия Главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1885, 446 с.
13. Сталин И. Марксизм и национальный вопрос. М.: Партийное издательство, 1937, 195 с.
14. Шихсаидова Р.С. Из истории дагестано-азербайджанских торгово-экономических отношений в XVII веке. Взаимоотношения Дагестана с народами Кавказа. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР, 1977, 747 с.
15. Baddley J.F. The Russian conquest of the Caucasus. Routledge, 2011, 604 p.
16. King Ch. The ghost of freedom: a history of the Caucasus. Oxford: Oxford University press, 2008, 290 p.
17. Leeuw Ch. Storm over the Caucasus: in the wake of the independence. Palgrave Macmillan, 1998, 212 p.
18. Mostashari F. On the religious frontier. Tsarist Russian and Islam in the Caucasus. Bloomsbury Academic, 2006, 224 p.
19. Svante E. Cornell. Small nationas and great powers. A Study of ethnopolitical conflict in the Caucasus. Routledge Curzons, 2000, 262 p.

20. Ted Robert Gurr, 'Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System', in *International Studies Quarterly*, no. 3, 1994, 377 p.

Summary

Aghja Bakhshaliyeva

Azerbaijani-Dagestani Relations Through Soviet National Policy

Some nations and nationalities incorporated into the Soviet Empire failed to create their own states after dissolution of the USSR. Collapse of the Soviet Union led to the ethnic confrontation and inter ethnic clashes at the end of the XX century. This article claims that nearly all ethnic conflicts in the post soviet societies has the similar roots and are products of the Soviet national policy. Bolshevik party and soviet government skillfully using slogans on nations' self-determination rights could get political support of Empire's ethnic minorities that were fighting for their national autonomy at the early 20th century. Though the Bolshevik leaders officially backed the idea of federalism, this soviet style of federalism was everything but representing the right of self-determination and real federalism. The Bolshevik party's main goal, correction of the social structure of the state population, didn't take into consideration multicultural traditions of the different communities. But ethnic clashes and territorial claims that were spreading all over the territory of the former Empire after two revolutions forced new political leaders to revise their national policy. Two directions of this policy, creation of nation and building of nation state, were crucial for Soviet nationalities as neither structure of ethnic range nor national state borders coincided with their historical notions. This article examines the link between soviet national legacy, especially nation and national state building policy of the Soviet Union and nowadays national tensions, inter-ethnic relations in the Caucasus. The main sources of the research is primary and secondary sources' information.

Key words: deportation, federalism, nation building, national borders, national minorities

Резюме

Агджа Бахшалиева

Азербайджано-дагестанские отношения через призму советской национальной политики

После развала Советского Союза не все народы, входившие в состав этой империи добились успеха в создании своего национального государства. Распад СССР сопровождался национальным противостоянием и открытыми вооруженным конфликтами. Во многом такая ситуация сложилась благодаря особенностям советской национальной политики. Большевики умело используя лозунг право народов на самоопределение смогли получить поддержку почти всех народов Российской империи. Поставив перед собой задачу конструирования социального состава советского народа большевики тем не менее не смогли полностью игнорировать национальный вопрос. С целью решения этого вопроса Коммунистическая партия предложила идею создания наций и национальных государств. Но предложенная структура этнической номенклатуры и границы национальных государств не отвечали ожиданиям и историческим требованиям народов. Далекие от идеи федерализма большевики начертали границы пятнадцати союзных республик, почти в каждую республику вошли автономные республики и области. В этих административных единицах были объединены народы с определенными историческими претензиями друг другу. В дальнейшем при отсутствии центральной администрации, партийного контроля и советской идеологии эти претензии превратились в открытые вооруженные конфликты. Малые народы союзных республик обвинили политических руководителей в умышленной ассимиляции, подавлении национальной культуры, фальсификации истории. Некоторые народы оказались разделенными между новоиспеченными независимыми республиками бывшего Советского Союза. Данная статья посвящена определению основных факторов национальной политики советского государства, которые спровоцировали межнациональную неприязнь. При анализе советской национальной политики основной акцент был сделан на формирование советских наций, построения национальных государств и переселенческую политику, депортацию народов советского государства. Основными источниками для данного исследования послужили материалы исторических источников и научных исследований. На основе сравнительного анализа сведений первичных источников было доказано, что почти

все проблемы, отраженные в Азербайджано-Дагестанских отношениях имеют тесную связь с национальной политикой Советского Союза.

Ключевые слова: депортация, федерализм, создание нации, национальные границы, национальные меньшинства

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ERMƏNİSTAN VƏ AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNDƏ QƏRBİ AVROPANIN APARICI DÖVLƏTLƏRİNİN MÖVQEYİ

Lamiyə QASIMOVA *

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 30 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 16 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 30th July 2019; accepted: 16th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: Qərbi Avropa, ərazi bütövlüyü, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemi, Heydər Əliyev, İlham Əliyev

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlər xüsusi yer tutmuşdur. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərinin qurulmasına təsir edən əsas amillər onun coğrafi-siyasi mövqeyi, Avropa ailəsinin üzvü olması, qloballaşma, Transatlantika məkanına inteqrasiya proseslərində iştirak istəyi, Avropa qitəsinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında rolu, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli, demokratiyanın inkişafı sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlıq və s. olmuşdur.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətin əsas vəzifələrindən biri Dağlıq Qarabağın və onun ətrafında yaranmış problemlərin tarixini, mahiyyətini və köklərini hərtərəfli açıqlamaq, Azərbaycanın haqq səsinə bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, mövcud olan informasiya boşluğunu doldurmaq və dünyada ictimai rəyi Azərbaycanın xeyrinə dəyişmək idi. Eyni zamanda problemin milli zəmin əsasında baş verən etnik münaqişə və ya insan hüquqlarının pozulması ilə meydana çıxan qarşıdurma deyil, Azərbaycanın istiqbalı yolunda yaradılmış maneə, onun müstəqilliyinin qarşısını almaq üçün ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən düşünülmüş siyasi məsələ və Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddiasının bilavasitə nəticəsi olduğunu bütün dünyaya bəyan etmək idi.

Böyük Britaniyanın Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

Qərbi Avropa dövlətləri içərisində Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlətlərdən biri Böyük Britaniya idi. Bu zaman Azərbaycan diplomatiyasının başlıca vəzifələrindən biri Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında həqiqətlərin Böyük Britaniya rəsmi dairələrinə və ictimaiyyətinə çatdırmaq idi. Bu məqsədlə 1992-ci il yanvarın 13-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası Böyük Britaniya parlamentinə müraciət qəbul etdi. Müraciətdə deyilirdi: “Azərbaycan Respublikası Qarabağ bölgəsinin tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyətə Böyük Britaniya parlamentinin kifayət qədər bələd olduğuna ümid

* doktorant, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
e-mail: lamiyaqasimova@mail.ru

edir və eyni zamanda aşağıdakı cəhətləri nəzərə çatdırmağı məqsəduyğun sayır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsini qopartmaq məqsədilə Ermənistan Respublikasının başladığı təcavüz hər iki xalqa saysız-hesabsız fəlakətlər gətirmişdir. Təcavüzün güclənməsi müasir dünya üçün real təhlükəyə çevrilmişdir” [7, 30-31].

1992-ci il sentyabrın 28-də Böyük Britaniya Ticarət Şurasının prezidenti, ticarət və sənaye naziri Maykl Hezaltayn başda olmaqla nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikasına səfər etdi. Maykl Hezaltayn Baş Nazir Con Meycorun məktubunu Azərbaycan Prezidentinə təqdim etdi. Məktubda Birləşmiş Krallığın Baş Naziri yazırdı: “Böyük Britaniya hökuməti bildirir ki, Dağlıq Qarabağın rəsmi statusu məsələsi müzakirə mövzusu ola bilməz. Bu, Azərbaycan ərazisidir. Biz həmin bölgədə və onun ətrafında baş verən məhvədicə münafişəni bölgədə sabitlik üçün təhlükə, Azərbaycan və Ermənistanın sovet kommunist hakimiyyətindən demokratiyaya keçməsi yolunda ciddi maneə kimi qiymətləndiririk” [7, 33].

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniya hökuməti 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı 3 dəfə – aprelin 14-də, iyulun 27-də və oktyabrın 29-da rəsmi bəyanatlar vermişdir [16].

Böyük Britaniya ilə münasibətlər genişləndirildiyi bir zamanda, 1993-cü ilin yazında Ermənistan silahlı qüvvələri Kəlbəcər rayonunu işğal etdi. Buna etiraz olaraq Böyük Britaniya hökuməti aprelin 14-də bəyanat verdi. Bəyanatda Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna daxil olmuş qüvvələri çıxarmağa, hərbi əməliyyatları dayandırmağa və ATƏM çərçivəsində sülh prosesini bərpa etməyə çağırır, son döyüşlərin mülki əhaliyə böyük müsibətlər gətirdiyini, adamların bir çoxunun ev-əşiklərini itirdiyini vurğulayırdı.

1993-cü ilin aprelin 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasında 822 sayılı qətnamə qəbul edilərkən də Böyük Britaniya ədalətli mövqə tutaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü pislədi [7, 34].

Həmin dövrdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədri Böyük Britaniya nümayəndəsi Devid Hanney idi. İyulun 27-də Böyük Britaniya Azərbaycandakı səfiri Tomas Yanqın bəyanatına əsasən Ermənistan tərəfindən Ağdamın işğalına etiraz etdi. İyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Milli Məclisin sədri Heydər Əliyevin müraciəti əsasında 853 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamə Böyük Britaniyanın təsiri nəticəsində qəbul olundu [19]. Qətnamədə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzkar siyasəti qətiyyətlə pislənirdi. Əslində, ilk dəfə olaraq, Ermənistan qonşu dövlətə qarşı təcavüzün birbaşa iştirakçısı hesab edilirdi [20].

Böyük Britaniya hökumətinin mövqeyinə əsasən Dağlıq Qarabağa veriləcək muxtariyyətin hansı statusa malik olmasını yalnız Azərbaycan müəyyən etməli idi.

Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü il fevralın 19-23-də Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri çərçivəsində danışıqlar zamanı Böyük Britaniya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində mövqeyini bir daha bəyan etdi: Dağlıq Qarabağ Azərbaycan daxilində muxtariyyət ala bilərdi [7, 36].

1997-ci il mayın 1-də Böyük Britaniyada keçirilən parlament seçkilərində Leyborislər Partiyası qalib gəldikdən və Toni Bler Baş Nazir seçildikdən sonra da Böyük Britaniyanın Azərbaycan siyasəti dəyişmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunda separatçı qurum tərəfindən 1997-ci il sentyabrın 1-də keçirilmiş seçkilərlə əlaqədar olaraq Birləşmiş Krallıq hökuməti bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən tanınmadığı, keçirilmiş seçkilərin

heç bir hüquqi əsası olmadığı qeyd edilir, bölgənin hüquqi statusunun ATƏT-in Minsk qrupunun danışıqlar prosesi çərçivəsində həll olunması vacib hesab edilirdi.

Böyük Britaniya Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyini çoxtərəfli əsasda da müdafiə etmişdir. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) 2001-ci il aprelin 23-dən 30-dək Strasburqda keçirilən yaz sessiyasında “Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinin tanınması haqqında” xüsusi bəyannamə yayılmışdır. Bu sənədi 20 ölkədən olan 49 deputat dəstəkləmişdir [16].

2014-cü ilin noyabr ayında Böyük Britaniyanın Avropa işləri üzrə naziri Devid Lidinqton Azərbaycan xarici işlər naziri Elmar Məmmədیارovla danışıqlardan sonra Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Böyük Britaniyanın mövqeyini açıq şəkildə ifadə etdi. Məcburi köçkünlərin ağır şəraitdə yaşamasının yolverilməz olduğunu, münaqişənin həll edilməsi üçün Böyük Britaniyanın məsləhətlər verə biləcəyini bildirdi [13].

Fransanın Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Fransa ilə diplomatik-siyasi münasibətlərin qurulması və inkişafı zəruri idi. Ermənistanın Fransa ilə münasibətləri isti, erməni diasporası bu ölkədə güclü idi. Burada 500 000 erməni yaşayırdı və onların icması həddindən artıq fəal idi. Onlar Fransanın siyasi, iqtisadi, mədəni, elm, təhsil sahələrində təmsil olunurdular [22]. Buna görə də həmin zamanda Azərbaycan-Fransa münasibətləri qənaətbəxş səviyyədə deyildi. Azərbaycan-Fransa münasibətlərində etinasızlıq meylləri aradan qaldırılmalı, qarşılıqlı münasibətlər inkişaf etdirilməli idi.

1993-cü ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Qərbi Avropa dövlətləri içərisində ilk səfərini Fransaya etdi. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev və Fransa dövlət başçısı Fransua Mitteran arasında keçirilən görüşdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları geniş şəkildə müzakirə edildi. Tədqiq edilən illərdə Fransa Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü müdafiə edirdi. Bununla bağlı olaraq Fransua Mitteran dedi: “Biz sülh və təhlükəsizlik prinsiplərinə əsasən sərhədlərin silah və zor gücünə dəyişdirilməsinə yol vermərik. Biz müstəqillik və suverenliyin qanunla qorunmasını istəyirik” [7, 57].

Bu səfərə qədər Fransanın Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsində mövqeyi bir-mənəli olaraq ermənipərəst idisə, bundan sonra rəsmi mövqedə tarazlaşdırılmış elementlər, sülhə riayət etmək, ərazi bütövlüyü, insan hüquqları, dialoq və razılıq elementləri meydana gəldi. Azərbaycan haqqında həqiqətlər Fransada yayılmağa başladı. Fransa ATƏT-in Lissabon zirvə görüşündə Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etdi [10].

Azərbaycan tərəfi Fransanın təşəbbüsü ilə edilən dinc nizamasalma prosesinə də tərəfdar idi. 2001-ci ilin yanvarın 23-27-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya üçüncü rəsmi səfəri zamanı Fransa tərəfi Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşünün keçirilməsini təklif etdi. Azərbaycan bu təklifi qəbul etdi. Səfər zamanı Heydər Əliyev Fransa parlamentinin “erməni soyqırımını” haqqında qətnamə qəbul etməsini pislədi və bunun beynəlxalq münasibətlərə mənfi təsir edəcəyini bildirdi [10].

2001-ci ilin yanvarında Fransada Jak Şirakin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçıları arasında danışıqların növbəti mərhələsi başlandı. Görüşdə münaqişənin həllinə dair ciddi müzakirələr aparılsa da, konkret bir nəticə alınmadı. Tərəflər arasında kompromis əldə olunması üçün səylərin bundan sonra da davam etdiriləcəyi vurğulandı [1, 48].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirərək ilk rəsmi səfərini Fransaya etdi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin yanvarında Fransaya ilk rəsmi səfəri zamanı bildirdi: “Mən bu münaqişə ətrafında ona görə geniş danışiram ki, onun yalnız Azərbaycan, region üçün deyil, bütün dünyaya təsiri böyükdür. Xatırladım ki, Sovet İttifaqının dağılmasının özü Qarabağdakı separatist hərəkatdan başladı. Ondan sonra Abxaziya, daha sonra Dnestryanı, sonra Cənubi Osetiya münaqişələri başladı. Bu etnik separatçı hərəkatlar digərləri ilə müşayiət olundu... Bu separatçı hərəkatlar dağıdıcılıqla müşayiət olundu. Bu gün münaqişə zonası regionda sabitliyin pozulması üçün potensial ərazidir. Ona görə də, biz çox narahatıq ki, bu məsələ həll olunmazsa, regionda müharibənin yenidən başlanması üçün daimi təhlükə qalır” [2, 31].

Rəsmi səfər öz bəhrəsini verməyə başladı. 2005-ci il iyunun 21-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyi Dağlıq Qarabağda separatçı rejim tərəfindən 19 iyun 2005-ci ildə keçirilən “seçkiləri” qanunsuz hesab etdiyi barədə bəyanat verdi [10].

Fransa eyni zamanda qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının müstəqilliyini tanımırdı [15].

2016-cı ilin aprel hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ probleminin həll edilməsi istiqamətində yeni nüanslar meydana çıxdı. Fransa, ABŞ Ermənistanın mövqeyini dəstəklədi, Rusiya isə bir az da irəli gedərək Ermənistana “İsgəndər” zenit raket kompleksi verdi. Operativ taktiki silah olan “İsgəndər” raketinin Ermənistana verilməsinə Fransa və ABŞ səssiz qaldı, bölgə təhlükəsizliyini təhdid edən Ermənistana heç bir təzyiq olunmadı. Əksinə, bu ölkə ilə siyasi və hərbi əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün təşəbbüs olundu [14].

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, Fransa dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhəd toxunulmazlığı prinsiplərini dəstəkləsə də, istər ikitərəfli, istərsə də ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri kimi Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində obyektiv mövqe nümayiş etdirmirdi.

Almaniyanın Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra Almaniya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə maraq göstərməyə başladı. AFR Bundestaqının üzvü doktor Şperlinq 1993-cü il oktyabrın 1-4-də Azərbaycana səfəri zamanı bu istəyi irəli sürdü. Almaniya ölkələrin sərhədlərinin zorla dəyişdirilməsinin əleyhinə idi. İkitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və regional məsələlərə baxışda Azərbaycan ilə Almaniyanın mövqeləri üst-üstə düşürdü. [7, 13].

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası ilə AFR arasında ikitərəfli münasibətlərə dair məsələlər üzrə də siyasi məsləhətləşmələr keçirildi. Məsləhətləşmələr zamanı vurğulandı ki, Ermənistan işğal etdiyi əraziləri azad etməyincə regionda daimi və möhkəm sabitlik mümkün deyildir. Noyabrın 10-da alman tərəfinin təşəbbüsü ilə Almaniyanın Minsk qrupundakı nümayəndəsi F.Lambax ilə görüş keçirildi. Almaniya tərəfinin fikrincə, erməni silahlı qüvvələri Şuşa və Laçından qeyd-şərtsiz çıxmalı idilər. Bu məsələ imzalanacaq siyasi sazişdə lazımı qaydada əks olunmalı, Azərbaycan isə ermənilərə Laçın dəhlizindən beynəlxalq nəzarət altında keçid imkanları verməli idi [7, 18].

Almaniya hökumətinin rəsmi mövqeyinə görə, Dağlıq Qarabağ beynəlxalq hüquqla Azərbaycanın ərazisidir. Bu, Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsində aşağıdakı formada öz əksini tapmışdır: “Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistanla

müharibədən bəri (1992-1994) beynəlxalq hüquqla Azərbaycana məxsus bu ərazi ətraf-dakı 7 əyalətlə birgə ermənilərin nəzarəti altındadır (Azərbaycan torpaqlarının 17%-i)” [23].

Almaniya Bundestaqı Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı bir neçə dəfə mövqeyini ortaya qoymuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə Almaniya Bundestaqında “Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik, sabitlik və demokratiyanın gücləndirilməsi” adlı qətnamə qəbul olunmuşdur. Bu sənəddə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinin icrası tələb olunur və Almaniya hökuməti bu prosesdə daha fəal rol oynamağa çağırılırdı. Almaniya Bundestaqı sözügedən qətnamədə hər üç Cənubi Qafqaz dövlətinin ərazi bütövlüyünü tanıyır və regiondakı münaqişələrin həlli məsələsində dövlətlərin suverenliyi, onların razılığı olmadan sərhədlərin dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi kimi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini üstün tuturdu [3, 460].

ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin 2016-cı il dekabrın 8-9-da Almanianın Hamburq şəhərində keçirilən 23-cü sammitində federal nazir F.V.Ştaynmayer fəaliyyətdə olan sədr kimi etdiyi çıxışında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı hadisələrin narahatlıq üçün əsas yaratdığını bildirmişdir: “Aprelin əvvəlində döyüş əməliyyatlarının yenedən alovlanması göstərdi ki, bu münaqişə necə təhlükəlidir” [3, 457].

Almaniya Xarici işlər nazirliyi 2016-cı ildə ATƏT-ə sədrlik edən zaman Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davamlı sülh yolu ilə həll edilməsi üçün 7 maddədən ibarət plan təklif etdi. Planının mahiyyəti atəşkəs rejiminin möhkəmləndirilməsindən və münaqişənin dialoq, etimad quruculuğu, sabitləşdirmə tədbirləri əsasında tənzimlənməsindən ibarət idi [9].

Məqalədən aydın olur ki, Almaniya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, sərhəd toxunulmazlığını dəstəkləyir və ATƏT-in sülh təşəbbüsünü müdafiə edirdi.

İtaliyanın Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

İtaliya ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan üçün təkcə iqtisadi cəhətdən deyil, həm də siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, Avropa İttifaqının üzvü olan aparıcı dövlətlərdən biri kimi İtaliya ilə əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın Aİ ilə əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynaya bilərdi.

İtaliya Azərbaycanla Aİ arasında əlaqələrin yeni müstəvidə, strateji tərəfdaşlıq formasında inkişafını dəstəkləyirdi. Qeyd edək ki, Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı yaradılmış ATƏT-in Minsk Qrupunun üzv dövlətlərindən biri olan İtaliyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin BMT-nin müvafiq 4 qətnaməsi çərçivəsində həll edilməsi ilə bağlı mövqeyi Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir [7, 516]. 1992-ci ilin martından 1993-cü ilin noyabrınadək İtaliyanın ATƏM-in Minsk Qrupuna sədrliyi dövründə əsas diqqət hər şeydən əvvəl atəşkəsin əldə edilməsinə yönəlmişdi [21].

Minsk Konfransının və sonradan ATƏT-in Minsk qrupunun sədri olmuş İtaliya parlamentinin üzvü və İtaliyanın xarici işlər nazirinin müavini Mario Rafaelli tərəfindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsinə əsasən hazırlanmış Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasını nəzərdə tutan “Təcili tədbirlər haqqında vaxt cədvəli” əhəmiyyətli idi. Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmasına dair “Təcili tədbirlər haqqında vaxt cədvəli” BMT TŞ-nin 853 sayılı qətnaməsinin əlavəsi kimi təqdim edilmişdi. 874 sayılı qətnamədə BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən təqdim olunan “Təhlükə

kəsizlik Şurasının 822 və 853 sayılı qətnamələrinin icrası üçün təcili tədbirlər haqqında yenilənmiş vaxt cədvəli” adlı sənədini alqışlayır və təqdir edirdi.

BMT TŞ-nin 874 sayılı qətnaməsində ATƏM-in Minsk qrupunun “Yenilənmiş vaxt cədvəlində” nəzərdə tutulan qarşılıqlı və təcili tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması, xüsusən işğalçı qüvvələrin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılması tələb olunurdu.

2018-ci il martın 27-də İtaliyanın Azərbaycandakı səfiri Augusto Massari ölkəsinin Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyini belə ifadə etdi: “Bu məsələ ilə bağlı İtaliyanın mövqeyi hər zaman balanslaşdırılmış olub... Bizim ölkənin vasitəçilik rolunda kifayət qədər təcrübəsi var. Düşünürük ki, tərəfləri birləşdirən amillər üzərində çalışmaq lazımdır. Həm Azərbaycan xalqı, həm də erməni xalqı uzun əsrlər boyu sülh içində yaşayıb, bir-birini yaxından tanıyıb... Faktiki olaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini “donmuş” deyil, “uzadılmış” hesab etməliyik”. [17]

Skandinaviya ölkələrinin Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan Skandinaviya ölkələri ilə münasibətlərə üstünlük verirdi. Norveçin 25 qeyri-hökumət təşkilatını özündə birləşdirən Saqene Beynəlxalq və Multikultural Könüllülər Mərkəzi 2015-ci ilin yanvar ayında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair bəyanat qəbul etdi. Sənəddə qeyd edilirdi ki, Qarabağda ermənilərin işğalından əvvəl 600-dən çox tarixi abidə və 1050-dən artıq qədim tikili mövcud idi. Təkcə Qafqazın konservatoriyası kimi tanınan Şuşada 36 təhsil ocağı, 435 mədəni və dini mərkəz, 10 muzey və qala məqsədyönlü şəkildə dağıdılıb: “Ermənistan hələ 1988-ci ildə, Sovet İttifaqının süqutundan əvvəl Moskvanın köməyinə arxalanaraq ərazi iddiaları ilə çıxış edib və Rusiyanın intensiv dəstəyi ilə hərbi əməliyyatlara başlayıb. 1994-cü ildə atəşkəs elan olunana qədər Ermənistan Dağlıq Qarabağı və ətrafdakı 7 rayonu işğal edib [18].

Lissabon sammitində Azərbaycanı dəstəkləyən Skandinaviya ölkələrindən biri İsveç idi. 2002-ci ilin fevralında İsveç-Azərbaycan Komitəsinin nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər edərkən qaçqın düşərgələrində oldular. Nümayəndə heyətinin rəhbəri O. Şmid vurğuladı ki, qaçqınların öz yerlərinə qayıtması, regionda sülhü bərqərar etmək üçün BMT qətnamələrinin yerinə yetirilməsi vacibdir [5, 241].

İsveçrə Konfederasiyasının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi

Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edən dövlətlərdən biri İsveçrə Konfederasiyası idi. 2015-ci il dekabrın 19-da ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin təşəbbüsü ilə İsveçrə Konfederasiyasının Bern şəhərində keçirilən Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşündə iştirak etmək üçün Bern şəhərində işgüzar səfərdə olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan arasında görüş keçirildi. Prezidentlərin görüşündə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətə olan sədrinin xüsusi nümayəndəsi iştirak etmişlər [11].

İsveçrənin Federal Xarici İşlər Departamenti 2015-ci il mayın 3-də Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində keçiriləcək “seçkiləri” etibarsız hesab edirdi. İsveçrənin Federal Xarici İşlər Departamenti vurğulayırdı ki, departament həll edilmiş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ağır nəticələrindən xəbərdardır və müəyyən olun-

muş formatlar çərçivəsində bu münaqişənin həlli üçün ATƏT-in Minsk qrupunun səylərini dəstəkləməkdə davam edir [12].

Azərbaycan tərəfi regionda davamlı sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin bərqərar olmasına şərait yaradacaq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli istiqamətində dünya birliyinin daha qətiyyətli və ardıcıl mövqedən çıxış etməsi və Ermənistanı beynəlxalq birliyin nüfuzlu üzvləri olan ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin təklif etdiyi başlıca prinsiplər əsasında münaqişənin bir dəfəlik həllini nəzərdə tutan yekun sülh sazişi üzərində işə başlamasına vadar etməsinə ümid bəsləyir.

Nəticə

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Qərbi Avropa dövlətləri Ermənistan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində birmənalı mövqe nümayiş etdirmirdilər. Bu, Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə düzgün yayılmaması və erməni diasporasının üstün mövqeyə malik olması ilə izah edilirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gəlməsindən sonra Qərbi Avropa dövlətləri Azərbaycanın cəlb olunduğu münaqişə haqqında doğru təsəvvür əldə etdilər. Erməni diasporasının Qərbi Avropa ölkələrində güclü mövqeyə malik olmasına baxmayaraq beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınması, torpaqlarının işğal edilməsi, azərbaycanlıların etnik təmizləməyə məruz qalması haqqında sənədlər qəbul olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2004, 216 s.
2. Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi: 2004: I hissə. Bakı: GARİSMA MMC, 2009, 816 s.
3. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı: "Poliart" MMC, 2017, 904 s.
4. Həsənov Ə. M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azər nəşr, 1998, 315 s.
5. İsmayılzadə X. Azərbaycan – İsveç əlaqələri // Tarix və onun problemləri. 2009, № 1-2, s. 239-246.
6. Qasımlı M. C. Azərbaycanın xarici siyasəti (1991-2003): I cild, Bakı: Mütərcim, 2015, 648 s.
7. Qasımlı M. C. Azərbaycanın xarici siyasəti (1991-2003): II cild, Bakı: Mütərcim, 2015, 664 s.
8. Şixəliyev E. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı Qərb dövlətlərinin ikili standartlar siyasətinin pərdəarxası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2018 № 1, s. 30-37.
9. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyi Dağlıq Qarabağda zorakılığın azaldılması və münaqişənin davamlı sülh əsasında həll edilməsi üçün 7 maddədən ibarət plan təklif edib. (<https://sputnik.az/news/20160407/404534292.html>)
10. Azərbaycan – Fransa münasibətlərinə dair ümumi tarixi arayış (<http://lib.aliyevheritage.org/print.php?lang=az&page=178352>)
11. Azərbaycan-İsveçrə (<http://bern.mfa.gov.az/content/29>)
12. Azərbaycan-İsveçrə münasibətləri dostluq və qarşılıqlı yardıma əsaslanır. (http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2015/mart/428280.htm)

13. Azərbaycan və Böyük Britaniya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanma prosesini müzakirə edib (<https://www.amerikaninsesi.org/a/daqliq-qarabaq/2509161.html>)
14. Cabbarlı H. Fransa-Dağlıq Qarabağ problemi: vasitəçiliyin iflası (<http://newtimes.az/az/politics/5078>)
15. Əhmədov E. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti 30 ildən çoxdur ki, dünya birliyinin gözü qarşısında baş verir (<http://www.karabakh.az/news/?lang=az&i=28664>)
16. Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Böyük Britaniyanın mövqeyi (<http://www.anl.az/down/meqale/ses/2013/fevral/295045.htm>)
17. İtaliya səfiri: “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün vaxt və güc sərf etməliyik.” (<https://report.az/dagliq-qarabag-munaqishesi/i-taliya-sefiri-dagliq-qarabag-munaqishesinin-helli-ucun-vaxt-ve-guc-serf-etmeliyik/>)
18. Norveç QHT-ləri Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyən bəyanatla çıxış edib. (<https://report.az/diaspor/norvec-qht-leri-qarabag-munaqishesinde-azerbaycanin-movqeyini/>)
19. Azerbaijani-UK relations (<http://lib.aliyev-heritage.org/en/7540160.html>)
20. Resolution 853 (1993). Adopted by the Security Council at its 3259 th meeting, On 29 July 1993. (<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement>)
21. Rexane Dehdashti-Rasmussen. The Conflict over Nagorno-Karabakh: Causes, the Status of Negotiations, and Prospects. (<https://ifsh.de/file-CORE/documents/yearbook/english/06/Rasmussen-en.pdf>)
22. The French – Armenian community is quite active and is engaged in various sectors (<http://hayernaysor.am/en/archives/271542>)
23. Seit dem Krieg mit Armenien (1992-1994) um Bergkarabach befindet sich das volkerrechtlich zu Aserbaidshan gehorende Gebiet zusammen mit sieben umliegenden Provinzen unter armenischer Kontrolle (rund 17% des aserbaidshanischen Staatsterritoriums). Auswaertiges Amt. 07.12.2006. (http://www.auswaertigeamt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/Aserbaidshan/Aussenpolitik_node.html)

Резюме

Ламия Гасымова

Позиция ведущих стран Западной Европы в армяно-азербайджанском Нагорно-Карабахском конфликте

Армяно-Азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха, возникший в политическом пространстве СССР, стал межгосударственной проблемой двух новых независимых государств - Азербайджанской Республики и Республики Армения после распада Советского Союза. Армянские вооруженные силы оккупировали Нагорный Карабах и семь районов Азербайджана в результате вооруженной агрессии.

Неспособность ведущих западных стран принять двойные стандарты в отношении конфликта, неэффективные результаты деятельности Минской группы ОБСЕ и неадекватная оценка конфликта международными организациями способствуют продолжению конфликта.

Наблюдение за внешнеполитической деятельностью азербайджанского государства с серьезными политическими и экономическими проблемами, усугубленными армянским сепаратизмом в Нагорном Карабахе и военной агрессией Армении, поставило серьезные задачи перед его дипломатией. Необходимость предотвращения агрессии и националистического сепаратизма, устранения их тяжелых последствий, обеспечения территориальной целостности и безопасности государства, обеспечения политической и экономической интеграции с мировым сообществом обусловила необходимость последовательной и активной внешней политики.

Одна из главных задач внешней политики после обретения Азербайджаном независимости состояла в том, чтобы подробно объяснить историю, сущность и корни Нагорного Карабаха и проблемы вокруг него, донести истинный голос Азербайджана до мирового сообщества, заполнить существующий информационный пробел и изменить общественное мнение в пользу Азербайджана.

В то же время проблема заключается не в этническом конфликте или нарушении прав человека, а в препятствии объявить миру независимости Азербайджана, который преследовался различными государствами для предотвращения его независимости, и прямым следствием территориальных претензий Армении к Азербайджану.

Развитие отношений со странами Западной Европы и последовательная интеграция Азербайджана в евро-атлантическое пространство стали одним из важнейших направлений внешней политики Азербайджанской Республики. Наш общенациональный лидер Гейдар Алиев, пытался успешно интегрировать проводящий эффективный, реалистичный и прагматичный курс политики с точки зрения государственности и национальных интересов независимой Азербайджанской Республики, сотрудничает с западными государствами на основе взаимовыгодного сотрудничества, добрососедства и мирного сосуществования.

Политическая значимость этих отношений обусловлена тем, что эти страны имеют возможность обеспечить достойное представительство всем международным и региональным организациям, в которые входит Азербайджан, интегрировать его в систему международной безопасности и экономического сотрудничества, в различные европейские структуры и институты. С другой стороны, они оказывают важное влияние на реализацию принципов и решений ОБСЕ по урегулированию армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта и установлению мира и безопасности на Кавказе.

Ключевые слова: *Западная Европа, территориальная целостность, армяно-азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев*

Summary

Lamiya Qasimova

The Position of Leading Western Europe Countries in the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh Conflict

The Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, which arose in the political space of the USSR, became an interstate problem of two new independent states - the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia after the collapse of the Soviet Union. Armenian armed forces occupied Nagorno-Karabakh and seven regions of Azerbaijan as a result of armed aggression.

The failure of leading Western countries to adopt double standards regarding the conflict, the ineffective results of the activities of the OSCE Minsk Group, and the inadequate assessment of the conflict by international organizations contribute to the prolongation of the conflict.

Observing the foreign policy activities of the Azerbaijani state with serious political and economic problems aggravated by Armenian separatism in Nagorno-Karabakh and Armenian military aggression posed significant challenges to its diplomacy. The need to prevent aggression and nationalistic separatism, to eliminate their dire consequences, to ensure the territorial integrity and security of the state, to pursue political and economic integration with the world community, necessitated consistent and active foreign policy.

One of the main tasks of the foreign policy after Azerbaijan's independence was to thoroughly explain the history, essence and roots of Nagorno-Karabakh and the problems around it, to convey the true voice of Azerbaijan to the world community, to fill the existing information gap and change public opinion in favor of Azerbaijan. At the same time, other task was to declare to the whole world that the problem was not a conflict with ethnic conflict or human rights violations on the basis of national ground, but the obstacle created for Azerbaijan's independence, the political issue raised by separate states to prevent its independence and the direct result of the territorial claims of Armenia to Azerbaijan.

The development of relations with Western European countries and the consistent integration of Azerbaijan into the Euro-Atlantic area have become one of the most important areas of Azerbaijan's foreign policy. Our national leader, Heydar Aliyev, successfully pursuing an effective, realistic and

pragmatic policy course in terms of statehood and national interests of the independent Republic of Azerbaijan, sought to establish relations with the Western states on the basis of mutually beneficial cooperation, good neighborliness and peaceful coexistence, actively integrate our country in international politics and integrate into the Euro-Atlantic structures.

The political importance of these relations is due to the fact that these countries have the opportunity to provide comprehensive practical assistance to all international and regional organizations in which Azerbaijan is a member, its integration into the international security and economic cooperation system, to various European structures and institutions. On the other hand, they have an important influence on the implementation of the OSCE principles and decisions on the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, and the establishment of peace and security in the Caucasus.

Key words: *Western Europe, territorial integrity, Armenia - Azerbaijan, Nagorno-Karabakh problem, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d., dos. Qasimov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SURİYA-İSRAİL MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ABŞ ADMINİSTRASIYASININ ROLU VƏ MÖVQEYİ

Məleykə ADIGÖZƏLOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 20th September 2019; accepted: 24th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: İsrailin qonşuları, 4 iyun sərəhədi, su problemi, Hafiz Əsəd, Colan təpələri

Giriş

XXI əsrin ilk onilliyi dünya tarixində yeni bir siyasi mərhələnin başlanğıcı oldu. Belə ki, keçən əsrin son onilliyində ikiqütblü dünyanın yavaş-yavaş birqütblü dünyaya çevrilməsi planetimizin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatına özünün müsbət və mənfi tövhələrini verdi. Yeni dünya düzenində ABŞ-ın hegemonluğu ələ alması onun xarici siyasət kursunda müəyyən dəyişikliklər etməsinə səbəb oldu. Çoxtərəfli, demək olar ki, dünyanın bütün regionları ilə birbaşa və ya dolayısı ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik olan supergüc dövlətin əsas maraq dairəsi Yaxın Şərq regionunda cəmləşməsinin səbəblərindən ən ümdəsi təbii ki, regionun zəngin enerji qaynaqlarına malik olması idi. Yaxın Şərqin həm siyasi həmdə hərbi baxımdan öndə olan dövlətlərindən biri olan İsrail respublikası ABŞ-n regionla bağlı gələcək planlarını həyata keçirməkdən ötrü əsas müttəfiqi olaraq qalmaqda idi. Ərəb qonşuları ilə ərazi problemləri yaşayan rəsmi Tel-Əvivin Dəməşqlə də həll edə bilmədikləri ərazi problemləri mövcud idi.

1. İki dövlət arasında münasibətləri gərginləşdirən səbəblər

Yaxın Şərq regionunun aparıcı dövlətlərindən olan İsrail və Suriya Ərəb Respublikası keçən əsrin son onilliyində ikitərəfli sülh danışıqları aparmaq məqsədilə danışıqlar masasına əyləşmək yolunda mühüm addımlar atdılar.

ABŞ və Sovet İttifaqının birgə rəhbərliyi ilə 1991-ci ilin oktyabrında Madriddə Yaxın Şərq Sülh Konfransı çağırılması ilə iki dövlət arasında sülh danışıqlarının başlanması üçün zəmin yaratmış oldu. Gələcək prinsiplər və hədəflərin müəyyən olunduğu bu konfransdan sonra Suriya və İsrail nümayəndələri 3 noyabr 1991-ci ildə ABŞ-ın rəhbərliyi və vasitəçiliyi ilə Vaşinqtonda ikitərəfli danışıqlar masasına əyləşdilər. Bəzi fasilələrə baxmayaraq, bu proses 2000-ci ilin martına qədər davam etdi [10, s. 18]. Başqa sözlə, 2003-cü ilə qədər ABŞ-Suriya münasibətlərindəki əsas problemlərin mənbəyi bu və ya digər dərəcədə Suriya-İsrail münaqişəsi və Suriyanın Livandakı daxili siyasi vəziyyətə müdaxilə etməsindən qaynaqlanırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İsrailin strateji ortağı olan ABŞ, Suriya ilə uzun müddətli münaqişələrində bu ölkənin maraqlarını daim müdafiə etmişdi [22, s. 179].

Suriya-İsrail münasibətlərində ABŞ-ın vasitəçilik roluna həsr olunmuş tədqiqat əsərlərinin bir çoxunda Suriya-İsrail danışıqlarının uğursuzluqla nəticələnməsi ABŞ-ın vasitəçilik rolunun təsirsiz olması ilə izah edilir. Belə olduqda aşağıdakı suallar ortaya çıxır: 1) ABŞ-ın vasitəçilik etdiyinə baxmayaraq, niyə Suriya və İsrail sülh sazişi imza-

* doktorant, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: a.meleyke09@gmail.com

laya bilmədilər? Bunun arxasında hansı səbəblər dayanır? 2) Həll edilməyən bir sıra məsələlərə baxmayaraq, Suriya-Türkiyə əlaqələri yaxşı qonşuluq münasibətlərinə çevrilib bildiyi halda, ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə aparılan Suriya-İsrail sülh danışıqları niyə müsbət nəticə vermədi.

Məsələni daha ətraflı analiz etmək üçün iki dövlət arasında yaranan gərginliyin tarixinə qısa nəzər yetirmək lazımdır.

Belə ki, müasir dövrdə İsrail və Suriya arasında münasibətlərin gərginləşmə nöqtələrindən biri Suriyanın 4 iyun 1967-ci il sərhədi məsələsi ilə bağlı dəyişməz münasibətidir.

“4 iyun sərhədi”, Suriyanın 1967-ci il müharibəsində Colan yüksəkliklərini itirməsindən əvvəl malik olduğu sərhəddir. Bu bölgü 1923-cü il beynəlxalq sərhədi ilə 1949-cu il atəşkəs sazişinin mərkəzində olan bir sərhəddir. 1949-cu il atəşkəs müqaviləsində göstərilən silahsız ərazilər əslində tərəflər arasında bölünmüşdü [17]. Bu məsələnin həll olunmasında ABŞ administrasiyasının İsrail dövlətinə münasibətdə himayəçi siyasət nümayiş etdirməsi bir çox dünya dövlətləri tərəfindən tənqid edildi. Ancaq prosesin əvvəlində Suriya belə vasitəçi olaraq ABŞ-a başqa bir dövləti alternativ görə bilməmişdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafında rəsmi Dəməşq ABŞ-ı qərəzli və hətta İsrailə tərəfdar mövqeyinə görə ittiham etməyə başladı.

İki dövlət arasında ərazi məsələsinin həll olunmaması həm qarşılıqlı tərəflərin həm də böyük dövlətlərin problemin həllində məqsədyönlü fəaliyyət göstərməmələrinin nəticəsi idi. Bəzi tədqiqatçılar hətta daha irəli gedərək, bu dövrdə artıq Suriya ilə İsrail arasında danışıqlar prosesinin getmədiyini və yalnız ara-sıra görüşlərin keçirildiyini iddia etməkdədirlər. İsrail tərəfi danışıqları “qarın doyurmayan saqqız metaforasına” bənzədirdilər. Digər tərəfdən, suriyalılar isə danışıqların “boşluq” nöqtəsində sona yetdiyini qənaətində idilər.

Prosesin müvəffəqiyyətinə və ya uğursuzluğuna daha obyektiv yanaşsaq görərik ki, hər hansı bir müqavilənin imzalanmamasına baxmayaraq, sənədlər üzərində bütün ikitərəfli danışıqlar ərzində işlənmiş və bəzi məsələlərdə ortaq nəticələrə gəlinmişdi. Buna misal olaraq, 1993-cü ildə danışıqlar prosesində qarşı tərəflərə ABŞ-ın təklif etdiyi Prinsiplər Bəyannaməsi layihəsi təqdim edilməsini göstərmək olar. İsrailin baş naziri İ.Rabinin ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə qəbul etdiyi öhdəlik ilə İsrail 4 iyun sərhədinə çəkilməyə razılıq verirdi [6]. Bu öhdəlik İ.Rabin tərəfindən 1993-cü ilin avqust ayında qəbul edilmiş, bundan sonra sərhəd məsələsi 1994-cü ilin iyul ayına qədər ətraflı müzakirə edilmişdir [1, s. 84-85]. İsrail-Ərəb ölkələri münasibətlərinin öyrənilməsində çox sayda araşdırmalar aparan S.Pressmana görə, bu vədi İ.Rabin Suriyaya deyil, ABŞ-a verdi. Başqa sözlə, ABŞ bu öhdəliyi Suriya İsrailin şərtlərini qəbul edəncə qədər cibində saxlayacaqdı [5, s. 359].

Bundan sonrakı mərhələdə 1994-cü ilin noyabrından 1995-ci ilin iyun ayına qədər təhlükəsizlik tədbirlərinin prinsipləri və məqsədləri mövzusunda hər iki tərəfin Baş qərargah rəislərinin iştirakı ilə danışıqlar mətni hazırlandı. Müəyyən mənada problemin həll olunmasında bu qaralama mətnləri prosedura baxımından uğur kimi qəbul etmək olardı [2, s. 158]. Nəticədə razılaşma imzalana bilməsə də, gələcək danışıqlar üçün vacib bir zəmin olduğunu söyləmək olar. Halbuki, mövcud zəmini tərəflərin nə dərəcədə qəbul edəcəyi müəmmalı sayılırdı. Əslində 1996-cı ildə hakimiyyətə gələn Binyamin Netanyahu hökuməti, bu vaxta qədər aparılan danışıqları o cümlədən yuxarıda göstərilən layihə mətnlərini qəbul etmədiyini və hətta danışıqların əvvəldən başlamalı olduğunu bəyan etdi [8].

Belə ki, 1967-ci il müharibəsindən sonra BMT TŞ-nin qəbul etdiyi 242 sayılı qətnamə bu məsələnin həlli üçün hər iki tərəfin qəbul etdiyi ortaq bir zəmin olmalı idi. Ancaq tərəflərin bu qərarı fərqli şəkildə şərh etməsi bu ortaq zəmin üçün təhlükə yaratdı

[11].

İki dövlət arasında digər bir mübahisəli məsələ şirin su problemi olmuşdur. Belə ki, 1967-ci il müharibəsində İsrailin Colanı işğal etməsi ilə su məsələsi müəyyən mənada dəyişdi. Colanın işğalı ilə su məsələsinə aid olan İordan çayı və Təbəriyyə gölündə İsrail hakimiyyəti Suriyaya nisbətən xeyli artdı. Buna görə də Suriyanın 4 iyun sərhədində israr etməsi, Təbəriyyə gölü və İordan çayına olan hüquqlarını tamamilə geri almaqla bağlıdır. Nəzərə alsaq ki, bu su hövzələri İsrail əhalisinin yeganə şirin su mənbəyidir problemin həllində rəsmi Tel-Əvivin nə qədər qətiyyətli mövqe sərgiləməsi başa düşünüləndir.

Bəzi müəlliflər şirin su məsələsinin Suriya ilə İsrail arasındakı barışa maneə törədən əsas faktor kimi qiymətləndirirlər. [10, s. 605]. Ancaq su məsələsinin özü Suriya-İsrail ikitərəfli danışıqlarının mövzusu deyildi, sadəcə sərhəd məsələsi çərçivəsində diqqəti cəlb etmişdi. Çünki su problemi regional problem olaraq, Yaxın Şərq sülh prosesinin çoxtərəfli danışıqlarında müzakirə edilmişdir. Ancaq Suriya çoxtərəfli danışıqlarda iştirak etməkdən imtina etdiyi üçün bu məsələ Suriya-İsrail ikitərəfli danışıqlarında müzakirə mövzusu olmamışdır.

Ərazi (sərhəd) məsələsi ilə çulğalaşan və ikitərəfli danışıqlarda da müzakirə obyektinə olan digər bir məsələ təhlükəsizlik və qarşılıqlı münasibətlərin normallaşdırılması məsələləridir. İsrailin Colandan geri çəkilməyi təqdirdə görülməli təhlükəsizlik tədbirləri ikitərəfli danışıqlarda müzakirə edilmiş, bölgənin demilitarizasiyası və Colanda əsgəri hərəkətliliyi izləyəcək bir bazanın yaradılması mübahisə mövzusu olmuşdur. İsrail Suriyanın bərabər həcmdə olacaq silahsız bölgə tələbini rədd edərək, tərəflərin ərazisinin ölçüsünə mütənasib silahsız zonalar təklif etdi. Digər tərəfdən, Colan təpələrində yaradılacaq müşahidə bazası, suveren hüquqlarına xələl gətirə biləcəyindən əndişələnən Suriya tərəfindən ehtiyatla qarşılanmışdır. Münasibətlərin normallaşması ilə bağlı İsrail daha az vaxt, Suriya isə daha uzun müddət istəmişdi [10, s. 606].

2. Suriya-İsrail münasibətlərinin tənzimlənməsində U.Klinton administrasiyasının fəaliyyəti

Soyuq müharibənin sona çatması Suriya-İsrail probleminin həll olunmasında yeni bir mərhələ açmış oldu. Belə ki, Sovet İttifaqının süqutu ilə Suriya ən vacib müttəfiqini itirmiş oldu. Baxmayaraq ki, SSRİ-nin sonuncu rəhbəri M.S.Qorbaçov öz çıxışlarında İsrail və ərəb ölkələri arasında sülhün yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi, lakin Moskva və Dəməşq arasında daha sıx əməkdaşlığın olması danılmaz bir fakt idi.

ABŞ soyuq müharibədən sonrakı müddətdə yeganə üçüncü tərəf rolunu öz üzərinə götürdü. Dövrün super gücü, sahib olduğu güc və problemin həlli ilə əlaqədar maraqları olduğu üçün bu prosesdə dominant rol oynayırdı. ABŞ-ın iki tərəf arasında əsas maraqlarını aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- ABŞ-Suriya ilə yaxınlaşmasını saxlayaraq, Suriyanı İranın təsirindən çıxarmaq [9, s. 50];
- ABŞ-ın bölgədəki mövqeyini möhkəmləndirmək və bölgədəki radikal dövlətlərin – İran və İraqın təsirini və mövqeyini zəiflətmək. Ən yaxın müttəfiqi olan Sovet İttifaqının dəstəyini itirən Suriya üçün ABŞ-dan başqa İsrailə barışığı mümkün edə biləcək, lazım olduqda zəmanət verə biləcək və İsraili güzəştə məcbur edə biləcək başqa bir vasitəçi yox idi [10, s. 57].

İsrail üçün isə, bir tərəfdən, Suriyanın istəklərinə qarşı ABŞ-ın varlığı bir bufer rolunu oynarkən, digər tərəfdən, razılaşma olardısı, xüsusilə, təhlükəsizlik tədbirləri baxımından ABŞ İsrailə qarant olaraq təminat verə bilərdi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə iştirak etməklə ABŞ hər nə qədər mənfəət güdsə də, heç bir yeni prinsip ortaya qoymadı. ABŞ BMT TŞ-nin 242 və 338 sayılı qərarlarını əsas götürərək,

hərtərəfli sülh, sülh üçün torpaq, İsrailin təhlükəsizliyi, İsrailin ərəblər tərəfindən tanınması və fələstinlilərə siyasi hüquqların verilməsi kimi prinsiplərə əsaslanaraq köhnə mövqeyində qalırdı.

Əslində Birləşmiş Ştatlar əlbəttə ki, Suriya-İsrail həll prosesində bir-birini tamamlaya biləcək bu rolları yaxşı yönəldə bilmədi.

17 may 1999-cu ildə İsraildə keçirilən parlament və baş nazir seçkiləri tərəflər arasında "bir fürsət pəncərəsi"ni açdı. Bütün tərəflər – İsraildə E.Barakın yeni hökuməti, Suriya hakimiyyəti və Fələstin rəhbərliyi son illərdə mövcud olan sülh danışıqlarının blokadasını aradan qaldırmaq və sona çatdırmaqda açıq-aydın bir maraq göstərirdilər. Belə ki, 24 iyun 1999-cu ildə İsrailin Beyrutun ətrafındakı infrastruktur obyektlərinə raket zərbəsi endirməsini şərh edən rəsmi Suriya mediası, bu hərəkət üçün bütün məsuliyyəti "onu əvəz edəcək E.Barak hökuməti ilə yeni sülh danışıqlarının inkişafını ləngitməyə çalışan" Netanyahuun üzərinə qoydu. İsrail ilə barışıqda sərt mövqeyi ilə tanınan Suriya Prezidenti H.Əsəd açıq şəkildə söylədi ki, "E.Barak elə bir şəxsdir ki, onunla iş qurmaq olar"

1999-cu ilin sentyabr ayında Şarm əl-Şeyxdə (Şarm əl-Şeyx Memorandumu) və Osloda Yaxın Şərq üzrə beynəlxalq konfransda (1-2 Noyabr 1999) İsrail-Fələstin sazişlərinin imzalanması ABŞ-ın fəal rolu ilə bir sıra çəxtərəfli və ikitərəfli ərəb-İsrail görüşlərinə təkan verdi.

2000-ci ilin əvvəlində ABŞ prezidentinin vasitəçiliyi ilə Vaşinqton yaxınlığındakı Qərbi Virciniya ştatında İsrail-Suriya sülh danışıqlarının yeni bir mərhələsi başladı. Danışıqlar 10 günlük müddətə tərtib edildi, İsrail nümayəndə heyətinə ölkənin baş naziri E.Barak, Suriya nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri Faruk Sharaa rəhbərlik edirdi.

Hər iki tərəfdə narazılıqların olmasına baxmayaraq, həm Tel-Əviv, həm Dəməşq, həm də B.Klinton administrasiyası danışıqlar masasında oturmağa hazır idilər.

Öz növbəsində, Bill Klinton, ölkə prezidenti kimi özündən sonra yaxşı bir xatirə buraxmağa çalışaraq, Ağ Evdən ayrılana qədər Suriya ilə İsrail arasındakı razılaşmanı bitirməyə can atırdı. Yaxın Şərqdə müvəffəqiyyətlə başa çatan sülh prosesi də Demokratik prezidentlik kompaniyasına faydalı təsir göstərə bilər və onların namizədi Albert Qorun müvəffəqiyyət qazanmasına töhfə verə bilərdi.

Ancaq sonrakı dövrdə tərəflər arasında kompromis əldə edildi: hər iki məsələnin eyni zamanda texniki mütəxəssislərin komissiyaları tərəfindən baxılması qərara alındı. Prezident B.Klinton eyni zamanda İsrailin baş nazirinin və Suriyanın xarici işlər nazirinin bir masa arxasında bir saat ərzində əyləşmələrinə nail oldu. İki mütəxəssis komitəsi işə başladı. Biri israillilərin Colan yüksəkliklərindən ayrılmasından sonra sərhədin haradan keçəcəyini, digəri isə şirin su qaynaqlarından birgə istifadənin necə təmin olunacağını müəyyənləşdirməli idi.

Beləliklə, 1991-2000-ci illər arasında fasilələrə baxmayaraq, davam etdirilən Suriya-İsrail sülh danışıqları, 2000-ci ilin martında Cenevrədə keçirilən zirvə sammiti ilə nəticəsiz sona çatdı. Ağır xəstəliyinə baxmayaraq, H. Əsəd özü də böyük bir heyətlə zirvəyə qatılmışdı. Bu durum, H.Əsədin İsrailə barışıq sazişi imzalamaq niyyətində olduğunu göstərirdi [5, s. 376]. İsrail tərəfi H.Əsədlə zirvə görüşünün nəticəsiz qaldığını söyləmişdir. Suriya tərəfi H.Əsədin görüşü tərk etməmişdən əvvəl B.Klintonla telefonla zəng edərək, fikrini dəyişdirən E.Barakı ittiham etdiyini bildirir və yalnız Klintonun cavabından sonra H.Əsəd zirvəni tərk etmək istəmişdi. Göründüyü kimi, dövrün fəvqəldövləti vasitəçi olsa belə, problemi həll etmək mümkün olmamışdır. Bu problem ilə bağlı Suriya bir çox çətin durumla üzləşsə də, status-kvodan çox məmnun olan İsrailin sülh bağlaması mümkün olmamışdır.

3. C.Buşun prezidentliyi dönməində aparılan danışıqlar və əldə olunan nəticələr

Suriyada Bəşər Əsəd hakimiyyətə gəlməsi ilə ABŞ Dövlət Departamentində Suriya-İsrail sülh dialoqunun bərpasının asanlaşmasına ümid yarandı. Bəşər Əsəd özünün İnaucurasiya nitqində İsrailə sülhün SƏR üçün strateji bir seçim olduğunu söylədi. O, həmçinin, sülhün vacib şərti kimi 4 iyun 1967-ci il sərhədləri içərisində İsrailin işğal olunmuş ərazilərdən tamamilə çıxarılması məsələsində atasının mövqeyindən geri çəkilməyəcəyini vurğuladı. B.Əsəd həmçinin Colan təpələri üzərində İsrailə hər hansı bir ərazi güzəştinin olmadığını da qeyd etdi [20].

Fələstin "intifadası"nın başlaması ilə Suriyanın mövqeyi sərtləşdi. Fələstinlilərə dəstəyinin gündən-günə artıran Suriyanın İsrail ilə dialoqu bərpa etməsi artıq qeyri-real görünürdü. Ancaq B.Əsəd öz çıxışlarında "qapını çırpmağa" tələsmədi və gələcəkdə lazımı şərtlər təmin edildikdə belə bir dialoqa başlamaq imkanını inkar etmədi. Bu mövqə Suriya liderinin belə bir qorxusu ilə izah edilirdi ki, Yaxın Şərq münaqişəsinin digər iştirakçıları Dəməşqin arxasından İsrail ilə ayrı-ayrı danışıqlara girə bilərdilər.

B.Əsəd ABŞ-ın Suriya siyasi elitası ilə ABŞ administrasiyası arasında 2000-ci ilin martında B.Klintonun H.Əsəd ilə Cenevrədə zirvə görüşündəki sərt mövqeyi nəticəsində ortaya çıxan dərin məyusluğu aradan qaldırmağa çalışırdı.

Eyni faktları və narahatlıqları 2004-cü ilin sentyabrından 2006-cı ilin iyulnadək keçirilən Suriya-İsrail gizli danışıqlarında da görürük. Bu danışıqlar 2004-cü ilin yanvarında Ankaraya rəsmi ziyarət edən Bəşər Əsəd, baş nazir R.Tayyib Ərdoğan Suriya-İsrail arasında Türkiyənin vasitəçi olub-ola bilməyəcəyini soruşmasıyla başlamışdı. İsraildəki Türkiyə səfiri tərəfindən İsrailin sabiq xarici işlər katibi Alon Liel "Suriya İsrail ilə barışmaq istəyir" məlumatı İsrail səlahiyyətliləri tərəfindən rədd edildi. Mənfi cavabın səbəbi kimi ABŞ-ın Suriya haqqında olan mənfi fikirləri ortaya qoyuldu. Türkiyə tərəfi 2004-cü ilin sentyabrında bu təşəbbüsə son verərək, İsraildən heç bir məmuru prosesə cəlb edə bilmədiklərini söylədi. Gizli danışıqlar Alon Liel və əslən Suriyadan olan amerikalı iş adamı İbrahim Süleymanla başladı. Tərəflər 2-3 ay fasilə ilə 8 dəfə bir araya gəldilər. Prosesdən xəbərdar olan rəsmilər gizli danışıqlarda müəyyən edilmiş plan və proqramları rəsmi şəkildə müzakirə etməkdə tərəddüd etdilər. İbrahim Süleymanın sözlərinə görə, buna ən ciddi əngəl ABŞ oldu. ABŞ-a görə, İsrailin Suriya ilə barışmasının vaxtı deyildi. Süleymanın başqa bir fikri, yuxarıda izah edilən səbəbləri təsdiqləyən bir sübut idi: "həm Suriya, həm İsrail və həm də ABŞ-da səlahiyyətli qərar qəbul edənlərin olmasına və onları dəstəkləyəcək bir ictimai rəyin olmasına əsl ehtiyac vardı" [13].

2005-2008-ci illərdə Suriya-İsrail arasında İsviçrənin vasitəçiliyi ilə başlayan və Türkiyənin vasitəsilə davam etdirilən sülh görüşmələri ilə birlikdə, Vaşinqton - Şam əlaqələrində qismən bir yumşalma müşahidə edilməkdə idi. Ancaq İraqdakı müqavimət qruplarına Dəməşqin dəstək verməsi iddiaları və 2008-ci ilin son günlərində İsrailin Qəzzada başladığı "Tökmə Qurğuşun Əməliyyatı" iki ölkə arasında mümkün bir yaxınlaşmanın qarşısını aldı.

Həmin illərdə Suriyanın kütləvi qırğın silahlarına sahib olması iddiası da mübahisəli məsələ kimi ortaya çıxdı. Belə ki, 2007-ci il sentyabrın 6-da Deyrizor vilayəti yaxınlığındakı nüvə reaktoru olduğu iddia edilən əl-Kibar obyektini İsrail tərəfindən Türkiyənin hava sahəsindən istifadə edilərək dağıdıldı. MKİ tərəfindən Konqres üzvləri üçün hazırlanan videoya görə, 2007-ci ilin avqust ayında əl-Kibar obyektində atom bombası hazırlamaq üçün Plutonium istehsalı həyata keçiriləcəkdi. [21] MKİ səlahiyyətliləri, Şimali Koreyanın texniki yardımı ilə qurulduğunu söylədikləri reaktorun nüvə silahı istehsal etmək gücünün az olduğunu bildirmişdilər [19]. Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin (BAEA) prezidenti Məhəmməd əl-Baradey, əl-Kibar bölgəsində aparılan araşdırmalarda uranın izlərinin tapıldığını bildirdi. Suriya hökuməti isə bu izlərin İsrailin zavodu vurmaq üçün istifadə etdiyi uran örtüklü bombalardan bulaşmış ola biləcəyini bildir-

di. MAQATE-nin digər rəsmiləri də vurulan obyektin nüvə reaktoru olduğuna dair hələ də sualların olduğunu bildirmişlər. İsrail hakimiyyət orqanlarının məlumat verməkdən qaçdığı bu məsələ, əsasən Qərb xəbərlərinə əsaslanan mediada araşdırılmışdı.

2009-cu ildə Barak Obama ABŞ-da hakimiyyətə gəlməsilə Yaxın Şərq regionunda növbəti sülh prosesi başladı. Vaşinqtonun yeni hökuməti keçmişdə Dəməşqin xarici siyasətini dəyişdirməsi üçün edilən təzyiqin Livan böhranının aradan qaldırılmasından başqa bir nəticə vermədiyini yaxşı bildirdi.

B.Obama administrasiyası Suriyanın Amerika üçün bir təhdid olduğunu iddia edən İsrail yönümlü siyasətçilərin təzyiqlərinə baxmayaraq, İsrail-Suriya sülh prosesinə diqqət ayırdı. Ağ Evdə Yaxın Şərqin xüsusi nümayəndəsi təyin edilən Corc Mitçell bölgəyə intensiv diplomatik səfərlər etdi. B.Obama administrasiyası hesab edirdi ki, İsrail-Fələstin münaqişəsinin həlli prosesi Suriyanın öz xarici siyasətini ABŞ-ın maraqlarına uyğun dəyişdirməsi ilə mümkündür.

Prezident B. Obamanın 19 may 2011-ci ildə ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasətinə dair proqram nitqi Amerika və İsrail liderlərinin mövqelərindəki ziddiyyətləri də ortaya qoydu. Təl-Əviv ABŞ prezidentinin İsrailin 1967-ci il sərhədlərinə geri çəkilməsini, Colan təpələrində qəsəbə tikintisinin dayandırılmasını, yaşayış məntəqələrinin nümayəndələrinin fəaliyyətlərinin legitimləşdirilməsini və Qüdsün hər iki dövlətin paytaxtı elan edilməsini nəzərdə tutan tənzimlənmə planını qəbul etməyə hazır deyildi [14].

ABŞ-ın bölgədəki siyasətinə təsir edən əhəmiyyətli amil, 2011-ci ildə “Ərəb Baharı” çərçivəsində ortaya çıxan Suriya böhranı oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili amillər nəticəsində hakim rejimlərin dəyişdiyi Tunis və Misirdən fərqli olaraq, Liviyada olduğu kimi, Suriyada da böhran xarici amillərin – kənar müxalifət qüvvələrinin dəstəyi ilə yaranmışdır [14]. ABŞ da daxil olmaqla Qərb ölkələri Suriya üsyançılarına yardımlarını demokratiya və bərabərliyi dəstəklədikləri ilə əlaqələndirirdilər. Bundan əlavə, Vaşinqtonun ərəb ölkələri arasında ən yaxın müttəfiqləri, xüsusilə Fars körfəzinin monarxiaları Əsəd əleyhinə sərt mövqe tuturdular. Suriya müharibəsinin bir neçə ili ərzində Vaşinqton yalnız mülayim, müxalifətə dəstək verməklə münaqişəyə qarışmamağa çalışdı [16].

ABŞ və onun Yaxın Şərqdəki tərəfdaşları əvvəlcədən Suriya prezidenti və onun ətrafının istefa verməsini təkid etdilər. Çünki onları böhranın başlıca səbəbkarı kimi qəbul edirdilər [15].

2011-ci ildən bəri İsrail Suriyadakı vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar rəsmi olaraq neytral mövqe tutmuşdur. Ərəblərin öz aralarında müharibə etməsi əslində Təl-Əvivə sərf edir. Belə ki, artıq İsrail və Fələstin-İsrail qarşdurması müvəqqəti də olsa, arxa plana keçmişdir [23]. Suriyadakı qeyri-sabitlik, mübahisəli ərazi ilə bağlı Suriya-İsrail danışıqlarına qayıtmamağa da imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, Suriya-İsrail münasibətlərinin Yaxın Şərqdəki ABŞ siyasətinin formalaşdırıcı əsas amil olması beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş faktır. ABŞ-İsrail münasibətləri hərbi-texniki, iqtisadi və enerji sahəsində, eləcə də beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə ABŞ-ın xarici siyasətinin həyata keçirilməsinə mane olmur və əksər hallarda ABŞ-ın bölgə ölkələri ilə əməkdaşlığının yeni formalarının qurulmasına öz töhfəsini verir. Suriya böhranında belə, mövqelərin fərqliliyinə baxmayaraq, İsrail və ABŞ-ın maraqları birbaşa qarşdurma yaratmır. Bu iki dövlət arasında baş verən qarşdurmanın əsas sahələri Fələstin-İsrail konfliktinin nizamlanması və İranın nüvə proqramı problemi olaraq qalır. Lakin ABŞ-ın B.Obamanın prezidentliyi dövründəki Yaxın Şərq siyasətində prioritet olaraq müəyyənləşdirilən bu məsələlər idi. Xarakterik xüsusiyyətlərə malik ABŞ-İsrail münasibətlərinin bölgədə davam etməsi həm regional problemlərdən, həm

də təhdidlərdən, həm də ABŞ və İsrailin daxili siyasi gündəmindən asılı olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. al-Muallem, Walid. Interview: Fresh Light on the Syrian-Israeli Peace Negotiations // *Journal of Palestine Studies*, 26 (2), 1997, pp. 81-94.
2. Lochery, Neill. The Netanyahu Era: From Crisis to Crisis, 1996-99, *Israel Affairs*, V. 6, No. 3&4, 2000. pp. 221-237
3. Pressman B.S. Mediation, Domestic Politics, and the Israeli-Syrian Negotiation, 1991-2000, 2007, pp. 350-381
4. Rabinovich I. *Waging Peace: Israel and the Arabs, 1948-2003*, Priston University Press. 2004. 50 p.
5. Rabinovich I. From Deposit to Commitment: The Evolution of US-Israeli-Syrian Peace Negotiations, 1993-2000 // *The View from Damascus, State, Political Community and Foreign Relations in Twentieth-Century Syria*, London, Portland: Valentine Mitchell, 2004, 872 p.
6. Ross D. *The Missing Peace*, Farrar, Straus. 2005. 158 p.
7. Sagie U. *The Israeli-Syrian Dialogue: A One-Way Ticket to Peace?* James A. Baker III Institute for Public Policy, Houston, 1999. 85 p.
8. Shuval H.I. Are the Conflicts Between Israel and Her Neighbours Over the Waters of the Jordan River Basin an Obstacle to Peace? *Israel-Syria As a Case Study, Water, Air, and Soil Pollution*, Cilt 123, 2000, pp. 605-606.
9. Suer B. Transformation of Syrian Conflicts with Turkey and Israel in the 1990 s: a Comparative Perspective on Ripeness. September 2011, 364 p.
10. UN Security Council Resolution 242: The Building Block of Peacemaking, Washington, D.C.: The Washington Institute for Near East Policy, 1993. p. 161.
11. Ахмедов В.М. Башар Асад: первые итоги и перспективы на властном поприще // *Ближний Восток и современность (сборник статей)*. 2003. № 20, с. 115-137.
12. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? // *К дипломатии XXI века*. (пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева). М.: Ладомир, 2002, 352 с.
13. Blanchard C.M., Humud C.E. *The Islamic State and U.S. Policy* (url: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R43612.pdf>)
14. DeYoung K. Kerry Says U.S. Will Expedite New Aid to Syrian Opposition (https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/kerry-says-us-will-expedite-new-aid-to-syrianopposition/2013/04/21/91461f40-aa8f-11e2-a8b9-2a63d75b5459_story.html 17.Jouejati M. "A Syrian perspective on the Syrian-Israeli Track" (<http://www.alhewar.com/DrMurhaf.htm>)
15. Remarks by the President on the Middle East and North Africa (<https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2011/05/19/remarks-president-middle-east-and-north-africa>)
16. Weitz Richard. New Insights about 2007 Israeli Air Strike in Syria. *WMD Insights*, Haziran 2008 Sayısı (http://wmdinsights.com/I25/I25_ME2_NewInsights.htm)
17. Ахмедов В.М. Сирийская составляющая мирного процесса на Ближнем Востоке (<http://www.iimes.ru/rus/stat/2002/27-06-02.htm>)
18. Долгов Б., Махмуд О. Сирийский конфликт: позиции России и стран ССАГПЗ (http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=6866#top-content)
19. Малашенко А. Израиль только выиграл: мусульмане цапаются между собой, и им не до евреев (<http://carnegie.ru/2015/10/21/ru-61702/ijkb>)
20. Соколовский М. Израиль-Сирия: состоится ли очередное ближневосточное примирение? *Зеркало недели*, 15, 01, 2000 г. (<http://middleeast.org.ua/articles/04.htm>)
21. http://www.gpotcenter.org/dosyalar/CONFERENCE_REPORT.pdf
22. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/video/2008/04/24/VI2008042403257.html?sid=ST2008042501916>

Summary

Maleyka Adigozalova

The Role and Position of the US Administration in the Regulation of Syrian-Israeli Relations at the Beginning of the 21st Century

In the article "The role and the position of the US administration in the settlement of Syria-Israeli relations in the early 21st century" is noted with the concise dates of some regulations held in the Middle East region.

Israel and Syria, one of the leading countries in the Middle East, have taken important steps towards negotiating bilateral peace talks in the last decade of the last century. One of the points of tension between Israel and Syria in the modern era is the problem of the Syrian border of June 4, 1967. 'The border of June 4' is the border that Syria had before it lost the height of Colan in the battle 1967.

Another controversial issue between the two countries was the problem of fresh water. With the occupation of Colan, Israeli authorities increased significantly in Syria over the Jordan River and Lake Tabariya.

Taking into consideration that these watersheds are the only source of fresh water for the Israeli population, then Tel Aviv's firm approach on this issue is understandable.

The US assumed the sole of the third party role in the post-Cold War era.

The era played a dominant role in this process because of its superpowers, power and interest in solving the problem. The US's main interests between the two sides can be summarized as follows: Keeping the US and Syria close to keep Syria away from the influence of Iran and to strengthen USA's influence in the region, undermine the influence and position of radical powers of Iran and Iraq in the region. After losing the support of the Soviet Union, Syria wouldn't have any other mediator except the United States who could, if necessary, force Israel to make peace with them.

Thus, the Syrian-Israeli peace talks, which continued, despite the intervals of 1991-2000, culminated in the Geneva Summit in March 2000. B. Assad sought to resolve the deep frustration that arose among the US political elite and the US administration as a result of Clinton's harsh stance in March 2000 at the Geneva summit.

There was seen partial softening between the relations of Washington and Sham with the peace talks between Syria and Israel which began through Switzerland in 2005-2008 and continued in Turkey. But Damascus support for the resistance groups in Iraq and the "Leading Foundry Operation" launched by Israel in Gaza in the last days of 2008 prevented a possible rapprochement between the two countries.

Thus, Syrian-Israeli relations are a key international factor in shaping US policy in the Middle East. This helps to create new forms of US cooperation with countries in the region.

Keywords: *neighbors of Israel, the border of June 4, water problems, Hafez al-Assad, Colan Hills*

Резюме

Малейка Адигозалова

Роль и позиция администрации США в регулировании Сирийско-Израильских отношений в начале XXI века

В последнем десятилетии прошлого века ведущие государства Ближнего Востока - Израиль и Сирийская Арабская Республика сделали важнейшие шаги на пути двухсторонних мирных переговоров

На сегодня одной из точек напряжения между Израилем и Сирией является вопрос границ 4 июня 1967 года.

"Граница 4 июня" - это граница Сирии до потери Голанских высот в войне 1967 года. Другим спорным вопросом между двумя государствами остается проблема пресной воды. Оккупацией Голанских высот влияние Израиля на Реку Иордан и озеро Табарийя возросло.

Учитывая то что река Иордан является единственным источником пресной воды для израильтян, то решительная позиция Тель-Авива понятна.

Начиная с конца XX века США однозначно становится единственным центром силы и с того самого периода она берет на себя роль третьей стороны в решении израильско-сирийского

конфликта.

Учитывая силу и интересы в разрешении этой проблемы сверхдержава играла доминирующую роль в этом процессе. Главные интересы США в отношениях между двумя сторонами можно перечислить следующим образом: Сохраняя Американо-Сирийское сближение постараться вывести Сирию из-под влияние, усилить по США в регионе, и ослабить позиции радикальных государств региона – Ирана и Ирака. Для Сирии которая потеряла своего самого близкого союзника СССР, для примирения с Израилем и для гарантий, и для давления на Израиль не было другого посредника кроме США.

Таким образом, в период 1991-2000-х годов несмотря на перерывы Сирийско-Израильские переговоры продолжались, но в марте 2000-о года они завершились безрезультатно

Б.Асад старался сгладить разочарование, возникшее между сирийской элитой и администрацией США после встречи в марте 2000-м году Б.Клинтона и Х.Асада

2005-2008-х годах на ровне мирных переговоров, начатых при благодаря посредничестве Швейцарии и продолженных, можно так же отметить смягчение Американо-Дамасских отношений. Но утверждения о том, что Сирия поддерживает группы сопротивления в Ираке, и Израильская операция «Операция литый Свинец» в Газе в конце 2008 помешала этому сближению.

Таким образом, в международном сообществе уже принятым фактом является то что, сирийско-израильские отношения – это основной фактор формирующий Ближневосточную политику США. Американо-израильские отношения не мешают реализации внешней политике США в военно-техническом, экономическом и энергетическом отношении, а также в борьбе с международным терроризмом. Во многих случаях это дает свои плоды в формировании новых отношения США с странами региона.

Ключевые слова: армия Израиля, границы 4 июня, Хафез Асад, Соланские высоты

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

МЕЖДУНАРОДНОЕ КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА И УКРАИНЫ И АСПЕКТЫ ИХ УРЕГУЛИРОВАНИЯ

Айгюль ЭФЕНДИЕВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 23th July 2019; accepted: 9th September 2019; published online: 20th December 2019

Ключевые слова: *международные отношения, культурное сотрудничество, литература, писатели, связи*

Введение

Азербайджан и Украина осуществляет широкое сотрудничество в и области культуры. Культурное сотрудничество базируется на том, что культура становится активным посредником национальных интересов. Политика обеих стран в области культуры регулирует различные аспекты международных отношений. Важно отметить, что Азербайджан и Украина для сохранения и развития культурного наследия проводятся на основе научно-образовательной деятельности.

Сотрудничество в области литературы

Литературные связи между Азербайджаном и Украиной имеют богатую историю. Украинская диаспорская организация, функционировавшая в Азербайджане в начале XX века, предоставила информацию об украинском национальном поэте Т.Шевченко, вследствие чего азербайджанская интеллигенция впервые получила возможность ознакомиться с украинским художественным наследием. Этим маломасштабным по своим меркам явлением был заложен прочный фундамент для дальнейших литературных взаимосвязей двух братских народов. Впоследствии выдающиеся поэты Азербайджана А.Джавад и М.Мушфиг своими переводами стихов Т.Шевченко на азербайджанский язык способствовали популяризации наследия великого украинского поэта в Азербайджане. Сегодня эти традиции в деле укрепления дружественных азербайджано-украинских связей не только успешно продолжают, но и принимают более широкий размах. Следует отметить, что после обретения Азербайджаном независимости такие отношения стали развиваться в более стабильном и обновленном формате. Новизна заключалась, прежде всего, в том, что на новом этапе литературные связи, по сравнению с советским периодом, строились на беззакатной основе (ввиду отсутствия «Главлита»). Все определялось волеизъявлением самого народа. Этот исторический этап устранил всевозможные запреты, и азербайджано-украинские гуманитарные отношения вступили в современную фазу своего развития. Особенно ярко эффективность этих отношений проявилась в контексте литературных связей, которые были реализованы как составная часть государственной политики двух стран и стали образцом двустороннего сотрудничества.

Украинско-азербайджанские литературные связи реализуются в нескольких формах, одной из которых (наиболее важной!) является переводческая деятель-

* докторант, Бакинский Славянский Университет
e-mail: aygul185@gmail.com

ность и проведение творческих вечеров с презентацией в соответствующем направлении. В Азербайджане неоднократно проводились такие мероприятия, на которых читателям были представлены произведения украинских литераторов.

Азербайджанский центр художественного перевода и литературных отношений, функционирующий с 1991 года, играет важную роль в развитии украинско-азербайджанских литературных отношений. Исключительная роль в многоплановом осуществлении этих связей принадлежит журналу «Всемирная литература», являющемуся официальным печатным органом этой организации. За период с 2014 по 2017 годы были изданы специальные номера журнала, посвященные украинской, русской, оманской, иранской, английской литературам, а также специальный выпуск «Мировая драматургия». В этот же период Центр заключил меморандум о сотрудничестве с украинским журналом «Всесвіт», Ассоциацией культуры Омана, Ирана, Центр азербайджанско-русской культуры и солидарности, союзами писателей Сербии и Молдовы, и другими организациями. С 2014 года Азербайджанским центром художественного перевода и литературных связей стал издаваться еще один печатный орган – обновленный журнал «Ulu Çinar» («Древняя чинара», сборник литературы тюркских народов) [8].

Центр является организатором многих международных литературных мероприятий, в том числе впервые проведенного в 2015 году I Бакинского Международного фестиваля поэзии.

Переводческая деятельность обладает коммуникативной функцией в процессе двусторонних международных отношений. Основу ее составляют взаимообогащение и межкультурная коммуникация. Например, в феврале 2017 года совместными усилиями Союза азербайджанской молодежи Украины (САМУ), киевской библиотекой имени Самеда Вургуня и объединением крымско-татарской молодежи был проведен вечер, посвященный творчеству украинского поэта и переводчика Микола Мирошниченко. М.Мирошниченко посредством переводов произведений выдающихся азербайджанских поэтов познакомил украинского читателя с культурным наследием нашего народа. Невзирая на препятствия и ограничения советского времени, поэт не прекращал свою переводческую деятельность и изучал восточные языки. Он, пользуясь кратковременным пребыванием в нашей стране (1974-1976 годы), выучил азербайджанский язык и занимался переводом художественных произведений с азербайджанского, турецкого и крымско-татарского языков. В результате этой напряженной и плодотворной деятельности им была составлена и издана «Антология азербайджанской поэзии» (2006). В знак признательности за любовь к азербайджанскому народу и культуре поэт был приглашен на I съезд азербайджанцев мира. Председатель Союза писателей Украины Владимир Даниленко, директор киевской библиотеки имени Самеда Вургуня Галина Чеботарева, представители Объединенного конгресса азербайджанцев Украины и другие докладчики рассказали о переводческой деятельности и роли М.Мирошниченко в деле популяризации в Украине культурного наследия азербайджанцев и крымских татар. Данный пример является наглядным доказательством того, что литературные связи между двумя странами в контексте гуманитарных связей способствуют тесному сближению народов [11].

С этой точки зрения, особое значение имеет составление антологий. 27 июня в Украинском фонде культуры в Киеве состоялась презентация сборника современной азербайджанской поэзии в переводе на украинский язык «Письма, отправленные ветром», и сборника современной украинской поэзии в переводе на азербайджанский «Мужчина, женщина и зонтик», изданного недавно в Баку. Такие мероприятия, собирая вместе видных литературоведов, писателей и политических

деятели, способствуют их творческому и идейному взаимообмену, определению перспективных направлений развития литературных связей. Следует отметить, что совместные издания, подобные вышеуказанным антологиям, а также их презентации повышают эффективность двусторонних литературных связей.

Участовавший в церемонии глава Киевской организации Национального союза писателей Украины, писатель Владимир Даниленко в своем выступлении отметил, что эти книги, изданные в Украине и Азербайджане при совместной организации и непосредственном участии Центра перевода при Кабинете Министров Азербайджанской Республики и Киевского Союза Писателей являются ярким примером многолетней дружбы, и литературного обмена между двумя братскими народами. Затем слово для выступления было предоставлено директору переводческого Центра при Кабинете Министров Азербайджанской Республики, писательнице Афаг Масуд [10]. В разделе «Поэзия» антологии современной украинской литературы представлены стихи Бориса Олейника, Василя Стуса, Павло Мовчана, Юрия Буряка, Василя Герасимюка, Игоря Павлюка, Оксаны Пахлевской, Любови Голоты, Алексея Зараховича, Марианны Кияновской, Дмитро Дроздовского, Владимира Костельмана, Александра Кабанова, Сергея Жадана, Леси Мудрак, Дмитро Чистяка, Мирослава Лаюка, Алены Малюги и Жанны Безпятчук в переводе Сиявуша Мамедзаде, Салима Бабуллаоглу, Кисмета, Гюнель Салим гызы, Кенуль Гасангулу, Шафиги Шафа.

В 2014 году Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева Центр получил новый статус, что открыло широкие возможности и перспективы для выхода нашей национальной литературы на мировую литературную арену, создания международных литературных связей и взаимообмена. Таким образом, были созданы все условия для перевода на азербайджанский язык шедевров мировой литературы. Еще более широкие возможности открылись в направлении развития украинско-азербайджанских литературных связей. Азербайджанская литература сегодня переводится на многие языки мира и размещается в престижных библиотеках, электронных порталах, университетах, культурных центрах и фондах разных стран.

Другой формой литературных связей является поддержка личных отношений между литераторами. В качестве примера рассмотрим творчество украинского поэта С.Грабаря. Сергей Грабарь справедливо отмечает, что литературные связи начинаются с личной дружбы. Эти отношения, углубляясь, открывают новые грани дружбы, формируют правильное представление о дружественном народе, и наконец, друзья-литераторы делятся с народом своими впечатлениями об этом. Это – уже утвержденная тенденция в мировой практике. С.Грабарь в свое время выражал протест по поводу людей, которые формировали ложные мнения об азербайджанцах, называя их «бандитами», а на вопрос журналиста «Видели ли вы бандитов?», отвечал: «- Не видел. Вообще, с каждой поездкой мое отношение к азербайджанцам в значительной степени менялось к лучшему. Даже сейчас радуюсь, встречая на базаре продавца-азербайджанца. Правда я с ними общался и раньше, однако в то время я был осторожен в отношении к этим людям. Я думал, что они меня обманут. Сегодня же я думаю совершенно иначе. Я знаю, что азербайджанцы – искренние, порядочные, честные люди. Я понимаю, сколько трудностей им пришлось пережить» [10].

Журналист, задавая Сергею Грабарю вопрос об украинско-азербайджанских литературных связях, на первый план выдвигает личные отношения. Эта широко распространенная в мире практика литературных связей сыграла большую роль в сближении народов.

Особое значение в развитии украинско-азербайджанских литературных связей имеют «специальные выпуски» к журналам. Например, в этом отношении можно отметить «Специальный азербайджанский выпуск» популярного украинского журнала «Всесвіт», который был осуществлен по инициативе и при координаторстве Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана на основании заключенного с этим журналом соглашения. Для оформления обложки выпуска были использованы произведения С.Бахлулзаде. В журнале опубликованы работы проф. Джаваншира Юсифа, Джахангира Асада, Али Агаоглу и других литературоведов. Председатель Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана Салим Бабуллаоглу также отметил, что в этом выпуске напечатаны произведения 62 азербайджанских авторов. Он выразил благодарность Чрезвычайному и Полномочному Послу Азербайджанской Республики в Украине Эйнулле Мадатову за осуществление столь большого объема работ. Салим Бабуллаоглу также отметил, что, в свою очередь, с азербайджанской стороны подготовлен посвященный Украине специальный номер журнала «Всемирная литература», который издается Центром литературных связей. По мере углубления литературных связей между двумя странами дальнейшее развитие взаимодействий способствует обогащению межкультурной коммуникации и раскрытию ее новых параметров.

Главный редактор украинского журнала «Всесвіт», участник II и III Бакинского международного форума Дмитро Дроздовский в своем интервью специальному корреспонденту АЗЕРТАДЖ Зейналу Агазаде затронул многие интересные стороны литературных связей двух стран:

«В Украине до сих пор не было столь масштабной по количеству текстового материала антологии современной азербайджанской литературы. Переводы всех произведений на украинский язык сделаны на высоком уровне. Работа со столь интересными произведениями требовала от нас большой ответственности, и, в то же время, доставила большую радость. В ходе работы над этим проектом мы взаимодействовали и таких известных украинских поэтов, как Игорь Павлюк и Леся Мудрак, которые придали переводам художественную образность».

В журнальной рубрике «Переводы классиков» напечатаны произведения Тараса Шевченко, переведенные в свое время Ахмедом Джавадом и Микаилом Мушфигом. Таким образом, как можно увидеть из приведенных примеров, в Азербайджане всегда проявляли большую симпатию к видным украинским литераторам, с художественным наследием которых азербайджанский читатель знакомился посредством перевода.

В свою очередь, в журнале «Всемирная литература» напечатаны стихи, рассказы и литературоведческие работы 30 украинских авторов. Специальный номер журнала «Всесвіт» подготовлен при финансовой поддержке, оказанной профессором-меценатом Киевской международной академии кадров Мехлетом Гусейновым. В то же время активное участие в этой работе приняло и посольство Азербайджанской Республики в Украине.

В подготовке журнала «Всемирная литература», в свою очередь, была оказана поддержка со стороны депутата Верховной Рады Украины Сергея Таруты.

14-17 января 2017 года при поддержке Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики в Киеве в Дипломатической академии при МИД Украины и Национальном музее Тараса Шевченко состоялась презентация этих двух журналов. Активное содействие в проведении мероприятий, в которых принимала участие и делегация азербайджанских литераторов, оказало посольство Азербайджанской Республики в Украине и лично сам посол – Эйнулла Мадатли

[15].

Кроме того, проводились и различные переводческие работы:

- в 2007 году был издан специальный номер журнала «Куліна» под названием «Кулинарная культура Азербайджана»;
- в сентябре 2007 года в Киеве на украинском языке были изданы «Азербайджанские народные сказки» из серии «Сказки народов мира»;
- в июне 2006 года в Симферополе была издана книга Р.Гумметова «Азербайджанцы в Крыму». В этой книге говорится о связях между Азербайджаном и Крымом в период с конца XIX-начала XX века, о роли азербайджанцев в борьбе за освобождение Крыма от фашистских захватчиков и других вопросах [1: 146-147].

Большую роль в освещении украинско-азербайджанских литературных связей играет публикация на страницах газет интервью и официальных сообщений. В этом отношении очень выделяется азербайджанская газета «Бакинский рабочий». Примером тому может служить интервью, взятое специальным корреспондентом АЗЕРТАДЖА у Дмитрия Дроздовского. Подобного рода интервью, обычно, проясняют и популяризируют значение проводимых работ, людей, оказывающих поддержку в этом направлении, роль их деятельности в формировании и развитии литературных связей между странами и другие вопросы.

Еще один важный вопрос азербайджано-украинских литературных отношений связан с защитой авторских прав. С этой целью обе стороны, используя международные нормы по охране авторских и смежных прав, разработали несколько положений. Эти международные нормы нашли свое отражение в следующих документах:

1. Всемирная конвенция об авторском праве (6 сентября 1952 г., Женева);
2. Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений (4 июля 1972 г.);
3. Парижская конвенция по охране промышленной собственности (с изменениями на 2 октября 1979 года);
4. Соглашение о сотрудничестве в области охраны авторского права и смежных прав (24 сентября 1993 г., Москва).

Исходя из этого, 14 февраля 2002 года в Киеве между Правительством Азербайджанской Республики и Кабинетом Министров Украины было подписано Соглашение о сотрудничестве в области охраны авторского права и смежных прав. В Соглашении говорится, что «Кабинет Министров Украины и Правительство Азербайджанской Республики, далее – “Стороны”, стремясь к дальнейшему расширению сотрудничества в сфере обмена культурными ценностями путем использования произведений литературы, науки и искусства, учитывая значение авторского права и смежных прав в формировании культурного национального потенциала в международном культурном обмене, а также в развитии равноправных межгосударственных торгово-экономических и научно-технических отношений, осознавая необходимость создания с этой целью благоприятных взаимных условий для охраны авторов и обладателей смежных прав, подтверждая значимость обязанностей, руководствуясь желанием развивать взаимоотношения в сфере авторского права и смежных прав, договорились о нижеследующем [7].

В этом Соглашении, состоящем из 14 пунктов, нашли свое отражение все важные моменты, связанные с охраной авторского права и смежных прав. Художественных произведений, авторское право и его законного правопреемства, а также те соглашения, в первой статье нашли свое отражение.

В первом пункте настоящего Соглашения также нашли свое выражение вопросы, связанные с защитой авторских прав на произведения художественной литературы, их правообладателями и преемниками.

Межкультурное сотрудничество между двумя странами

Сотрудничество между Азербайджаном и Украиной имеют богатую историю. Украинская диаспорская организация, функционировавшая в Азербайджане в начале XX века, предоставила информацию об украинском национальном поэте Т.Шевченко, вследствие чего азербайджанская интеллигенция впервые получила возможность ознакомиться с украинским художественным наследием. Этим мало-масштабным по своим меркам явлением был заложен прочный фундамент для дальнейших литературных взаимосвязей двух братских народов. Впоследствии выдающиеся поэты Азербайджана А.Джавад и М.Мушфиг своими переводами стихов Т.Шевченко на азербайджанский язык способствовали популяризации наследия великого украинского поэта в Азербайджане. Сегодня эти традиции в деле укрепления дружественных азербайджано-украинских связей не только успешно продолжают, но и принимают более широкий размах. Следует отметить, что после обретения Азербайджаном независимости такие отношения стали развиваться в более стабильном и обновленном формате. Новизна заключалась, прежде всего, в том, что на новом этапе литературные связи, по сравнению с советским периодом, строились на без заказной основе (ввиду отсутствия «Главлита»). Все определялось волеизъявлением самого народа. Этот исторический этап устранил всевозможные запреты, и азербайджано-украинские гуманитарные отношения вступили в современную фазу своего развития. Особенно ярко эффективность этих отношений проявилась в контексте литературных связей, которые были реализованы как составная часть государственной политики двух стран и стали образцом двустороннего сотрудничества.

Украинско-азербайджанские литературные связи реализуются в нескольких формах, одной из которых (наиболее важной!) является переводческая деятельность и проведение творческих вечеров с презентацией в соответствующем направлении. В Азербайджане неоднократно проводились такие мероприятия, на которых читателям были представлены произведения украинских литераторов.

Азербайджанский центр художественного перевода и литературных отношений, функционирующий с 1991 года, играет важную роль в развитии украинско-азербайджанских литературных отношений. Исключительная роль в многоплановом осуществлении этих связей принадлежит журналу «Всемирная литература», являющемуся официальным печатным органом этой организации. За период с 2014 по 2017 годы были изданы специальные номера журнала, посвященные украинской, русской, оманской, иранской, английской литературам, а также специальный выпуск «Мировая драматургия». В этот же период Центр заключил меморандум о сотрудничестве с украинским журналом «Всесвіт», Ассоциацией культуры Омана, Ирана, Центр азербайджанско-русской культуры и солидарности, союзами писателей Сербии и Молдовы, и другими организациями. С 2014 года Азербайджанским центром художественного перевода и литературных связей стал издаваться еще один печатный орган – обновленный журнал «Ulu Çınar» («Древняя чинара», сборник литературы тюркских народов) [5].

Центр является организатором многих международных литературных мероприятий, в том числе впервые проведенного в 2015 году I Бакинского Международного фестиваля поэзии.

Переводческая деятельность обладает коммуникативной функцией в процессе

двусторонних международных отношений. Основу ее составляют взаимообогащение и межкультурная коммуникация. Например, в феврале 2017 года совместными усилиями Союза азербайджанской молодежи Украины (САМУ), киевской библиотекой имени Самеда Вургуня и объединением крымско-татарской молодежи был проведен вечер, посвященный творчеству украинского поэта и переводчика Миколы Мирошниченко. М.Мирошниченко посредством переводов произведений выдающихся азербайджанских поэтов познакомил украинского читателя с культурным наследием нашего народа. Невзирая на препятствия и ограничения советского времени, поэт не прекращал свою переводческую деятельность и изучал восточные языки. Он, пользуясь кратковременным пребыванием в нашей стране (1974-1976 годы), выучил азербайджанский язык и занимался переводом художественных произведений с азербайджанского, турецкого и крымско-татарского языков. В результате этой напряженной и плодотворной деятельности им была составлена и издана «Антология азербайджанской поэзии» (2006). В знак признательности за любовь к азербайджанскому народу и культуре поэт был приглашен на I съезд азербайджанцев мира. Председатель Союза писателей Украины Владимир Даниленко, директор киевской библиотеки имени С.Вургуня Галина Чеботарева, представители Объединенного конгресса азербайджанцев Украины и другие докладчики рассказали о переводческой деятельности и роли М.Мирошниченко в деле популяризации в Украине культурного наследия азербайджанцев и крымских татар. Данный пример является наглядным доказательством того, что литературные связи между двумя странами в контексте гуманитарных связей способствуют тесному сближению народов [11].

С этой точки зрения, особое значение имеет составление антологий. 27 июня в Украинском фонде культуры в Киеве состоялась презентация сборника современной азербайджанской поэзии в переводе на украинский язык «Письма, отправленные ветром», что вышла в Киеве, и сборника современной украинской поэзии в переводе на азербайджанский «Мужчина, женщина и зонтик», изданного недавно в Баку. Такие мероприятия, собирая вместе видных литературоведов, писателей и политических деятелей, способствуют их творческому и идейному взаимодействию, определению перспективных направлений развития литературных связей. Следует отметить, что совместные издания, подобные вышеуказанным антологиям, а также их презентации повышают эффективность двусторонних литературных связей.

Участовавший в церемонии глава Киевской организации Национального союза писателей Украины, писатель Владимир Даниленко в своем выступлении отметил, что эти книги, изданные в Украине и Азербайджане при совместной организации и непосредственном участии центра перевода при Кабинете Министров Азербайджанской Республики и Киевского Союза Писателей являются, ярким примером многолетней дружбы и литературного обмена между двумя братскими народами. Затем слово для выступления было предоставлено директору переводческого Центра при Кабинете Министров Азербайджанской Республики, писательнице Афаг Масуд [9].

В разделе «Поэзия» антологии современной украинской литературы представлены стихи Бориса Олейника, Василя Стуса, Павло Мовчана, Юрия Бурыка, Василя Герасимюка, Игоря Павлюка, Оксаны Пахлевской, Любви Голоты, Алексея Зараховича, Марианны Кияновской, Дмитро Дроздовского, Владимира Костельмана, Александра Кабанова, Сергея Жадана, Леси Мудрак, Дмитро Чистяка, Мирослава Лаюка, Алены Малюги и Жанны Безпятчук в переводе Сиявуша Мамедзаде, Салима Бабуллаоглу, Кисмета, Гюнель Салим гызы, Кенуль Гасангулу,

Шафиги Шафа.

В 2014 году Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева Центр получил новый статус, что открыло широкие возможности и перспективы для выхода нашей национальной литературы на мировую литературную арену, создания международных литературных связей и обмена. Таким образом, были созданы все условия для перевода на азербайджанский язык шедевров мировой литературы. Еще более широкие возможности открылись в направлении развития украинско-азербайджанских литературных связей. Азербайджанская литература сегодня переводится на многие языки мира и размещается в престижных библиотеках, электронных порталах, университетах, культурных центрах и фондах разных стран.

Другой формой литературных связей является поддержка личных отношений между литераторами. В качестве примера рассмотрим творчество украинского поэта С.Грабаря. Сергей Грабарь справедливо отмечает, что литературные связи начинаются с личной дружбы. Эти отношения, углубляясь, открывают новые грани дружбы, формируют правильное представление о дружественном народе, и наконец, друзья-литераторы делятся с народом своими впечатлениями об этом. Это – уже утвержденная тенденция в мировой практике. С.Грабарь в свое время выражал протест по поводу людей, которые формировали ложные мнения об азербайджанцах, называя их «бандитами», а на вопрос журналиста «Видели ли вы бандитов?», отвечал: «Не видел. Вообще, с каждой поездкой мое отношение к азербайджанцам в значительной степени менялось к лучшему. Даже сейчас радуюсь, встречая на базаре продавца-азербайджанца. Правда я с ними общался и раньше, однако в то время я был осторожен в отношении к этим людям. Я думал, что они меня обманут. Сегодня же я думаю совершенно иначе. Я знаю, что азербайджанцы – искренние, порядочные, честные люди. Я понимаю, сколько трудностей им пришлось пережить» [3].

Журналист, задавая Сергею Грабарю вопрос об украинско-азербайджанских литературных связях, на первый план выдвигает личные отношения. Эта широко распространенная в мире практика литературных связей сыграла большую роль в сближении народов.

Особое значение в развитии украинско-азербайджанских литературных связей имеют «специальные выпуски» к журналам. Например, в этом отношении можно отметить «Специальный азербайджанский выпуск» популярного украинского журнала «Всесвіт», который был осуществлен по инициативе и при координации Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана на основании заключенного с этим журналом соглашения. Для оформления обложки выпуска были использованы произведения С.Бахлулладе. В журнале опубликованы работы проф. Джаваншира Юсифа, Джахангира Асада, Али Агаоглу и других литературоведов. Председатель Центра художественного перевода и литературных связей Союза писателей Азербайджана Салим Бабуллаоглу также отметил, что в этом выпуске напечатаны произведения 62 азербайджанских авторов. Он выразил благодарность Чрезвычайному и Полномочному Послу Азербайджанской Республики в Украине Эйнулле Мадатову за осуществление столь большого объема работ. Салим Бабуллаоглу также отметил, что, в свою очередь, с азербайджанской стороны подготовлен посвященный Украине специальный номер журнала «Всемирная литература», который издается Центром литературных связей. По мере углубления литературных связей между двумя странами дальнейшее развитие взаимодействий способствует обогащению межкультурной коммуникации и раскрытию ее новых параметров.

Главный редактор украинского журнала «Всесвіт», участник II и III Бакинского международного форума Дмитро Дроздовский в своем интервью специальному корреспонденту АЗЕРТАДЖ Зейналу Агазаде затронул многие интересные стороны литературных связей двух стран:

«В Украине до сих пор не было столь масштабной по количеству текстового материала антологии современной азербайджанской литературы. Переводы всех произведений на украинский язык сделаны на высоком уровне. Работа со столь интересными произведениями требовала от нас большой ответственности, и, в то же время, доставила большую радость. В ходе работы над этим проектом мы задействовали и таких известных украинских поэтов, как Игорь Павлюк и Леся Мудрак, которые придали переводам художественную образность».

В журнальной рубрике «Переводы классиков» напечатаны произведения Тараса Шевченко, переведенные в свое время Ахмедом Джавадом и Микаилом Мушфигом. Таким образом, как можно увидеть из приведенных примеров, в Азербайджане всегда проявляли большую симпатию к видным украинским литераторам, с художественным наследием которых азербайджанский читатель знакомился посредством перевода.

В свою очередь, в журнале «Всемирная литература» напечатаны стихи, рассказы и литературоведческие работы 30 украинских авторов. Специальный номер журнала «Всесвіт» подготовлен при финансовой поддержке, оказанной профессором-меценатом Киевской международной академии кадров Мехлетом Гусейновым. В то же время активное участие в этой работе приняло и посольство Азербайджанской Республики в Украине.

В подготовке журнала «Всемирная литература», в свою очередь, была оказана поддержка со стороны депутата Верховной Рады Украины Сергея Таруты.

14-17 января 2017 года при поддержке Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики в Киеве в Дипломатической академии при МИД Украины и Национальном музее Тараса Шевченко состоялась презентация этих двух журналов. Активное содействие в проведении мероприятий, в которых принимала участие и делегация азербайджанских литераторов, оказало посольство Азербайджанской Республики в Украине и лично сам посол – Эйнулла Мадатли [15].

Кроме того, проводились и различные переводческие работы:

- в 2007 году был издан специальный номер журнала «Куліна» под названием «Кулинарная культура Азербайджана»;
- в сентябре 2007 года в Киеве на украинском языке были изданы «Азербайджанские народные сказки» из серии «Сказки народов мира»;
- в июне 2006 года в Симферополе была издана книга Р. Гумметова «Азербайджанцы в Крыму». В этой книге говорится о связях между Азербайджаном и Крымом в период с конца XIX- начала XX века, о роли азербайджанцев в борьбе за освобождение Крыма от фашистских захватчиков и других вопросах [1, 191].

Большую роль в освещении украинско-азербайджанских литературных связей играет публикация на страницах газет интервью и официальных сообщений. В этом отношении очень выделяется азербайджанская газета «Бакинский рабочий».

Освещение деятельности в этом направлении Чрезвычайного и Полномочного Посла Азербайджанской Республики в Украине имеет большое значение с точки зрения освещения развития всех сфер дипломатических отношений между двумя странами. В сфере межкультурных отношений дни культуры являются наиболее торжественными и интересными. Эти дни, проводимые между Азербайджаном и Украиной на основе взаимоуважения, приносят большую пользу обеим странам, сближая их и призывая к изучению культурного наследия. Как упомина-

лось выше, реализованные в форме проектов регулярно проводимые культурные связи с 2000 года приобретают более цивилизованный характер. Рассмотрим некоторые из осуществленных в этих рамках проектов между Азербайджаном и Украиной.

В 2000 году в ходе киевских акций, посвященных очередной годовщине кровавой январской трагедии в Азербайджане, азербайджанская диаспора попыталась ознакомить украинский народ с невидимыми гранями российского национализма и российского шовинизма. Этот трагический день отмечается азербайджанской диаспорой во всем мире, в том числе и в Украине [16]. В 2001 году в Украине прошли Дни азербайджанской культуры, а в 2002 году – Дни украинской культуры в Азербайджане [4].

23 мая 2002 года в Баку прошли Дни культуры Украины, которые начались с посещения представителями украинской делегации «Аллеи шахидов», а также возложения венков к памятникам таких выдающихся деятелей азербайджанской культуры, как Узеир Гаджибеков, Натаван, Бюльбюль. Во время пребывания в нашей стране гости были подробно проинформированы об оккупации Арменией 23% территории нашей страны, о беженцах, изгнанных со своей родины. В эти дни особо подчеркивались и высоко расценивались дружеские связи между великим лидером Гейдаром Алиевым и президентом Украины Леонидом Кучмой. В театре музыкальной комедии прошло торжественное мероприятие, посвященное Дням культуры Украины в Азербайджане. В конце церемонии состоялся концерт Национального академического оркестра народных инструментов Украины под руководством народного артиста Украины Виктора Гуцала [6]. В 2007 году прошли Дни культуры Азербайджана в Украине, а в 2008 году – Дни украинской культуры в Азербайджане. В соответствии с азербайджано-украинским соглашением о сотрудничестве в области культуры на 2008-2012 годы, заключенным на уровне министров культуры и туризма, в обеих странах начинают регулярно проводиться дни культуры.

В рамках этого соглашения 26 мая 2009 года в Украине прошли Дни азербайджанской культуры. В этом мероприятии, включавшем также выставку работ азербайджанских художников, принял участие министр культуры и туризма Азербайджана Абульфас Караев. Дни культуры Азербайджана продолжились в Ирпене, на улице, носящей имя Зарифы Алиевой [14].

Согласно договоренности, достигнутой между президентами Азербайджана и Украины 28 апреля 2011 года, с 31 мая по 6 июня 2012 года в Украине прошли Дни азербайджанской культуры. В здании Национального академического театра оперы и балета Украины имени Т.Шевченко с участием министров культуры и туризма обеих стран состоялось торжественное открытие мероприятия. В связи с этим в Киеве и Одессе прозвучали произведения азербайджанских композиторов и были показаны спектакли театральных деятелей Азербайджана [3]. В соответствии с соглашением между президентами двух стран от 28 апреля 2011 года, было принято решение о регулярном проведении этих мероприятий в период с 2011 по 2015 годы.

16-19 июня 2013 года в азербайджанской филармонии имени М.Магомаева состоялись Дни украинской культуры. В мероприятии приняли участие представители министерств культуры и туризма обеих стран, а также депутаты Милли Меджлиса Азербайджана и сотрудники дипломатического корпуса посольства Украины. После официальной части мероприятия состоялся концерт с участием всемирно известного Национального заслуженного академического ансамбля танца Украины им. П.Вирского. В фойе филармонии участники познакомились с фо-

товывставкой, посвященной Украине [13]. В 2014 году в Азербайджане прошли Дни культуры Украины. Чрезвычайный и Полномочный Посол Украины в Азербайджане А.Мищенко в одном из своих интервью отметил: «Культурный обмен так же очень успешно осуществляется. В прошлом году в Киеве и Одессе были проведены Дни азербайджанской Культуры, а в этом году – Дни азербайджанской музыки, в рамках которых были реализованы ряд представлений и концертов. В 2012 году в Азербайджане побывала делегация Союза композиторов Украины. В этом году в Баку планируется проведение Дней Украинской Культуры. В Бакинском славянском университете есть факультет украинского языка. В наших странах проводятся разные культурные мероприятия, театральные и кинофестивали, книжные ярмарки, выставки по туризму и т.д., где широко представлены культурные достижения наших стран. Нам очень приятно, что в наших странах очень бережно относятся к нашей культуре, к нашим языкам. В Азербайджане и Украине функционируют воскресные школы, изучаются азербайджанский и украинский языки и большое внимание уделяется развитию этих позитивных процессов. Представительство SOCAR кроме экономической деятельности осуществляет широкую социально-культурную поддержку искусству. Для примера можно назвать акцию, в рамках которой представительство SOCAR в Украине выкупило картины знаменитого художника Леонида Литвина и передало их в Национальный музей Тараса Шевченко через сотрудничество с Президентским фондом «Украина» Леонида Кучмы, строительство парков, оснащение современным оборудованием Киевского Национального Лингвистического Университета, поддержка молодежных программ и т.д.» [14].

В 2012 году Союзы композиторов Украины и Азербайджана подготовили социально-культурную программу, приуроченную к 20-летию установления дипломатических отношений между двумя странами. В связи с этим было принято решение о проведении в марте 2012 года в Азербайджане, а в марте 2013 года – в Украине Дней культуры этих стран.

2-4 апреля 2013 года в Украине состоялись Дни азербайджанской культуры, 9 октября 2015 года в Баку прошли Дни культуры Украины. В мероприятиях принял участие посол Украины в Азербайджане А.Мищенко, который отметил, что подобные мероприятия способствуют еще большему расширению уже существующих связей между двумя народами [14].

В этой области можно отметить заметное повышение роли переводческой деятельности в обеих странах с целью ознакомления своих читателей со значительными произведениями художественной литературы. Сюда же следует отнести составление антологий, проведение литературных презентаций и другие мероприятия, способствующие укреплению и дальнейшему развитию двусторонних гуманитарных связей.

Заключение

В заключении следует подчеркнуть значительную роль культурно-массовых мероприятий и диаспорских организаций в укреплении и развитии дружественных связей между Азербайджаном и Украиной. В целях развития международного культурного сотрудничества Азербайджан в 1990-2000 годах присоединился к нескольким международным конвенциям. Отношения между двумя государствами в области науки, литературы и искусства, развивается с каждым днем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов Г.Н. Роль Бакинского славянского университета в развитии культурных отношений между Азербайджаном и Украиной // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. №163, 2009, с. 137-143
2. Журнал «Народный Депутат» / 2013,91.
3. achiqkitab.az/.../Azerbaijan-poeziyasi-Ukraina-paytaxtinda...
4. www.anl.az/el/m/mn_vaps.pdf
5. apa.az/.../azerbaycan-ukria-asas-andmeli-texnik-sahed
6. archive.aitf.az/2015/?p=news__read&t=top&q...1
7. ayb.az/.../3293-bədii-tərcümə-və-ədəbi-əlaqələr-mərkəzinin-u
8. azerbaijan.mfa.gov.ua/ru/ukraine-az/legal-acts
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Vaqif_A.
10. diaspora.gov.az/index.php?option=news&id=11...id
11. diaspora.gov.az/index.php?option=content&id=687.
12. guam-organization.org/en/node/1977.
13. www.mys.gov.az/.../azad-ru
14. russia.mfa.gov.ua/ru/article/open/id/4064
15. https://525.az/site/?namexeber&news_id=30127
16. www.2000.ua/v-nomere/derzhava/.../my-azerbajdzhantsy-nenki-ukrainy_arhiv_art.ht

Xülasə

Aygül Əfəndiyeva

Azərbaycan və Ukrayna arasında beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq və onların həlli yolları

Məqalə Azərbaycan və Ukraynanın mədəni əməkdaşlığına həsr olunur. Azərbaycan və Ukrayna ədəbi cəmiyyəti arasında ədəbi əlaqələr XIX əsrdən başlayır. Azərbaycan ilə Ukrayna arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində və inkişafında mədəni-kültüvi tədbirlərin və diaspor təşkilatlarının əhəmiyyətli rolunu vurğulamaq lazımdır.

Azərbaycan bir çox sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət, maarif və Milli Mətbuat sahələrində çox mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı ilə təhsil, elm, incəsənət və ədəbiyyat sahələrində böyük canlanma başlandı.

Azərbaycanın təhsili, mədəniyyəti və incəsənəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xidmət edir

Məqalədə Ukrayna və Azərbaycan dünyagörüşlərinin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Müxtəlif dövrlərdə Ukrayna və Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi onların sərvətlərinin bədii vəhdətdə nəzərdən keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu gün Azərbaycan ilə Ukrayna arasında əməkdaşlıq yüksək tempolə inkişaf edir.

İki ölkənin beynəlxalq mədəni əlaqələri bir-birini anlamaq üçün potensial verir, qarşılıqlı zənginləşməyə kömək edir, onların həmrəyliyinə möhkəmlənməsinə kömək edir. Belə əlaqələr olmadan dövlətlər və xalqlar arasında münasibətləri mədəniyyətin inkişafının keçmişini, bu gününü və gələcəyini təsvir etmək çətindir.

Yeni dövrdə Ukrayna ilə Azərbaycan arasında mədəni əməkdaşlığın və əlaqələrin spektrinin aşkar edilməsi və inkişafının təmin edilməsi üçün beynəlxalq şəraitin olması iki ölkə arasında çoxşaxəli münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu nüansların öyrənilməsi baxımından elmi tədqiqatların aparılması aktuallığını saxlayır.

Ukrayna və Azərbaycan xalqları arasında həm fərdi-şəxsi, həm də milli səviyyədə dostluq əlaqələrinin zəngin tarixi var. Bu əlaqələrin öyrənilməsi, elmi təhlili sosial-tarixi şəraitdən asılı olaraq, öz növbəsində dövlət nəzəriyyəsinin inkişafına kömək edir.

Nəticədə, müasir dövrdə Ukrayna-Azərbaycan mədəni əməkdaşlığının səmərəli inkişafı hər iki dövlətin zamanın tələblərinə uyğun xarici siyasət qurmasının əyani nümayişidir.

Azərbaycanın Ukrayna ilə bütün sahələrdə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir.

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, mədəni əməkdaşlıq, ədəbiyyat, yazıçılar, əlaqələr

Summary

Aygul Efendiyeva

International Cultural Cooperation between Azerbaijan and Ukraine and Aspects of Their Settlement

The article is devoted to cultural cooperation between Azerbaijan and Ukraine. The literary relationship between the Azerbaijani and Ukrainian literary society dates back to the NINETEENTH century. It should be emphasized the significant role of cultural events and Diaspora organizations in strengthening and developing friendly relations between Azerbaijan and Ukraine.

Azerbaijan has made extremely important progress in many areas, including culture, education and the national press. With the development of the economy, a great revival began in the fields of education, science, art and literature.

Education, culture and art of Azerbaijan serve the state independence of Azerbaijan.

The article explores the constant interaction and interrelation of the Ukrainian and Azerbaijani worldviews. The study of Ukrainian and Azerbaijani literature of different periods provides ample opportunities for considering their assets in artistic unity.

Today, cooperation between Azerbaijan and Ukraine is developing rapidly.

International cultural ties between the two countries provide the potential for understanding each other, promote mutual enrichment, and strengthen their solidarity. Without such links, relations between States and peoples are difficult to imagine the past, present, and future of cultural development.

The presence of international conditions for identifying and ensuring the development of cultural cooperation and a range of relations between Ukraine and Azerbaijan in the new era contributes to the formation of multifaceted relations between the two countries. From the point of view of studying these nuances, scientific research remains relevant. Friendly relations between the Ukrainian and Azerbaijani peoples have a rich history, both at the individual and national level. The study and scientific analysis of these relations, depending on the socio-historical conditions, in turn, contribute to the development of the theory of the state.

As a result, the effective development of Ukrainian-Azerbaijani cultural cooperation in the modern period is a clear demonstration of the construction of the foreign policy of both States in accordance with the requirements of the time.

Azerbaijan's relations with Ukraine in all sectors are continued by President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

Key words: *international relations, cultural cooperation, literature, writers, communications*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ПОСРЕДНИЧЕСКАЯ РОЛЬ РОССИИ В УРЕГУЛИРОВАНИИ ЮЖНО-ОСЕТИНСКОГО КОНФЛИКТА

Лала ТАЛЫБОВА*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019;

Received: 27th September 2019; accepted: 24th October 2019; published online: 20th December 2019.

Ключевые слова: Южная Осетия, Абхазия, конфликт, переговоры, соглашения, политика

Введение

Распад СССР вызвал волну широкомасштабных военных операций на Южном Кавказе. Очередным неурегулированным конфликтом на Южном Кавказе, подобно Нагорно-Карабахской войне, являлся конфликт в Абхазском а также в Южно-Осетинском регионе, расположенном на севере Грузии вдоль границы с Россией. Конфликт состоит из двух фаз: первой югоосетинской войны 1991-1992 годов и более широкомасштабной русско-грузинской войны 2008 года.

После распада СССР, Россия объявила территорию бывшего Советского Союза сферой жизненных интересов и назвала этот регион ближним зарубежьем, отмечая тесные связи между этими государствами. Руководство СССР не было готово к тому, чтобы решать осетинскую проблему радикально, дабы не потерять важный инструмент воздействия на грузинские власти и не создавать прецедент изменения границ, который может спровоцировать подобные процессы и в других регионах бывшего СССР (1, с. 37).

Можно утверждать, что усиливающееся влияние России в Южной Осетии и Абхазии за последние годы превратили эти внутригосударственные конфликты Грузии в военное противостояние между Россией и Грузией.

Россия все чаще видела США в качестве соперника за доминирование на Южном Кавказе. Эта новая международная обстановка оказалась не благоприятной для разрешения конфликтов в Абхазии и Южной Осетии.

1. Истоки современного грузино-осетинского конфликта

Эскалация конфликтов в Абхазии и Южной Осетии началась с движения за независимость Грузии от СССР с требованиями повышения самостоятельности автономных регионов, что в дальнейшем привело к тому, что Юго-Осетинская автономная область объявила о своём суверенитете. В ответ на эти действия, Верховный Совет Грузии 10 декабря 1990 года упраздняет Юго-Осетинскую автономию. Борьба между самопровозглашенной автономной республикой и переросла в вооруженные столкновения, и в течение всего 1991 года Южная Осетия превратилась в арену активных боевых действий (10).

В 1990 году в соответствии с законом СССР «О порядке разрешения вопросов, связанных с выходом союзной республики из Союза ССР» (3), предоставляющим право автономным образованиям «самостоятельно решать вопрос о выходе

* докторант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики
e-mail: lala_dadasheva@yahoo.com

из СССР в составе выходящей республики или о пребывании в составе СССР», исполком народных депутатов Южной Осетии принял постановление о том, что в случае выхода Грузии из состава СССР на территории Южной Осетии будут по-прежнему действовать законы СССР (2, с. 5).

Согласно этому постановлению, провозглашение независимости Грузии от СССР не означает, что Южная Осетия в обязательном порядке должна была оставаться в составе Грузинского государства. В связи с этими событиями в Южной Осетии начались вооружённые столкновения между противостоящими сторонами о провозглашении независимости, либо воссоединении с Северной Осетией. В результате российско-грузинских переговоров, 24 июня 1992 года было подписано соглашение «о принципах мирного урегулирования грузино-осетинского конфликта» в Сочи российским президентом Борисом Ельциным и председателем Государственного совета Эдуардом Шеварднадзе, согласно которому, «Российская Федерация и Республика Грузия, стремясь к скорейшему восстановлению мира и всестороннему урегулированию конфликта между осетинами и грузинами, согласились принять все меры к прекращению вооружённых столкновений и огня к 28 июня 1992 года и выводу своих вооружённых формирований в целях образования коридора, примыкающего к линии соприкосновения». Создавалась Смешанная Контрольная Комиссия (СКК), которой предстояло осуществлять контроль за прекращением огня, выводом вооружённых формирований, роспуском сил самообороны и обеспечением режима безопасности в зоне соприкосновения (5).

После военных действий в конфликтных зонах, Шеварнадзе также попросил помощи Москвы для подавления восстания, спровоцированного сторонниками бывшего президента Звиада Гамсахурдиа в октябре 1993 года. Российские войска оказали эту помощь, но ценой переориентации внешней политики Грузии, а именно, подписанием указа о вступлении Грузии в СНГ в октябре 1993 года. Далее, Грузия также присоединилась к контролируемому Россией Договору о коллективной безопасности. Четыре Российские военные базы, существующие с советских времен, должны были быть сохранены на грузинской территории, и российские пограничные войска развернуты вдоль сухопутных и морских границ Грузии с Турцией. Российское военное присутствие в Грузии также включало в себя российский персонал Миротворческих сил в Абхазии и Южной Осетии (12, с. 5).

С конца 1990-х годов грузинские власти предпринимали усилия по сокращению российского присутствия в стране, результатом которого стало подписание в 1998 году двустороннего соглашения о выводе российских военных баз, размещённых в Грузии: в Батуми, в Гудауте, в Ахалкалаки и в Вазиани. Во время Стамбульского саммита ОБСЕ в 1999 г. Россия взяла на себя обязательство ликвидировать свои военные базы в Грузии (4). В 2001 году база в Вазиани была выведена, а инфраструктура базы в Гудауте была передана Миротворческим силам СНГ, а фактически российским в Абхазии. Расформирование двух других военных баз были предметом сложных переговоров, но в конечном итоге были реализованы в 2007 году.

2. Революция Роз и новый этап двусторонних отношений

Ухудшение двусторонних связей между Россией и Грузией можно наблюдать после Революции Роз и прихода к власти Михаила Саакашвили. Нюансами, нагнетающими осложнившиеся двусторонние отношения были: вывод российских военных баз из всей территории Грузии в соответствии с обязательствами Саммита в 1999 году; Участие Грузии в строительстве в обход России нефтепровода

Баку-Тбилиси-Джейхан; а также, вестернизация политического курса Грузии, усиление военной поддержки США по модернизации грузинской армии.

После начала эры Саакашвили был ужесточен контроль на границах Абхазии и Южной Осетии. Новый президент обещал полную интеграцию Южной Осетии в течение следующего года. Эти высказывания Россия рассматривала как попытку восстановить контроль и как начало нового конфликта между Москвой и Тбилиси. Грузия стремилась положить конец присутствию российского военного контингента в Грузии и проводила интернационализацию миротворческих сил в Южной Осетии и Абхазии.

Российские политики видели связь между требованиями грузинского государства с военной поддержкой США и амбициями Грузии вступить в ближайшее время в члены НАТО. Саакашвили обвинял Россию в их поддержке сепаратистов Абхазии и Южной Осетии. В ответ президент России В.В. Путин в августе 2004 года заявил, что «Россия готова внести свой посильный вклад в урегулирование и восстановление территориальной целостности Грузии, но не собирается брать на себя несвойственные функции и выступать на одной стороне. Мы готовы сыграть роль посредника и гаранта договорённостей, которые могут быть достигнуты, если будет добрая воля» (8).

В 2005 году президентом Грузии был предложен новый вариант установления мира, по которому Абхазии и Южной Осетии предоставлялась широкая автономия и трехэтапный процесс урегулирования, включавший в себя демилитаризацию, экономическое восстановление этого региона и политическое урегулирование конфликта. Президент также пообещал выплатить грузинские пенсии жителям Южной Осетии, даже если они уже получали пенсии из Москвы в качестве носителей российских паспортов. Грузия, была готова предоставить Южной Осетии ту же степень автономии, какой обладает Северная Осетия в составе Российской Федерации (6, с. 1). Новое грузинское правительство понимало, что вооруженный конфликт разрушит все его планы по восстановлению грузинского государства.

Но, «Президент» так называемой Южной Осетии республики Эдуард Кокойты отверг этот план, заявив в октябре 2005 года, что «мы, южные осетины, являемся гражданами России» (14, с. 4). «Статус республики Южная Осетия определил народ Южной Осетии на референдуме 1992 года, где подавляющее большинство населения - 99,8 процентов - проголосовали за независимость от Грузии. На сегодняшний день на повестке дня обсуждение статуса республики Южная Осетия не стоит. В предложениях Михаила Саакашвили мы ничего нового и конструктивного не видим. Это попытка осложнения ситуации, нагнетание ситуации в зоне грузино-осетинского конфликта. Дело в том, что, читая комментарии к тем предложениям, которые готовились, мы видим, что там есть угрозы применения силы в случае несогласия Южной Осетии на те предложения, которые выдвигает грузинский президент. Мы за нормальный открытый и честный диалог с Грузией с учетом сложившихся реалий. А сложившиеся реалии таковы, что на сегодняшний день 95 процентов граждан республики Южная Осетия являются гражданами Российской Федерации. На территории республики Южная Осетия действует российское законодательство» (7).

3. Августовская война 2008-го года

Исторические и политические предпосылки вооруженного конфликта между Россией и Грузией в августе 2008 года показывают два вектора сложившихся сложных отношений, это двусторонние отношения между Грузией и Россией, с одной

стороны, и внутренние конфликтные отношения между Грузией и сепаратистскими территориями Южной Осетии и Абхазия с другой. Этот контекст, кроме того, укоренен в более широкой геополитической среде, в которой Кавказ представлен как арена борьбы за влияние между великими державами.

Произошедшие события на Балканах и прецедент в Косово оказал самое глубокое влияние на неразрешенные сепаратистские конфликты Грузии и повлиял на двусторонние отношения между Грузией и Россией. Уже в январе 2006 года Президент Владимир Путин призвал к универсальным принципам урегулирования «замороженных конфликтов» в СНГ. Он настаивал: «Нам нужны общие принципы для решения этих проблем во благо всех людей, живущих на затронутых конфликтом территориях. Если люди верят, что Косово может быть предоставлена полная независимость, почему же мы должны отказывать в этом Абхазии и Южной Осетии?» (11, с. 26) Выдача российских паспортов и гражданства Российской Федерации для жителей Абхазии и Южной Осетии согласно статье 7 о Предоставлении защиты и покровительства гражданам Российской Федерации, находящимся за пределами Российской Федерации Федерального закона РФ О гражданстве Российской Федерации от 31.05.2002 года (9) явилась самой яркой демонстрацией и российской политики интеграции сепаратистских образований соседних государств в свою правовую юрисдикцию.

Августовская война подверглась неоднозначному и смутному рассмотрению со стороны мирового сообщества. Согласно российским источникам, президент Грузии, напав на Южную Осетию, нарушил нормы международного права, что привело к вмешательству России в целях защиты своих граждан. Грузинская сторона заявляет, что Россия, движимая имперскими амбициями, желанием подчинить, под неубедительным предлогом прорвалась через границу, преследуя цель сорвать стремление Грузии войти в НАТО.

Российские официальные лица многократно указывали, что целью вмешательства в этот конфликт является защита своих граждан.

Российское руководство сосредоточилось на Грузии как на ключевом элементе своей стратегии восстановления своей власти на Южном Кавказе. В течение многих лет до начала августовской войны 2008 года Москва стремилась восстановить господство России в Абхазии и Южной Осетии и продемонстрировать последствия стремлений НАТО к постсоветскому государству. Война в Грузии в 2008 году стала важным шагом на пути к реализации этой цели.

Известный российский эксперт по Кавказу Сергей Маркедонов охарактеризовал российско-грузинские отношения как «довольно парадоксальные. На протяжении более 200 лет Грузия была частью Российской и Советской империи. Бремя взаимных претензий и противоречий было унаследовано от советского и постсоветского периодов. Апрельские события 1989 года, когда советские войска жестоко разогнали демонстрацию в Тбилиси ознаменовала поворотный момент в жестком курсе независимости Грузии. Стремление Грузии к освобождению от российской власти усилилось после мирной смены власти Шеварднадзе и Саакашвили. Идея «бегства из Российской империи», которая практически не делала различий между контекстами России, Советской империи и постсоветской Российской Федерации до 1917 года, стала «лейтмотивом ее внешней политики» (13).

Заключение

Вся граница между Грузией и Россией проходит по критическим зонам пересечения вызовов безопасности Северного и Южного Кавказа. Россия является важнейшим экспортным рынком для Грузии. Причиной недовольства России Грузией

можно указать «вестернизацию» ее внешней политики и политики безопасности, которая стала еще более заметной под новым грузинским руководством президента Саакашвили.

Русско-грузинская война оставила глубокий след в отношениях между двумя странами. Можно сказать, причиной эскалации конфликта явилось то, что стереотипы и эмоции возобладали над общими интересами. Ошибочным было мнение руководства Грузии о том, что при эскалации конфликта в Абхазии и Южной Осетии США станут на их защиту. Члены Североатлантического Альянса не были готовы принять Грузию, страну с недостаточно развитым военным потенциалом, неразрешенными внутригосударственными конфликтами свои ряды. Соединенные Штаты не были готовы портить отношений с такой великой державой, как Россия из-за интересов на Кавказе. В результате пятидневной войны, Грузия потеряла Абхазию и Южную Осетию, а разговоры о вступлении в Альянс сошли на нет. А аннексия Крыма полностью изменила геополитическую расстановку сил в черноморском регионе, фактически, положив конец расширению НАТО к российским границам. Такая ситуация дает Москве дополнительную возможность убедить Тбилиси в том, что она должна поддерживать гладкие отношения с Россией и придерживаться прагматичного подхода к существующим вызовам. Необходимо продолжить обсуждение вариантов постепенной и частичной нормализации отношений, в том числе на границах Абхазии и Южной Осетии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цыганок А. Д. Россия на Южном Кавказе: грузино-осетинская война 8-13 августа 2008 года. Москва: АИРО-XXI, 2010, 37 с.
2. Цыганок А. Война 08.08.08. Принуждение Грузии к миру. Москва: Вече, 2011, 60 с.
3. Закон СССР от 3 апреля 1990 года № 1409-1 «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» (https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%BE%D1%82_03.04.1990_%E2%84%96_1409-1)
4. Совместное заявление Российской Федерации и Грузии Стамбул, 17 ноября 1999 года - Заключительный Акт Конференции Государств – Участников Договора Об Обычных Вооруженных Силах в Европе (<https://www.osce.org/ru/library/14118?download=true>)
5. Соглашение о принципах урегулирования грузинско-осетинского конфликта 1992 (<http://docs.cntd.ru/document/1902246>)
6. Сысоев Г. Грузия выступила - Что сделано; Газета "Коммерсантъ", №97, от 01.06.2004, стр. 1. (<https://www.kommersant.ru/doc/479204>)
7. Президент Южной Осетии подверг критике новый план урегулирования грузино-югоосетинского конфликта 27 Январь 2005 (<https://www.svoboda.org/a/107004.html>)
8. Тихонов А. Угрозы ведут в тупик; газета «Красная звезда». 20 Августа 2004 года (<http://www.pankisi.info/media/?page=ru&id=3518>)
9. Федеральный закон от 31.05.2002 г. № 62-ФЗ О гражданстве Российской Федерации (<http://kremlin.ru/acts/bank/18131/page/1>)
10. Южная Осетия отмечает 22-ю годовщину провозглашения суверенитета 20.09.2012 (<https://ria.ru/20120920/754535546.html>)
11. Аксакоа А. Thomas Vanhauwaert, Richard Whitman, Stefan Wolff: After Georgia: conflict resolution in the EU's Eastern Neighbourhood, European Policy Centre April 2009, 26p.
12. <https://www.files.ethz.ch/isn/99589/EPC%20Issue%20Paper%20No%2057.pdf>

13. Independent International Fact-Finding Mission on the Conflict in Georgia Volume II September 2009 page 5 (https://www.mpil.de/files/pdf4/IIFFMCG_Volume_II1.pdf)
14. Markedonov S. The Paradoxes of Russia's Georgia Policy, Russia in Global Affairs, April-June 2007. (https://eng.globalaffairs.ru/number/n_8551)
15. Nichol J., Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests August 13, 2008. (page 4 <https://fas.org/sgp/crs/row/RL34618.pdf>)

Xülasə

Lalə Talibova

Rusiyanın Cənubi Osetiya münaqişəsinin həllində vasitəçi rolu

SSRI-nin süqutu Cənubi Osetiya və Abxaziyada əməliyyatların genişləndirilməsinə səbəb oldu. Bu məqalədə Rusiyanın Qafqazda baş verən siyasi münaqişələrdə hər zaman həlledici rol oynamasından bəhs edilir. Rusiya tarixən bölgədəki qüvvələr bölgüsündə strateji rol oynayıb. O, həmçinin, münaqişəsinin həlli istiqamətində illər boyu aktiv diplomatik fəaliyyət göstərib.

Gürcüstanın müstəqilliyinin ilk illərində bu ölkələr arasında münasibətlərdə gərginlik mövcud idi. Gürcüstan 1993-cü ildə MDB-yə üzv olduqdan sonra münasibətlərdə müsbət meyllər hiss olunsa da, 2000-ci illərin əvvəllərində ikitərəfli əlaqələr yenidən pisləşdi. Bunun səbəbi Gürcüstanın xarici siyasət vektorunun "qərbləşməsinə" Rusiyanın bir sıra iqtisadi və diplomatik sanksiyalar tətbiq etməsi idi. Rusiya ənənəvi olaraq Cənubi Qafqaz dövlətlərini özünün yaxın müttəfiqi hesab edir. Bu çərçivədə Gürcüstanın qərbyönlü xarici və təhlükəsizlik siyasətini Rusiya tərəfi ağırlı qəbul edirdi. NATO-ya daxil olmayan postsovet ölkələri arasında Gürcüstan ABŞ-in ən yaxın tərəfdaşlarından biridir. İki ölkənin iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində güclü müttəfiq münasibətləri var. Lakin Rusiya dünyaya və Gürcüstana sübut etdi ki, Rusiya ilə təkbətək mübarizədə Gürcüstanın ABŞ-in dəstəyinə malik olacağı təsəvvürü yanlışdır. ABŞ Qafqazdakı maraqları üzündən Rusiya kimi böyük bir güclə münasibətləri korlamağa hazır deyildi. Beş günlük müharibə nəticəsində Gürcüstan Abxaziya və Cənubi Osetiyanı itirdi və Şimali Atlantika Alyansına qoşulmaq barədə müzakirələr iflasa uğradı. Rusiya Cənubi Osetiya və Abxaziyanın müstəqillik elan etməsinə şərait yaratdı və orada hərbi bazalar yaratmaqla bölgədə hərbi mövcudluğunu gücləndirdi. Rəsmi Tbilisinin bu müharibədəki məğlubiyyəti onu bu separatçı regionlarla münaqişəni yaxın gələcəkdə həll etmək şansından tamamilə məhrum etdi. Moskvanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımasına cavab olaraq, Gürcüstan 2008-ci ildən etibarən Rusiya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. İkitərəfli münasibətlər iki ölkə diplomatlarının Praqa və Cenevrədəki müntəzəm görüşləri vasitəsilə davam etdirilir.

Açar sözlər: Cənubi Osetiya, Abxaziya, münaqişə, danışıqlar, razılaşmalar, siyasət

Summary

Lalə Talibova

The Mediating Role of Russia in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict

The collapse of the USSR has led to increased operations in South Ossetia and Abkhazia. This article describes how Russia has always played a crucial role in the political conflicts in the Caucasus. Russia has historically played a strategic role in the division of forces in the region. This country has been actively involved in diplomatic efforts to resolve the conflict for many years.

In the early years of Georgia's independence, tensions existed between these countries. Although there were positive trends in relations after joining the CIS in 1993, bilateral relations deteriorated again in the early 2000s. The reason was Russia's imposition of several economic and diplomatic sanctions on the "westernization" of Georgia's foreign policy vector. Among the post-Soviet countries that are not part of NATO, Georgia is one of the closest partners of the United States. The two countries have strong allied relations in the economic and security sphere. But Russia has proved to the world and Georgia that it is wrong to assume that Georgia will have US support in the one-on-one fight with Russia. The US was not ready to undermine relations with such a great power as Russia because of its interests in the Caucasus. As a result of the five-day war, Georgia lost Abkhazia and South Ossetia, and discussions about joining the North Atlantic Alliance have failed. The defeat in the five-day war with Russia deprived Tbilisi of a chance to resolve the conflict with two these regions in the near future. Georgia tore diplomatic relations with Russia since 2008 in response to Moscow's recognition of the independence of Abkhazia and the

South Ossetia. Bilateral relations are maintained through regular meetings of diplomats of the two countries in Prague and Geneva.

Keywords: *Nagorno-Karabakh, conflict, negotiations, agreements, politics*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d., dos. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Aysel ALLAHVERDİYEVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 15 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 25th September 2019; accepted: 15th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: idarəetmə, yerli özünüidarəetmə, sosial idarəetmə, dövlət, bələdiyyə, mahiyyət, məqsəd, funksiya

Giriş

Dövlət idarəçiliyi özünün miqyasına və realizə olunma xüsusiyyətinə görə mərkəzi dövlət idarəçiliyinə və yerli dövlət idarəçiliyinə ayrılır. Bu iki növün arasında duran regional idarəçilik də mövcuddur. Lakin regional idarəçilik nadir hallarda xüsusi təşkilati formalara malik olur. Bu da onunla bağlıdır ki, idarəetmənin əsas funksiyaları regional səviyyədə deyil, mərkəzi və yerli səviyyədə həyata keçirilir. [1, s. 5]

Yerli özünüidarəetmə demokratik idarəetmə prinsipini rəhbər tutan istənilən müasir dövlətin inkişafının mütləq atributu kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxillik təcrübəsinə əsasən qeyd edə bilərik ki, hər bir ölkədə yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı, ilk növbədə həmin ölkənin dövlətçilik ənənələri və idarəçilik mexanizmi ilə şərtlənir.

Dünya ölkələrində yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin inkişafında Avropa Şurası tərəfindən 15 oktyabr 1985-ci ildə Strasburqda qəbul edilmiş “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının xüsusi rolu olmuşdur. Yerli özünüidarəetmə və ya bələdiyyə orqanlarının inkişafı mövcud olduğu ölkədə siyasi rejimin demokratizm səviyyəsini ifadə edir. İnzibati ərazinin idarə edilməsində yerli əhalini fəal iştiraka cəlb etmək, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində onların sərbəst hərəkətini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bu gün yerli özünüidarəetmə vətəndaş cəmiyyətinin ən vacib institutlarından biri kimi çıxış edərək dövlət quruculuğunun ayrılmaz ünsürünə çevrilmişdir.

1. Yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti

Yerli özünüidarəetmə yerli ərazi vahidinin - ərazi kollektivinin (icmasının) və onun əhalisinin seçilmiş orqanlar vasitəsilə yerli işlərin idarə edilməsi ilə bağlı fəaliyyətdir. [10, s. 83] Yerli özünüidarəetmə dedikdə, vətəndaşların fəaliyyətinin təşkili, bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsi, ərazinin bütün sakinlərinin maraqlarına əsaslanaraq yerli əhəmiyyətli məsələlərin əhali tərəfindən müstəqil həllini təmin etmək qabiliyyətinə malik olan fəaliyyət forması başa düşülür.

Yerli özünüidarəetmə qədim tarixə malik olan ümumi idarəetmənin tərkib hissəsi kimi yaranaraq formalaşmış və inkişaf etmişdir. İdarəetmə təşkilatın məqsədlərini formalaşdırmaq və ona nail olmaq üçün yerinə yetirilən planlaşdırma, təşkilətmə, motiv-

* doktorant, Abşeron rayonu Novxanı bələdiyyəsi
e-mail: aysel_allahverdiyeva1988@mail.ru

ləşdirmə və nəzarət prosesidir. Yerli özünüidarəetmə isə özünün xüsusi mahiyyətinə və strukturuna malik olan sistem hadisəsidir. Sistem özündə əsas və altsistemləri birləşdirir. Yerli özünüidarəetməyə institusional, ərazi, funksional-struktur, kommunikativ, elmi-texniki, bələdiyyə xidməti, maliyyə, planlaşdırma kimi altsistemlər daxildir.

Bu anlayış ilk dəfə XVII əsrdə İngiltərədə (self-government), XIX əsrdə isə Almaniyada istifadə edilmişdir. Görkəmli İngilis alimi İ.Redliks yerli özünüidarəetməni “Yerli sakinlər və ya onların seçilmiş nümayəndələri tərəfindən onlara məxsus olan və ya qanunla nəzərdə tutulmuş vəzifə və səlahiyyətlərinin icrası” kimi müəyyən edirdi. [4, s. 15]

Elmi ədəbiyyatda mövcud sferanın təhlili zamanı bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki anlayış nəzərdən keçirilir:

- Yerli idarəetmə;
- Yerli özünüidarəetmə.

Yerli idarəetmə yerlərdə fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarının fəaliyyətidir. Bu orqanlar mərkəzi dövlət orqanları tərəfindən təyin olunur və onların səlahiyyətləri də tabe olduqları orqan tərəfindən müəyyən olunur. Yerli özünüidarəetmə isə yerli əhali tərəfindən formalaşdırılan, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində müstəqil olan orqanların fəaliyyətidir. Yerli özünüidarəetmə orqanları ümumi, birbaşa, bərabər seçki hüququ əsasında inzibati ərazinin əhalisi tərəfindən formalaşdırılır.

Beləliklə, qeyd olunan hər iki qurum bu və ya digər ərazidə formalaşan və öz səlahiyyətləri daxilində bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən iki fərqli sistemdir.

Tədqiqatçıların fikrincə yerli rəhbərlik onu digər idarəetmə formalarından fərqləndirən bir sıra əlamətləri özündə əks etdirir ki, bu əlamətlər də aşağıdakılardır:

- ❖ Ərazinin müstəqil mövcud olma mümkünlüyü;
- ❖ Birbaşa təbəçiliyin olmaması;
- ❖ Yerli əhəmiyyətli bütün məsələlərin həllində ərazinin bütün əhalisinin iştirak etmə imkanı;
- ❖ Yerli rəhbərliyin bütün tərkibinin demokratik əsasda seçilməsi, əhali qarşısında hesabat verilməsi;
- ❖ Yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqilliyi və məsuliyyət daşması;
- ❖ Əhalinin sosial müdafiəsinin təminatı [8, s. 41].

Yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin başlanğıc nöqtəsini onun məqsədlərinin formalaşdırılması təşkil edir. Hər bir sosial-iqtisadi sistemdə olduğu kimi yerli özünüidarəetmə sisteminin də qarşısında duran məqsədlər ilk növbədə əhalinin ehtiyac və tələbatları ilə müəyyən edilir. Yerli özünüidarəetmənin qarşısında duran əsas məqsəd yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sakinlərə yaşadıkları ərazi ilə bağlı yaranmış bu və ya digər problemlərin bilavasitə onların özləri tərəfindən həllinə real imkan və şəraitin yaradılması, o cümlədən onların maddi və mənəvi inkişafına töhfə verilməsidir.

Yerli özünüidarəetmənin əsas xüsusiyyəti yerli məsələlərlə bağlı qərarların qəbulundakı müstəqilliyidir. Digər əsas xüsusiyyəti isə yerli özünüidarəetmə orqanlarının və əhalinin qəbul edilmiş qərara görə məsuliyyət daşmasıdır. Yerli özünüidarəetmənin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ Mövcud ərazinin yerli ərazi özünüidarəetməsinin ilkin subyekti kimi tanınması;
- ✓ Əhalinin həyat və fəaliyyətini yaxşılaşdıran infrastrukturun olması;
- ✓ Əhali tərəfindən birbaşa və ya nümayəndəli demokratiyanın (özünüidarəetmə seçimi) reallaşdırılması imkanı;

✓ Yerli özünüidarəetmə orqanlarının yerli özünüidarəetməyə sahib olması, həmçinin müvafiq səlahiyyətlər çərçivəsində bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, yerli büdcə və vergilər, eyni zamanda inzibati ərazidə mövcud olan torpaqlardan istifadə.

Elmi ədəbiyyatda yerli özünüidarəetmə anlayışı həmçinin sosial idarəetmə anlayışı ilə yanaşı nəzərdən keçirilir. Bununla bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Q.İ.Petrova görə, sosial idarəetmə obyektiv qanunauyğunluğa əsaslanan dövlət və ictimai orqanların fəaliyyətinin müəyyən məqsədlər əsasında həyata keçirilməsidir. Başqa sözlə əlaqələrin bərpası və dəyişdirilməsi, birgə əməyin təşkili və əhalinin yaşayışının təmin edilməsi onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. L.N.Suvorov isə sosial idarəetmə dedikdə, mövcud sistem çərçivəsində insan və kollektivin fəaliyyətinə tənzimləmə, təminatmə və nəzarəti əks etdirən hərəkəti başa düşürdü. [4, s. 2, 3] İ.İ.Ovçinnikov hesab edir ki, yerli özünüidarəetmə xalqın onun özünə məxsus hakimiyyətinin müstəqil reallaşdırılma formasıdır. Müasir hüquq ədəbiyyatında isə yerli özünüidarəetmə ikili səciyyə daşıyır: sosial və ictimai. [4, s. 7] Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yerli özünüidarəetmə əslində yerli hakimiyyət orqanıdır.

Sosial idarəetmə anlayışını izah edən yanaşmalardan da görüldüyü kimi, sosial idarəetmə nəticə etibarilə idarəetmə haqqında yerli hakimiyyəti həyata keçirən müstəqil vasitə kimi ümumi təsəvvür yaradır. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bələdiyyə hakimiyyəti və idarəetməsi təkcə ictimai deyil, eyni zamanda sosial xarakterə malikdir.

Yerli özünüidarəetmə mahiyyətə bu və ya digər ərazinin əhalisinə öz işlərini həll etmək üçün müəyyən sərbəstliyin verilməsidir. Yerli özünüidarəetmənin yerli kollektivin marağını stimullaşdıran vasitə kimi çıxış etməsinə səbəb odur ki, o, yerli kollektivə öz marağına uyğun davranış forması seçməsinə imkan verir. [1, s. 7, 8] Yerli özünüidarəetmənin mahiyyəti özündə vətəndaşın yerli hakimiyyət mənbəyi olmaq hüququnu tanımaq, əhalinin gündəlik həyatı ilə bağlı problemlər barədə qərar vermək və məsuliyyət daşımağı əks etdirir. Çoxəsrlik tarixə malik olmasına baxmayaraq, cəmiyyətdə yerli özünüidarəetmə fenomeninin mahiyyəti ilə bağlı dəqiq fikir formalaşmamışdır.

Yerli özünüidarəetmənin mahiyyətini izah edən V.Q.İqnatov aşağıdakıları ayırd edir:

- Yerli özünüidarəetmə özlüyündə son məqsəd deyil, yalnız yerli icmanı formalaşdıran əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bir vasitədir;
- Yerli özünüidarəetmə başlıca olaraq yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllinə yönəldilmişdir;
- Yerli özünüidarəetmə özünəcavabdehlik prinsipini rəhbər tutaraq prinsiplər sistemə söykənir;
- Yerli özünüidarəetmə vətəndaşların birbaşa iradəsinin müxtəlif formalarda ifadəsinə əsaslanmalıdır: yerli referendumlar, iclaslar (yığıncaqlar), bələdiyyə seçkiləri və s.;
- Yerli özünüidarəetmənin vacib elementi – seçilmiş yerli hakimiyyət orqanlarının bələdiyyə idarəetməsində öz əksini tapmasıdır [4, s. 16, 17].
- Elmi ədəbiyyatda yerli özünüidarəetmə anlayışı ilə birgə “bələdiyyə idarəetməsi” anlayışı da istifadə olunur. Bələdiyyə idarəetməsi yerli özünüidarəetmə sisteminin əsas elementi kimi çıxış edir. Bələdiyyə idarəetməsi idarəetmə fəaliyyətinin bir növü olaraq inzibati ərazi daxilində sosial-iqtisadi prosesləri həyata keçirir.
- Bələdiyyə sözü latın dilindən tərcümədə “municipium” sözündən götürülmüşdür. Termin iki sözün “munis” ağırlıq, yük, “recipo” isə qəbul edirəm, götürürəm birlişməsindən ibarətdir. Hərfi tərcüməsi “yükü, ağırlığı öz üzərinə götürmək” deməkdir. Bələdiyyə idarəetməsi də digər idarəetmə prosesləri kimi özündə mövcud

vəziyyətin öyrənilməsi və təhlili, planlaşdırma, birləşdirmə, idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi və nəzarət kimi prosesləri ehtiva edir.

- Ümumiyyətlə, bələdiyyə idarəetməsinin fəaliyyəti mövcud səlahiyyətlər daxilində dörd istiqamətdə müəyyən oluna bilər:
- İqtisadi və maliyyə proseslərinin idarə edilməsi; (büdcə proseslərinin idarə edilməsi, müəssisə və təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə və s.);
- İnzibati ərazinin abadlaşdırılması və sağlam ətraf mühitin yaradılması (evlərin, yolların, sənaye obyektlərinin tikintisi və bərpa, yaşıllıqların salınması, abadlaşdırma);
- Kommunal proseslərin idarə edilməsi (su, qaz, elektrik təminatı, ərazinin tullantılardan təmizlənməsi, mənzil istismarı və təmiri);
- İctimai iaşə komplekslərinin idarə edilməsi; (ticarət, idman, incəsənət, məktəb və məktəbəqədər təhsil, yeniyetmələr, gənclər, çoxuşaqlı ailələr, veteranlar və s. ilə iş) [7, s. 13].

2. Yerli özünüidarəetmə dövlət hakimiyyətinin tərkib hissəsi kimi

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər dövlətin səmərəli fəaliyyətinin təşkili, o cümlədən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün təkə dövlət hakimiyyətinin mövcudluğu kifayət deyildir. Yerli əhəmiyyətli problemlərin aradan qaldırılması, eyni zamanda yerli əhalinin maraqlarının müdafiə olunması və stimullaşdırılması üçün xüsusi fəaliyyət forması olan yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin mövcudluğu zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün azad, demokratik cəmiyyətlərin inkişafının əsasında məhz insan amilinin durduğunu nəzərə alsaq, o zaman yerli özünüidarəetmənin əhalinin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında mütərəqqi rola malik olduğunu anlamış olarıq.

Yerli özünüidarəetmə həmçinin dövlətin idarə olunması sisteminin tərkib hissəsi kimi də nəzərdən keçirilməlidir. V.P.Bezobrazov yerli özünüidarəetməni dövlət idarəetməsinin əsas tərkib hissəsi hesab edirdi. [13, s. 307] Belə ki, yerli özünüidarəetmə yerlərdə hakimiyyəti əhaliyə yaxınlaşdırmaq, yerli xüsusiyyətlərə yaxşı uyğunlaşdırılmış çevik yerli idarəetmə sistemi üçün şərait yaradır. Başqa sözlə vətəndaşların təşəbbüsünün və bələdiyyə demokratiyasının inkişafına töhfə verir.

Yerli özünüidarəetmənin dövlət hakimiyyəti orqanlarında rolu və qarşılıqlı əlaqəsi üç istiqamətdə izah edilə bilər:

Yerli özünüidarəetmə orqanları əhalini dövlət hakimiyyəti orqanları ilə əlaqələndirən ilkin vasitədir;

❖ Yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə əhalinin yerlərdə yerli məsələlərin müstəqil şəkildə realizə olunması ilə əlaqədar birbaşa hüquqları təmin olunur;

❖ Yerli özünüidarəetmə orqanları ilə təmsil olunan yerli əhali yerli adət-ənənələri və ərazinin tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirərək, qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət daşıyır [8, s. 15, 16];

“Yerli özünüidarəetmə haqqında” Avropa Xartiyası yerli özünüidarəetməni istənilən demokratik dövlətin əsası kimi müəyyən edir. [12, s. 46] Xartiyanın 3-cü maddəsində qeyd olunur ki, yerli özünüidarəetmə dedikdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirmək və qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə onu yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə etmək hüququ və real qabiliyyəti başa düşülür. [2, s. 12]

Məlumdur ki, hər bir ölkədə yerli özünüidarəetmə fəaliyyəti bu və ya digər ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi quruluşundan və tarixi ənənələrindən asılı olaraq formalaşır.

Müasir dövrdə yerli özünüidarəetmə ilə dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibəti əks etdirən modellər meydana gəlmişdir.

- *Tərəfdaşlıq modeli;*
- *Agent modeli;*
- *Qarşılıqlı əlaqə modeli.*

Tərəfdaşlıq modeli adından da göründüyü kimi, yerli özünüidarəetmə və dövlət orqanları arasındakı əlaqə və münasibətləri bərabərhüquqlu tərəfdaş mövqeyindən nəzərdən keçirir. Burada yerli özünüidarəetmə ilə dövlət orqanları arasındakı münasibətlər əhaliyə xidmət göstərən və əhalinin ümumi maraqlarından çıxış edən tərəfdaşlıq münasibəti kimi təzahür edir. Bu model əsasən ABŞ, Hollandiya, İsveçrə və s. kimi idarəetmə quruluşuna malik ölkələr üçün xarakterikdir.

Agent modeli tərəfdaşlıq modelindən fərqli olaraq qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə bərabərhüquqluluğu deyil, yalnız dövlətin aparıcı rolunu qəbul edir. Yerli özünüidarəetmə orqanları isə mərkəzi hakimiyyətin yerlərdəki agentləri kimi çıxış edirlər. Lakin, bununla bərabər yerli özünüidarəetmə orqanları təkcə dövlət məsələlərini deyil, eyni zamanda yerli əhalinin maraqlarından irəli gələn məsələləri yerinə yetirirlər. Beləliklə, yerli özünüidarəetmə orqanları dövlətin idarəetmə fəaliyyətini yerinə yetirən vasitə rolunu oynayır.

Qarşılıqlı əlaqə modelinə görə isə yerli özünüidarəetmə orqanları və dövlət hakimiyyət orqanları arasındakı münasibət ikili səciyyə daşıyır. Bu modelə görə, bir tərəfdən yerli özünüidarəetmə və mərkəzi orqanlar bir-birlərinə qarşı münasibətdə öz fəaliyyətlərində və səlahiyyətlərinin icrasında müstəqilliyə malikdirlər. Digər tərəfdən isə, onlar arasında qarşılıqlı asılılıq hökm sürür, bu asılılıq isə öz nöbətində yerli özünüidarəetmə orqanları ilə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər üçün zəmin yaradır.

Yerli özünüidarəetmə bütün deyilənlərdən göründüyü kimi, dövlət fəaliyyətinə yaxındır. Eyni zamanda, dövlət idarəçiliyi kimi, bu idarəçilik də ictimai maraqların təmin olunmasına yönəlib. Müasir alimlərin bir çoxu yerli özünüidarəetmənin ikili, dövlət-ictimai xarakterə malik olduğunu etiraf edirlər. [9, s. 6]

2. Yerli özünüidarəetmənin funksional təhlili

Yerli özünüidarəetmə sisteminin mahiyyətinin təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də onun funksional təhlilidir. Belə ki, yerli özünüidarəetmənin funksiyalarının təhlili təkcə nəzəri baxımdan deyil, eyni zamanda praktik baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli özünüidarəetmənin funksiyaları dedikdə bələdiyyə idarəetməsinin əsas fəaliyyət istiqamətləri başa düşülür. Funksiyalar yerli özünüidarəetmənin təbiətindən, demokratiya sistemindəki yerindən və bələdiyyə fəaliyyətinin istiqamətləndiyi məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu funksiyalar öz növbəsində yüksək effektivlik və sabitliklə xarakterizə olunur.

Demokratik idarəetmə sisteminin bir hissəsi olmaqla yerli özünüidarəetmə yerli əhəmiyyətli məsələləri müstəqil həll etməklə yanaşı, əhali və vətəndaşların həyatı maraqlarını təmin edir, eyni zamanda əhalinin sosial müdafiəsini təşkil edir. Bu aspektdən çıxış edərək yerli özünüidarəetmə aşağıdakı sosial-məqsəd yönümlü funksiyaları yerinə yetirir.

- Yerli əhəmiyyətli problemlərin həllində sakinlərin iştirakının təmin edilməsi;
- Bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsi;
- Yerli əhalinin həyat və fəaliyyəti üçün vacib olan sosial-mədəni, kommunal, nəqliyyat, ticarət və digər xidmətlərə olan tələbatının təmin edilməsi;

- Bələdiyyənin inzibati ərazisinin hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi;
- Əhali üçün əlverişli yaşayış mühitinin yaradılması;
- İctimai asayişin və yerli sakinlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- Qanunvericiliyə əsaslanmaqla yerli özünüidarəetmənin maraq və hüquqlarının qorunması;

Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir idarəetmə prosesi, eləcə də yerli özünüidarəetmə sosial-təşkilati funksiya olmadan həyata keçirilə bilməz. İdarəetmə prosesini yerinə yetirən yerli özünüidarəetmə də aşağıda qeyd olunan sosial-təşkilati yönümlü funksiyaları yerinə yetirir.

- İnformasiyanın toplanılması və təhlili;
- İdarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi;
- Tənzimləmə;
- Koordinasiya;
- Nəzarət və uçot; [13, s. 315]

Məlum olduğu kimi, politoloqlar cəmiyyəti üç əsas hissəyə ayırırlar.

Hakimiyyət (siyasi funksiya);

2. Biznes (iqtisadi funksiya);

3. Vətəndaş cəmiyyəti (ictimai funksiya);

Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, müasir cəmiyyətdə yerli özünüidarəetmə hər üç funksiyanı yerinə yetirir.

Dövlət hakimiyyətinin bir forması olaraq yerli özünüidarəetmə yerlərdə dövlətin idarəetmə siyasətini həyata keçirir, yerli əhəmiyyətli mövzularda qərarların icrasını təmin edir, yerli əhalinin və ərazinin müdafiəsini təmin edir, bələdiyyə mülkiyyətini idarə edir və digər siyasi funksiyaları yerinə yetirir.

Yerli özünüidarəetmə iqtisadi sahələrin inkişafında da böyük rol oynayır. Belə ki, yerli özünüidarəetmə orqanları təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Yerli iqtisadiyyatın təşkilatçısı kimi sakinlərə yerli səviyyədə xidmətlərin göstərilməsini təmin edir [5, s. 18].

Yerli özünüidarəetmə demokratik cəmiyyətin əsas institutlarından biridir. Yerli özünüidarəetmə elminin əsas qurucularından biri görkəmli fransız alimi, tarixçi və diplomat Aleksis de Tokvil 1835-ci ildə nəşr olunmuş “Amerikada demokratiya” adlı kitabında yazırdı: “Cəmiyyətin əlindən onun gücünü və müstəqilliyini alsanız, o zaman siz orada vətəndaşları deyil, yalnız idarə olunanları görə bilərsiniz” [5, s. 11]

Müasir dövrdə yerli özünüidarəetmə ilə bağlı belə bir yanaşma tərzini formalaşmışdır ki, yerli özünüidarəetmə istənilən demokratik sistemdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını və inkişafını əsaslandırır zəruri şərtidir. Yerli özünüidarə fəaliyyəti və bu fəaliyyəti həyata keçirən bələdiyyə orqanları ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində və vətəndaşların ümumi maraqlarının reallaşmasında başlıca rol oynayır. Belə ki, məhz yerli maraqların təmin olunmasına olan tələbatın vacibliyi yerli özünüidarəetmənin müasir cəmiyyətdəki rolunu və əhəmiyyətini labüd edir. Yerli özünüidarəetmə vətəndaş cəmiyyətinin əsas strukturlarından biri olmaqla vətəndaşların yerli məsələlərinin araşdırılmasında və idarə edilməsində təşəbbüsünü artırır, yerli işlərin idarə olunmasında birbaşa iştirakını təmin edir. Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, yerli rəhbərliyin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biri də ictimai funksiyaadır.

Yerli özünüidarə çoxaspektli və mürəkkəb fenomendir. Hər bir ölkədə yerli özünüidarəetmə fəaliyyəti bu və ya digər ölkənin ictimai-siyasi, coğrafi və iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərqlənir.

yətlərini özündə ehtiva edir. Müasir dövrdə demokratik dövlətlər yerli özünüidarəetmə fəaliyyəti olmadan sosial və iqtisadi proseslərin effektiv tənzimlənməsini təmin edə bilməz. [6, s. 56] Yerli özünüidarəetmə vətəndaşların özünü təşkili, yerli işlərin idarə olunmasında birbaşa iştirakını təmin edir və bu mənada vətəndaş cəmiyyətinin əsas strukturlarından biri kimi çıxış edir.

Nəticə

Müasir cəmiyyətdə yerli özünüidarəetmə hər hansı bir demokratik sistemin zəruri əsaslarından biri, dövlət hakimiyyətinin təşkilinin vacib prinsipi kimi çıxış edir. Səmərəli dövlət mexanizminin inkişafı üçün dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirən yerli səviyyədə idarəetmənin mövcudluğu vacibdir.

Yerli özünüidarəetmə vətəndaş cəmiyyətinin əsas strukturlarından olmaqla ilk öncə əhalinin rifahını yaxşılaşdırılması və yerli səviyyədə vətəndaşların hüquqlarının bərpası məqsədi daşıyır. Yerli rəhbərlik bu və ya digər məqsədlərə əsaslanaraq yerlərdə sosial, iqtisadi və siyasi funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar yüksək effektivliklə xarakterizə olunur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, yerli özünüidarəetmənin səmərəliliyi bir sıra amillərdən ictimai-iqtisadi, siyasi, coğrafi və s. asılı olaraq formalaşır və dövlətin idarəçilik mexanizminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səlimzadə M.İ., Xəlilov Q.R. Yerli özünüidarəetmə: anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar. Bakı, 2010, 132 s.
2. Yerli Özünüidarə Haqqında Avropa Xartiyası. Avropa Şurası, 2017, 62 s.
3. Бабун Р. В. Организация местного самоуправления : учебное пособие Москва: КНОРУС, 2019, 274 с.
4. Соловьев С.Г., Бычкова Е.И. Муниципальное право: учебник М., 2015, 461 с.
5. Кузнецов В. В., Ваховский В. В., Чебурашкина И. С. Государственное и муниципальное управление: Учебное пособие. Ульяновск, 2004. 192 с.
6. Горный М. Б. Муниципальная политика и местное самоуправление в России. Часть II. Местное самоуправление. Учебное пособие. Санкт-Петербург, 2011. 196 с.
7. Овчинников И.И. Муниципальное право: Учебник и практикум для Академического бакалавриата. М., 2017, 362 с.
8. Парахина В.Н., Галеев Е.В., Ганшина Л.Н.. Муниципальное управление: учебное пособие. Москва : КНОРУС, 2018, 494 с.
9. Постовой Н.В. Муниципальное управление. Планирование, собственность, компетенция. Юриспруденция, 2014, 180 с.
10. Шемяков А. Д. Основы государственного и муниципального управления: учебное пособие. Донецк : Донгуу, 2016, 505 с.
11. Васильев В. И. Муниципальное право России: Учебник. М.: Юстицинформ, 2012, 680 с.
12. Зотов В.Б. Система муниципального управления. Учебник для вузов. 2006, 512 с.
13. Зотов В. Б. День местного самоуправления в Российской Федерации. М.: Издательство «Перо», 2019, 22 с.

Резюме

Айсель Аллахвердиева

Сущность и функции местного самоуправления

В статье рассматривается местное самоуправление, один из основных институтов современного общества. Сущность местного самоуправления, его функции, взаимосвязи и отношения с государственным управлением анализируются автором со ссылкой на современные научные источники.

Сегодня местное самоуправление, с одной стороны, является неотъемлемой частью гражданского общества, формой самоорганизации граждан и важным элементом местного самоуправления, с другой стороны, важным элементом рыночной экономики. Местное самоуправление является основным источником реализации местными органами власти национальных и региональных интересов

В статье анализируется местное самоуправление несколькими способами. Сущность местного самоуправления тщательно изучена, и в то же время рассматриваются особенности которые отличают его от других форм управления.

Разъяснение концепции местного самоуправления отражено в Европейской Хартии местного самоуправления, принятой Советом Европы в Страсбурге 15 октября 1985 года. Хартия рассматривает местное самоуправление как форму правления, которая регулирует значительную часть государственных дел и действует в соответствии законом.

В статье также рассматриваются отношения между местным самоуправлением и социальным управлением. Социальный характер местного самоуправления анализируется в контексте различных подходов ученых.

В статье особое внимание уделено функциональному анализу местного самоуправления. Таким образом, анализируются функции местного самоуправления в социально-экономической и политической системах.

В статье также представлен широкий обзор функций, которые местное самоуправление выполняет в различных областях.

Одним из важнейших аспектов анализа местного самоуправления является изучение его взаимоотношений с властью. В статье приводится классификация моделей, отражающих взаимодействие и взаимоотношения органов местного самоуправления с государством. Отношения между ними анализируются в этом отношении.

Кроме того, важно рассматривать местное самоуправление как неотъемлемую часть государственного управления, а также анализ его государственного и социального характера.

Ключевые слова: *местное самоуправление, социальное управление, государство, функция*

Summary

Aysel Allakhverdiyeva

The essence and functions of local self-government

The article discusses local self-government, one of the main institutions of modern society. The essence of local self-governance, its functions and interrelations and relations with public administration are analyzed by the author with reference to modern scientific sources.

Today, local self-governance, on the one hand, is an integral part of civil society, a form of self-organization of citizens, and an important element of local government, on the other hand, an essential element of market economy.

Local self-governance is a major source of the local government's implementation of national and regional interests.

The article analyzes local self-governance in several ways. The essence of local self-governance is thoroughly explored, and at the same time, the features that distinguish it from other forms of governance are examined. The European Charter of Local Self-Government, adopted by the Council of Europe, is vividly reflected. The Charter treats local self-government as a form of government that regulates a significant part of government affairs and operates according to the law.

The article also examines the links between local self-governance and social governance. The social nature of local self-governance is analyzed within the context of different scholars' approaches.

The article pays special attention to the functional analysis of local self-governance. Thus, the functions of the local self-government in the socio-economic and political systems are analyzed. The article also provides a broad overview of the functions that local self-government performs in various domains. One of the most important aspects of the analysis of local self-governance is the study of its relationship with the government. The article provides a classification of the models reflecting the interaction and relationship between local self-government bodies with the government. The relationship between them is analyzed in this regard.

In addition, it is important to consider local government as an integral part of public administration, as well as an analysis of its state and social character.

Keywords: *local self-government, social management, state, function*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNİN II YARISINDA AZƏRBAYCANDA
SOSIAL-SİYASİ ŞƏRAİTİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(RDHA-nın MATERİALLARI ƏSASINDA)**

Ülkər HÜSEYNOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 16th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, 20-ci illər, sosial vəziyyət, antisovet çıxışlar, banditizmlə mübarizə

Giriş

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra yeni rejimə qarşı müqavimət hərəkatı baş qaldırılmış ölkənin bir çox bölgələrində silahlı çıxışlar olmuşdu. Xarakterinə görə bu çıxışlar əsil xalq hərəkatı olub sovet rejiminin respublikada tətbiq etməyə çalışdığı antimillə sistemə qarşı yönəlmiş, müxtəlif formalarla, əsas etibarilə silahlı üsyanlarla müşayiət olunmuş bu çıxışlar 1923-cü ildə, demək olar ki, yatırılsa da, Sovet hakimiyyətinin sonrakı illərdə həyata keçirdiyi zorakı tədbirlər əhalinin kütləvi narazılığı ilə müşayiət olunurdu. Bolşevik hakimiyyəti Azərbaycanda işğal rejiminə qarşı mübarizə aparan siyasi və hərbi müxalifəti ümumən zərərsizləşdirməyə, silahlı üsyanlarla müşayiət olunan milli müqavimət hərəkatına divan tutmağa nail olsa da respublikada ictimai-siyasi vəziyyətə nəzarəti tam təmin edə bilmədi. Bakı şəhəri və qəzası istisna olmaqla respublikanın müxtəlif qəzalarında ayrı-ayrı silahlı dəstələr hələ də öz mövcudluqlarını saxlayırdılar.

Antisovet əhval-ruhiyyənin mövcudluğunun səbəbləri

1920-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycanda antisovet hərəkatı 20-ci illərin I yarısı ilə müqayisədə bir qədər aşağı düşsə də, bütün ölkədə inzibati-amirlik sisteminin möhkəmlənməsi, YİS-in yaratdığı iqtisadi liberallaşmaya son qoyulması, kollektivləşdirilmə, qolçomaqlarla mübarizə və digər siyasi-iqtisadi kampaniyalar yenidən narazılıq hallarının artmasına şərait yaradırdı. İranla sərhədin açıq qalması da ölkənin siyasi və kriminogen vəziyyətinə öz təsirini göstərirdi. Sərhədi keçən silahlı dəstələr respublikanın müxtəlif rayonlarına yayılaraq cinayətkar əməllərlə məşğul olurdular. İranla həmsərhəd rayonlarda hətta 1928-1930-cu illərdə belə bandalar, sərhəd qoşunları və milis arasında şiddətli toqquşmalar baş verirdi [2, v. 63].

Faktiki olaraq sovet orqanlarının fəaliyyəti Azərbaycanda, tarixi XIX əsrin ortalarına gedən qaçaq hərəkatının yenidən dirçəlməsinə gətirib çıxardı. Hakimiyyət nümayəndələri isə bu sosial fenomenin Azərbaycanda baş qaldırmasını azərbaycanlı əhalinin ənənəvi həyat tərzini, təsərrüfat xüsusiyyətləri ilə bağlayaraq bu fenomenlə mübarizənin məntiqi olaraq quldurluğun ləğvinə gətirib çıxaracağına ümid edirdilər. Məsələn, Q. Musabəyov quldur dəstələrinin yaranmasını və inkişafını kəndli kütlələrin geriliyi, nadanlılığı, cahilliyi, bəzi dağlıq ərazilərdə köçəri həyat tərzinin, həmçinin kənd təsərrüfatının geridə qalmış formalarının mövcudluğu ilə əlaqələndirmişdi [11, c. 76]. Ona görə də

* Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: ulker.huseynov08@gmail.com

bolşeviklər quldur (qaçaq) dəstələrinin ləğv edilməsinin əsas şərti kimi azərbaycanlıların ənənəvi təsərrüfat və məişət tərzinin aradan qaldırılmasında görürdülər. Lakin bolşeviklərin bu cəhdləri tamamilə əks nəticələrə gətirib çıxardı.

20-ci illərdə Azərbaycan ərazisində qaçaq-quldur dəstələrinin yayılma arealının təhlili göstərir ki, bu dəstələr əsasən dağ və dağ ətəyi ərazilərdə daha geniş fəaliyyət göstərirdilər. Bu ərazilərin əhalisinin əsas məşğuliyyəti isə köçmə maldarlıq idi (Lənkəran, Cəbrayıl, Quba, Şuşa, Naxçıvan, Şamaxı, Qazax, Nuxa, Cavanşir, Qubadlı qəzaları bu baxımdan daha səciyyəvi idilər). Bolşevik hakimiyyəti köçmə maldarlığa geriliyin, barbarlığın ən mühüm təzahürü kimi baxaraq onu nəyin bahasına olursa olsun aradan qaldırmağa çalışırdı. Köçərilər öz qayda qanunları ilə yaşadığından onları sovet məhkəmə-hüquq, mədəni-maarif, təhsil sisteminə, məktəblərə, hakim partiyanın ideya-siyasi işinə cəlb etmək mümkün deyildi. Ənənəvi maldarlıqla məşğul olan əhalinin, o cümlədən şahsevən tayfalarının maldarlıqdan əl çəkərək oturaq həyata, əkinçiliklə məşğul olmağa məcbur edilməsi onlar arasında qaçaq-quldurluqla məşğul olan dəstələrin sayının artmasına, mal-qara oğurluğu kimi zərərli və qanundankənar əməllərin yayılmasına gətirib çıxarırdı. Nəticədə keçmiş Lənkəran, Cavad, Cəbrayıl və digər qəzaların əhalisi arasında qaçaq hərəkatı daha da inkişaf etməyə başlamışdı.

Eyni zamanda oturaq həyata keçməyə məcbur edilmiş kəndli öz sürülərini saxlamaq üçün müvafiq şəraitə malik deyildi. Həm bu səbəbdən, həm də iqlim şəraitinin uyğunsuzluğundan heyvanlar arasında tələfolma halları xeyli artmış, bu da öz növbəsində heyvandarlıqda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Təqribi hesablamalara görə, 1927-ci ildə Azərbaycanda çümə (taun) xəstəliyindən 100 min iribuynuzlu mal-qara tələf olmuşdu [12, c. 166-169]. Mülayim dağlıq şəraitdə yaşamış köçmənlər düzənlik iqlimə uyğunlaşa bilmədiklərindən onların arasında da malyariya, difteriya kimi xəstəliklər artmışdı.

Azərbaycan üçün spesifik xarakter daşıyan aztorpaqlılıq şəraitində dünənə qədər onsuz da əkinə yararlı torpaqların, otluqların azlığından və suyun qıtlığından əziyyət çəkən kəndlilər indi bu torpağı və suyu elə həmin maldarlıqla məşğul olmuş insanlarla bölüşməli idi. Bu isə torpağın bölüşdürülməsi zamanı kəndlilər arasında şiddətli toqquşmalara gətirib çıxaran münaqişələrlə müşayiət olunurdu. Məsələn, Dağlıq Qarabağda, Naxçıvanda, Qazax, Cəbrayıl qəzalarında bu mübahisələr ermənilərlə azərbaycanlılar arasında, Muğanda (Lənkəran və Cavad qəzalarında) və Şamaxı qəzasında isə azərbaycanlı maldarlarla rus kəndliləri arasında hətta milli münaqişə xarakteri daşımağa başlamışdı. Əgər Dağlıq Qarabağın, Naxçıvanın, Qazaxın daha yuxarı kəndlərində yaşayan ermənilər müsəlmanları öz sürüləri ilə yaylaqlara buraxılmasına qarşı çıxırdılarsa, rus məskunlar əksinə, maldarların Muğan düzündə onların əkin sahələrinə yaxın ərazilərdə məskunlaşmalarına qəti etiraz edirdilər. Qazax qəzasında köçmə maldarların öz sürülərini otardıqları otluqların həcmi 25 min desyatindən 7.6 min desyatinə qədər azalmışdı. Otluqların əksəriyyəti Ermənistanın Dilican və Yeni Bəyazid qəzalarının ermənilərinin əlinə keçmişdi. Hakimiyyət orqanları köçərilərə yaylaqdan istifadə etməyi qadağan etmiş, qəzanın düzən kəndlərində isə onlara torpaq sahələri ayrılmamışdı [1, v.3-4]. Eyni vəziyyət Azərbaycanın digər bölgələrində də müşahidə olunurdu. Bütün bunlar isə qaçaqçılığın və banditizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradırdı. Belə ki, AK(b)P-nın X qurultayında (may-iyul 1930-cu il) yaxın iki ildə isə köçərilərin torpaqda tam oturmaları üçün tədbirlər hazırlayaraq ən yaxın illərdə köçərilərin əsas kütləsinin oturaq həyat tərzinə keçirilməsini başa çatdırılmasını heyvandarlıq sahəsində mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdi [10, c. 531].

Ənənəvi köçəriliklə məşğul olmuş rayonların xalis pambıq rayonlarına çevrilməsi əhalinin miqrasiyasına da təsir göstərirdi. Məsələn, Qaradonlu rayonunda sovet haki-

miyyətinin kampaniyalarına etiraz əlaməti olaraq əhalinin İrana keçməsi halları baş vermişdi [18, s. 14].

Hərəkətin sosial bazası

Rəsmi orqanların “banditizm” adlandırdıqları bu hərəkətin əsas sosial bazasını əvvəlki mülkiyyətindən, imtiyaz və səlahiyyətlərindən məhrum olmuş torpaq sahibləri, keçmiş məmurlar, din xadimləri təşkil edirdilər. Onlar sovet hakimiyyəti illərində torpaq məsələsinin həllindən narazı insanları da öz sıralarına qoşmağa nail olaraq mütəşəkkil qüvvəyə çevrilə bilmişdilər. Bir qayda olaraq bu dəstələr onların torpaqlarına, otlaqlarına guya qanunsuz yiyələnmiş kəndlərə hücum edir, əmlakını dağıdaraq viran edir, mal-qaralarını aparırdılar. DRHA-dən yuxarıda gətirilmiş materiallar da bu fikrin səhihliyini təsdiq edir. Bir qayda olaraq, bu dəstələr 4-5 nəfərdən ibarət olurdu. Onların azlığı və mobilliyi, adətən, gecələr hərəkət etmələri, ən başlıcası rayon və kəndlərin hakimiyyət nümayəndələri ilə gizli əlaqələri onları ələ keçirməyə imkan vermirdi. Bir sıra qəzalarda bəylər və xanlar hələ də öz nüfuzlarını saxlamışdılar. Fanatik kəndlilər onlara hakimiyyət orqanlarının onlara verdikləri mülkədar torpaqlarını becərməkdən imtina edir, bunun guya şəriətə uyğun olmadığını iddia edirdilər. Bəzilər isə ona verilmiş torpaqlardan istifadə edərkən əvvəlki sahiblərə yenə də vergi və mükəlləfiyyətlər ödəməkdə davam edirdi. Məsələn, hətta 1928-ci ildə, Lənkəran qəzasında bəzi kəndlərin sakinləri becərdikləri torpaqdan əldə etdikləri məhsulun yarısını əvvəlki sahiblərinə ödəməkdə davam edirdilər. [8, 1928, 6 август].

Antisovet çıxışlara qarşı hakimiyyət orqanlarının tədbirləri

RDHA-nın 9-cu, 875-ci fondlarında 20-ci illərin II yarısında respublikada ictimai-kriminogen vəziyyəti özündə əks etdirən mühüm materiallar mövcuddur. 1926-cı ildə təkcə Zaqatala dairəsində 4 silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi [15, s. 3]. Bu dəstələrlə mübarizə məqsədilə 1-ci atıcı alayının tərkibindən 200 nəfərlik dəstə təşkil edilmişdi [9, c. 113]. Dağlıq Qarabağ ərazisində isə Babaşın 30 nəfərlik dəstəsinə qarşı hərbi hissənin və sərhəd dəstəsinin seçmə bölümləri göndərilmişdi. Kəşfiyyat məlumatlarına görə Babaşın dəstəsi İranla əlaqə saxlayırdı [13, s. 600].

ƏQO-nun komandanı Levandovskinin 4 may 1926-cı il tarixli əmri ilə banditizm ilə mübarizə aparmaq üçün ordunun məsuliyyət dairəsində olan ərazilər xüsusi əməliyyat rayonlarına bölünmüşdü. Naxçıvan MR istisna olmaqla Azərbaycanın əksər əraziləri Azərbaycan atıcı diviziyasının tabeliyinə verilmişdi [5, v. 169].

1928-ci ildən Azərbaycan kəndində kütləvi kollektivləşmənin başlanması bölgələrdə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Sovet hökumətinin bu iqtisadi və siyasi kampaniyasına müqavimət ən sərt formalar aldı.

Bu siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında silahlı qruplar təşəkkül tapmağa başlayırdı. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu dəstələrə təkcə keçmiş hakimiyyət tərəfdarları deyil, dünənə qədər partiya və sovet orqanlarında işləmiş və rejimin qəzəbinə gəlmiş şəxslər də qatılmağa başlamışdılar. ƏQO-nun kəşfiyyat məlumatlarına görə həmin dövrdə Azərbaycanda 50-dən artıq silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi [14, s. 330]. Bir neçə dəstə İrandan sərhədi keçərək Arazboyu rayonlarda möhkəmlənməyə çalışırdı. Bunların arasında 1930-cu ilin mayında Cəbrayıl dairəsinə keçməyə müvəffəq olmuş Sultan Sultanovun başçılığı ilə 250 nəfərlik süvari dəstəsi də var idi. S. Sultanovun dəstəsi ilə yanaşı, Qubadlı, Şuşa, Karyagin rayonlarında da silahlı dəstələr fəaliyyət göstərirdilər. Qaradonlu rayonunda Saday bəyin dəstəsi də öz mütəşəkkilliyini saxlayırdı [18, s. 15]. Bu dəstələrlə mübarizə məqsədilə Qafqaz ordusunun komandanının əmri əsasında Azərbaycan diviziyasının komandiri C.Naxçıvanskinin rəhbərliyi ilə xüsusi operativ qrup yaradılmış və Qarabağa göndərilmişdi. Qrupa Azərbaycan diviziyası ilə

yanaşı 2-ci Qafqaz diviziyasının və 2-ci Qafqaz süvari briqadasının alayları, sanitariya və rabitə bölükləri də daxil edilmişdi. Üsyançılara qarşı əməliyyatlara siyasi rəhbərlik üçün beşlik də yaradılmışdı. Keçirilmiş əməliyyatlar nəticəsində üsyançı dəstələrin əksəriyyəti məhv edilmiş, qalanları Xudafərin körpüsündən İrana keçməyə nail olmuşdular [9, c. 113-114].

Silahlı dəstələrin sosial bazasını sıradan çıxarmaq üçün Sovet hökumətinin Azərbaycanda həyata keçirdiyi üsullardan biri də bəylərin və qolçomaqların sürgün edilməsi oldu. Azərbaycan XKS-nin 7 oktyabr 1926-cı il tarixli qərarında bütün qəzalar üzrə bəylərin ümumi sayı, sürgün edilməli və öz yaşayış yerlərində saxlanılmalı olan bəylərin sayı müəyyənləşdirilmişdi. Yerli icraiyyə komitələri və milis şöbələri bu kateqoriyadan olan şəxsləri dərhal həbs etməli, onların əmlakını isə müsadirə etməli idilər. Lakin deportasiya haqqında qərarları vaxtında və olduğu kimi icra etmək mümkün olmadı. Sürgün haqqında müxtəlif yollarla məlumat alan həmin şəxslərin bir çoxu İrana və Türkiyəyə qaçmağa müvəffəq olmuş, bəziləri isə dağlara və meşələrə çəkilərək silahlı qaçaq dəstələrinə qoşulmuşdular. Buna baxmayaraq, 600-dən çox bəy öz ailəsi ilə yaşadığı rayonlardan respublikanın başqa rayonlarına sürgün edildilər [4, v. 1-30]. Müqavimət və etiraz hərəkatlarına yol verməmək üçün deportasiya gizli sürətdə, gecə vaxtı həyata keçirilir və deportasiya olunanın yaxınları və qohumları da onunla bərabər sürgün edilirdi.

1929-cu ildən – “Böyük dönüş ili”ndən başlayaraq rejimin atdığı radikal addımlar, o cümlədən islam dininə qarşı hücumlar, dini bayramların və mərasimlərin keçirilməsinin qadağan edilməsi, din xadimlərinə qarşı repressiyalar, məscidlərin bağlanması, çadraya və papağa qarşı hücum, kollektivləşmənin sürətləndirilməsi, taxıl tədarükləri və s. etiraz hərəkatının və silahlı qaçaq dəstələrinin sayının artmasına gətirib çıxardı.

Bolşeviklərin bu hərəkatları geniş xalq kütlələri arasında o qədər hiddət yaratmışdı ki, partiya rəhbərliyi 1929-cu ilin yazında dinlə mübarizədə müəyyən əyintilərin baş verdiyini etiraf etməli oldu. 1929-cu ilin apreliyində AK(b)P MK-nın plenumu dini mövhumata və “keçmişin qalığı” olan çadraya və papağa qarşı mübarizə ilə bağlı məsələləri müzakirə edərək xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə din əleyhinə mübarizədə əyintilərin baş verdiyi etiraf olunur, inzibati metodlar əvəzinə izahat işlərinin aparılması, çadra və papaqla mübarizədə zorakı üsullardan imtina etmək tövsiyə olunurdu. Plenum dindarların əlindən alınmış 400 məscidin yarısının (!) yenidən onlara qaytarılmasını tələb etmişdi [10, c. 469]. Buna baxmayaraq, sonrakı illərdə dinə qarşı mübarizə nəinki dayandırılmamış, əksinə ən eybəcər forma almışdı. RDHA-nin 25873-cü fondunda Sabirabad rayonunun siyasi-iqtisadi xarakteristikasına dair bir sənəddə qeyd olunur ki, əgər 1928-1929-cu illərdə rayonun türk əhalisi arasında məscidlərə gedən, Aşura günündə başını yaranlar var idisə, 1930-cu ildən başlayaraq belələrinə rayonda rast gəlinmir. Gənclər arasında inanclar da, demək olar ki, yoxdur. Kəndlərdə olan məscidlər, demək olar ki, xarabalıqlara çevriliblər və onlar iki il əvvəl olduğu kimi artıq dini ocaqlar deyillər [18, л. 3]. Tovuz rayonunun kəndlərində də eyni vəziyyət mövcud idi. Burada da məscidlər bağlanmış, mollalara öz fəaliyyətini davam etdirməyi qadağan etmişdilər. [16, л. 23-23 об.].

Azərbaycan kəndlisinə qarşı həyata keçirilmiş repressiv tədbirlərdən biri də 1929-1930-cu illərdə “taxıl tədarüku” deyilən kampaniya oldu. Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin rəhbərlik etdiyi bu kampaniyaya milis şöbələri ilə yanaşı çekist dəstələri, hərbi hissələr, fəhlələrdən, komsomolçulardan ibarət xüsusi dəstələr cəlb olunmuşdu. Kəndlərə göndərilən tədarük briqadaları bu dəstələrin köməyi ilə taxılı müsadirə edir, dövlət qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməyən kəndlilərə qolçomaq adı qoyub, onlara qarşı ən qəddar cəza növləri tətbiq edirdilər. Bir sıra hallarda hətta bir kəndin bütün sakinlərini kolxoza daxil olmaqdan imtina etdiklərinə görə “qolçomaq” elan etmişdilər. Bir neçə kənddə sakinləri qorxutmaq üçün nümunəvi güllələmələr həyata keçirilmişdi. Mübarizə-

nin daha bir forması kəndlilərin kütləvi şəkildə kolxozları tərk etmələri, kolxoz mülkiyyətini dağıtmaları idi. Müqavimətin digər forması kəndlilərin partiyaya, komsomola daxil olmaqdan imtina etmələri idi. Tovuz rayonunun Kirzan kəndində 1930-cu ilin sonunda 184 sakin yaşasa da onların arasında partiyaçı yox idi, cəmi 1 nəfər iki ay stajına malik komsomolçu var idi. Qonşu Mansurlu kəndinin 250 nəfərlik sakini arasında da cəmi 6 komsomolçu var idi. Rayonun ən böyük kəndlərindən olan Qaraxanlıda partiya və komsomol üzvləri yox idi. Kənddə 1 partiya üzvlüyünə namizəd, 1 komsomolçu yaşayırdı. Eyni vəziyyət Xatunlu, Quşçu, Cəfərli, Ocaqlı, Bayramlı kəndlərində də mövcud idi. [393, л. 23-26 об.]. Kəndlilər taxıl müsadirələrinə kollektiv müqavimət göstərmək üçün silahlı dəstələr yaradırdılar. Kollektivləşdirmə və tədarük zamanı qanunsuzluqlar və zorakılıqlar elə kütləvi hal almışdı ki, Azərbaycan K(b)P MK RH bununla bağlı xüsusi qərar qəbul etməli olmuşdu. “Azərbaycanda kolxoz hərəkatında səhvlər və əyintilər haqqında” 14 aprel 1930-cu il tarixli qərarla bu kampaniyalar zamanı buraxılmış səhvlər və əyintilər etiraf olunur, onları aradan qaldırmaq üçün partiya təşkilatlarına təkliflər müəyyən edilmişdi [10, c. 523-527]. Əlbəttə, bu qərar müstəqil şəkildə deyil, İ.Stalinin kolxoz quruculuğunda buraxılmış səhvlər haqqında “Правда” qəzetinin 2 mart 1930-cu il tarixli nömrəsində getmiş “Müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə” adlı məqaləsindən və ÜİK(b)P MK-nin “Kolxoz hərəkatında partiya xəttinin əyilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 14 mart 1930-cu il tarixli qərarından sonra qəbul edilmişdi.

Sosial hərəkatın formaları və coğrafiyası

1928-ci ildə Azərbaycan kəndlisinə qarşı terror və qanunsuzluqlar silahlı çıxışların yeni dalğasını yaratdı. Bu mərhələ təqribən 1933-cü ilə qədər davam etdi. Silahlı müqavimət respublikanın bütün ərazisini bürüsə də dağlıq və dağətəyi rayonlarda (Lənkəran bölgəsində, Dağlıq Qarabağda, Gəncəbasarda, Cəbrayıl, Naxçıvanda, Zaqatala-Nuxa bölgəsində) bu çıxışlar daha kütləvi xarakter daşıyırdı. Üsyançı dəstələrə vaxtilə, 20-ci illərin əvvəllərində bölgülərdə üsyanlara başçılıq etmiş, sonra isə xaricə getmiş tanınmış şəxslər rəhbərlik edirdilər. Bu şəxslər yenidən öz vətənlərinə qayıdaraq müqavimət dəstələrinə rəhbərlik etməyə başlamışdılar. Qarabağda S. Sultanov, Naxçıvanda Naxçıvanskiyə, Kəngərliyə, Bənənyarskiyə, Lənkəranda Şahverən, Nəcəfqulu, Ə.Rəsulov, Qubada Həmdulla Əfəndi bu şəxslərdən idilər. Təkcə Zaqatala rayonunda 1929-cu ilin sonunda 20-dən artıq silahlı dəstə fəaliyyət göstərirdi. Bu bölgədə silahlı üsyana yenidən Azərbaycana qayıtmış Hafiz Əfəndi başçılıq edirdi. Silahlı dəstələrin fəaliyyəti o qədər geniş vüsət almışdı ki, onlar hətta rayon mərkəzlərinə, şəhərlərə, dəmir yolu stansiyalarına hücum etməkdən belə çəkinmirdilər. 1930-cu ilin martında silahlı dəstələr Ordubad və Nuxa şəhərlərinə qəflətən hücum edərək buradakı rəhbərliyi qaçmağa məcbur etdilər [22, c. 704-705; 3, v. 1]. Nuxa şəhəri hətta bir neçə gün üsyançıların əlinə keçmiş, yerli hakimiyyət orqanları, partiya şöbəsi dağıdılmışdı. Üsyançılar çoxlu silah əldə etmişdilər. AK(b)P-nin 31 may - 4 iyun 1930-cu il tarixində keçirilmiş X qurultayında “qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi” vəzifəsinin uğursuzluğa düşər olduğu, sovet hakimiyyətinə qarşı təkcə qolçomaqların deyil, hətta geniş kəndli kütlələrinin qalxdığı etiraf olundu. Bununla yanaşı baş vermiş qanunsuzluqların yerli partiya və sovet orqanlarının siyasətinin nəticəsi olduğu vurğulanırdı. Qurultay “bandit dəstələri”nin qısa müddətdə bütün mümkün vasitələrlə ən qısa müddətdə ləğv edilməsini respublika partiya və sovet təşkilatlarının əsas vəzifəsi kimi müəyyənlişdirdi [7, c. 682-683].

Üsyankar bölgələri sakitləşdirmək üçün qoşun hissələrindən istifadə edilirdi. Rayonlara ezam edilmiş çekist qrupları ələ keçirdikləri üsyançılar haqqında özləri qərar çıxarırdı və kəndliləri qorxutmaq üçün yerindəcə güllələyirdilər. Təkcə 1930-cu ilin ilk beş ayı ərzində SSRİ ərazisində 33 üsyan baş vermiş, bu üsyanlarda 30310 üsyançı iştirak

etmişdi. Bu üsyanlardan Azərbaycan ərazisində Noraşen üsyanında 1200 nəfər, Nuxa-Zaqatala üsyanında isə 3700 nəfər iştirak etmişdi [22, c. 704].

Azərbaycan ərazisində 1930-cu ildə baş vermiş ən güclü üsyanlardan biri də Nuxa-Zaqatala üsyanı oldu. Digər bölgələrdən fərqli olaraq, burada antisovet hərəkatı daha mütəşəkkil olmuş, üsyana rəhbərlik üçün hətta siyasi təşkilat (“Ürvətül-vüska”) yaradılmışdı [6, s. 113-114].

Üsyan şimal-qərb bölgəsinin bütün ərazisini bürüsə də, hərəkatın əsas mərkəzləri Nuxa və Zaqatala şəhərləri, Baş Göynük, Tala, Qax, Balakən, Dəymədağıldı, Qabaqcöl, Əliabad, Qazmalar, Muxax, Şabalıd kəndləri idi. Üsyanda xalqın bütün təbəqələri iştirak etdiyindən bu üsyanı hərəkatverici qüvvələrinə görə əsil xalq müqavimət hərəkatı kimi səciyyələndirmək olar. Üsyanla bağlı hərbi komandanlığın məlumatlarında bu təsdiq edilir və üsyanda hətta ortababların və yoxsul, muzdur kəndlilərin belə iştirak etdiyi etiraf olunurdu. Bu bölgədə üsyanlar haqqında əsas məlumatlar RDHA-nin 25873-cü fondunun 1-ci siyahısının 1206 işində toplanmışdır. Üsyanın mərkəzi Nuxanın Baş Göynük kəndi idi. Bu kəndin əhalisi, demək olar ki, hamılıqla üsyana qoşulmuşdu. [6, s. 116]. Məlumatlara görə üsyanda 500-700 insan iştirak etmişdi. Üsyançılar tərəfindən kənd nəzarətə alındıqdan sonra sovet hakimiyyətinin və partiyanın nümayəndələri həbs olunaraq güllələnmişdilər [21, л. 3-5, 838-839]. Üsyanı yatırtmaq üçün ordu hissələri və Baş Siyasi İdarənin bölmələri bölgəyə yeridilmişdi [21, л.127, 338-339, 358]. Üsyançılar şəhər həbsxanasında saxlanılan dustaqları azad etmiş, hakimiyyət idarələrini ələ keçirmiş, bir neçə hökumət işçisini və fəalları həbs etmiş, xalqa müraciət yaymışdılar, Mürciətdə üsyançılar sovet hakimiyyətinin Nuxa və Zaqatalada ləğv edilməsi, “din və torpaq” uğrunda bütün əhalinin onlara qoşulmasını təklif edirdilər [21, л. 18-19, 20-16, 89, 840].

Üsyanın yatırılması üzrə əməliyyatlara siyasi rəhbərlik üçün Azərbaycan SSR MİK-nin sədri Q.M.Musabəyov, Azərbaycan DSI-nin sədri M.C.Bağirov və 2-ci Qafqaz diviziyasının komandiri Q.A.Tuxarelidən ibarət fəvqəladə troyka (üçlük) yaradılmışdı [20, л. 32]. Aprelin 14-də Nuxaya hücum edən hökumət qüvvələri ilə üsyançılar arasında ilk döyüşlər baş vermiş, sovet qüvvələri hətta ilk döyüşlərdən sonra geri çəkilməyə məcbur olmuşdular [20, л. 79]. Aprelin 15-də baş vermiş növbəti hücum şəhərin cənub hissəsinin və Qışlaq kəndinin tutulması ilə nəticələndi [20, л. 85]. Üsyançılar şəhərin yuxarı hissəsinə geri çəkilərək burada möhkəmlənmiş, lakin həmin gün axşama yaxın bu hissə də sovet qüvvələrinin əlinə keçmişdi [21, л. 52]. Bu döyüşlərdə üsyançılar tərəfindən 80 nəfər öldürülmüş, 40 nəfər yaralanmış, 400-ü əsir alınmış, sovet qüvvələrindən isə 12 nəfər öldürülmüş, 25 nəfər yaralanmışdı [6, s. 129]. Nuxa şəhərini tərk edən üsyançıların bir dəstəsi Qax-Zaqatala istiqamətində hərəkat etmiş, digər dəstə isə B.Nəbibəyovun başçılığı ilə Vartaşen (indiki Oğuz qəsəbəsi) kəndinə hücum edərək, onu ələ keçirmişdi [20, л. 845].

Həmin günlərdə Qax-Zaqatala-Balakən rayonunda da gərgin vəziyyət yaranmışdı. Nuxa şəhərini nəzarət götürdükdən sonra sovet hərbi qüvvələri bu rayona göndərilmişdi. Bu dəstələrdən birinə Sumbatov rəhbərlik edirdi. Əliabad, Tala, Qax, Qaxingiloy, Katex kəndləri yaxınlığında sovet hissələri ilə üsyançılar arasında aprelin 14-17-də döyüşlər baş vermişdi. Aprelin 16-da üsyanın əsas mərkəzlərindən olan Qaxingiloy və Göynük kəndləri, ertəsi gün Tala kəndi ələ keçirilmişdi [20, л. 118-119]. Bundan sonra üsyançıların bir hissəsi dağlarda gizlənmiş, digər hissəsi isə hələ də üsyançıların əlində olan Balakən və Qabaqcölə çəkilmişdi. Üsyandan sonra bölgədə həyata keçirilmiş cəza tədbirlərindən nəinki üsyan iştirakçıları və onların qohumları, bütün əhali əziyyət çəkmişdi. Bununla yanaşı hökumət üsyanlardan müəyyən nəticələr çıxararaq bir sıra güzəştlərə də getməyə məcbur olmuşdu. Buna baxmayaraq bölgədə vəziyyət yenə də mürəkkəb olaraq qalırdı. Dağlarda hakimiyyət qüvvələrindən qaçıb gizlənməmiş bir çox dəstələr öz

mövcudluqlarını saxlamışdılar [21, л. 341]. Onların milis postlarına, sovet idarələrinə, poçt şöbələrinə mütəmadi basqınları hakimiyyət orqanlarını xeyli narahat edirdi. Xüsusən Göynük rayonunda fəaliyyət göstərən dəstələr sayca daha çox və daha mütəşəkkil idilər. Buna görə də bu rayonda 1930-1931-ci illər ərzində çekistlər və ordu hissələri tərəfindən bir neçə dəfə tərksilah əməliyyatı aparılmışdı [20, л. 625-679]. Tərksilah əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün bütün digər bölgələrdə olduğu kimi bu rayonda da xüsusi troykalar yaradılmışdı. Bu troykalardan birinə erməni Sumbatov başçı təyin edilmişdi. 1931-ci ilin əvvəllərində Göynük rayonunda da növbəti tərksilah əməliyyatı aparılmış, 1930-cu il üsyanında iştirak etmiş 81 nəfər aşkar edilərək güllələnmiş, 57 nəfər həbs olunmuşdu [19, л. 14]. Bu rayonda kollektivləşmə, demək olar ki, dayanmışdı. 1931-ci ilə dair məlumatlarda Göynük rayonu üzrə təsərrüfatların cəmi 18 faizi kollektivləşdirilmişdi [19, л. 13].

Silahlı dəstələrin ən geniş yayıldığı və sovet hakimiyyətinə qarşı əsas təhlükənin olduğu bölgələrdən biri də Azərbaycanın cənub rayonları, İranla həmsərhəd ərazilər idi. 1930-cu il fevralın 20-də ÜİK(b)P “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlarla mübarizə haqqında” qərar qəbul etdi [22, c. 215-256]. Qərarda sərhədyanı respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda mal-qaranı xaricə aparmağa cəhd edən təsərrüfatlara qarşı ən qəti tədbirlər görülməsi, o cümlədən əmlakın və mal-qaranın müsadirə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qərara əlavə olunmuş materialda 15 marta qədər Azərbaycandan 500 qolçomağın sürgün edilməsi nəzərdə tutulurdu. 1930-cu ilin yayında Azərbaycanın aran rayonlarından 1364 qolçomaq və din xadimi sürgün edilmişdi. Növbəti ildə sürgün olunanların sayı daha 2468 nəfər artmışdı [7, c. 688].

Mərkəzin bu qərarına uyğun olaraq 1930-cu ilin sonunda Azərbaycan SSR XKS respublika ərazisində növbəti “tərksilah və antisovet ünsürlərin ləğv edilməsi” əməliyyatının aparılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu əməliyyatlarla bağlı materiallar RDHA-nın 25873-cü fondunda (siyahı 1, iş 820) saxlanılır. Əməliyyata rəhbərlik ZSFSR Baş Siyasi İdarəsinin strukturlarına həvalə edilmişdi. Siyasi idarənin orqanlarına və qoşunlarına kömək etmək üçün xüsusi hərbi hissələr ayrılmışdı [17, л. 33]. Əməliyyatlara ümumi rəhbərlik ZSFSR BŞİ-nin dəstələrinə həvalə edilmişdi. Əməliyyatların keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün operativ troykalar (üçlüklər) yaradılmışdı [18, л. 33-35]. Tərksilahı zamanı Baş Siyasi idarənin orqanlarına kömək edən ordu hissələrinə Qafqaz ordusunun komandanın imzası ilə təlimat da hazırlanmışdı [18, л. 40-42]. Təlimatda tərksilah edilən kəndlərin mühasirəyə alınması, səhra qarovullarının, kəşfiyyat və gözətçilərin hərəkət istiqamətləri və radiusu və başqa vəzifələr öz əksini tapmışdı.

Sovet orqanları Azərbaycan kəndlərində “antisovet ünsürlərə” qarşı əməliyyatlar keçirərkən, əhalini tərksilah edərkən eyni zamanda başa düşürdülər ki, əhali arasında izahat işləri aparmadan qarşıda qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq mümkün deyildir. Buna görə də bu əməliyyatlarla yanaşı kəndlərdə paralel olaraq təsərrüfat, siyasi və mədəni tədbirlərin aparılması da nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə Qafqaz ordusunun Siyasi idarəsi “Tərksilahla əlaqədar kənddə siyasi iş haqqında” təlimat hazırlamışdı. Təlimatda yerli partiya təşkilatları və onlara yardım göstərilməsi üçün ezam edilən hərbi vəzifəli şəxslər üçün konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdi [17, л. 92-98].

RDHA 25773-cü fondunun 1-ci siyahısının 820-ci işində saxlanılan sənədlərdə 1931-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın rayonlarında həyata keçirilmiş əməliyyatların nəticələrinə dair mühüm materiallar öz əksini tapmışdır. Məsələn, həmin materiallarda təkcə Gəncə dairəsinin Tovuz rayonunda aparılmış əməliyyatların gedişində “bandit qrupların” əsasən ləğv edildiyi, əhalidən 8,5 min tüfəng yığıldığı, kütləvi həbslərin və güllələnmələrin həyata keçirildiyi bildirilirdi [17, л. 325]. Hesabatlarda əməliyyatlarda iştirak etmiş şəxsi heyətin siyasi əhval-ruhiyyəsi haqqında məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Nəticə

Sovet hakimiyyəti antisovet silahlı dəstələrlə mübarizədə həm repressiv, cəza metodlarından, terrordan istifadə edir, həm də kəndlilər arasında “mədəni-mənəvi” iş aparmaqda bandit dəstələri sosial bazasından məhrum etməyə çalışırdı.

1920-ci illərin sonlarında Azərbaycanda kollektivləşmənin başlanması ilə etiraz hərəkatı yeni mərhələyə qalxdı. Kollektivləşmə bir tərəfdən müxtəlif rayonlarda silahlı üsyanların baş verməsinə, digər tərəfdən isə bu siyasətlə barışmaq istəməyənlərə qarşı bolşevik terrorunun genişlənməsinə gətirib çıxardı.

Tədqiqatlar göstərir ki, araşdırılan dövrdə Azərbaycanda silahlı dəstələrin yayılmasının əsas səbəbi sovet hakimiyyətinin kənddə həyata keçirdiyi siyasi-iqtisadi kursla birbaşa əlaqədar idi. Xüsusən kollektivləmə, taxıl tədarükləri, köçəri təsərrüfatların ləğv edilməsi cəhdləri, ənənəvi təsərrüfat növləri əvəzinə pambıqçılıq və digər sahələrin inkişaf etdirilməsi buna sosial zəmin yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA. F. 27. S. 1. İş 216.
2. ARDA. F. 917. S. 3. İş 125.
3. ARDA. F. 1017. S. 1c. İş 67.
4. ARDA. F. 2248. S. 1. İş 508.
5. ARPIİSSA. F. 411. S. 5. İş 145.
6. Məmmədov Ə. Göynük hərəkatı. (1805-1930-cu illər). Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 524 s.
7. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва: РОССПЭН, 2010, 855 с.
8. «Бакинский рабочий» (газ. 6 август 1928)
9. Зейналов Р. Военное строительство – военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Азербайджанской ССР в период строительства социализма (1920 июнь 1941). Баку: ЭЛМ, 1990, 206 с.
10. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, в 2 т., Баку: Азернешр, Т. 1., 1920–1937, 1986, 674 с.
11. Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В 2 томах. Баку: АН, Т.1. 1920–1927 гг., 1960, 197 с.
12. Мусабеков Г. Избранные статьи и речи. В 2 томах. Баку: Изд. АН. Т.2. 1928–1937 гг., 1962, 214 с.
13. РГВА. Ф. 9. Оп. 19. Д. 24.
14. РГВА. Ф. 9. Оп. 21. Д. 89.
15. РГВА. Ф. 875. Оп. 2. Д. 21.
16. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 816.
17. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 820.
18. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 834.
19. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 838.
20. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 1204.
21. РГВА. Ф. 25873. Оп. 1. Д. 1206.
22. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5 томах. Москва: РОССПЭН, Т.2, 2000 (<http://istmat.info/node/30679>)

Summary

Ulkar Huseynova

Description of the Socio-Political Situation in Azerbaijan in the Second Half of the 20s of the 20th Century (Based on RSMA Materials)

In the presented article on the materials of the Russian State Military Archive, analyzes the socio-political situation in Azerbaijan in the second half of the 20s. It is noted that, although the resistance movement that unfolded immediately against the Soviet occupation of 1920 was suppressed, however, political, social and political measures carried out by the Soviet authorities in the republic in the second half of the 20s economic and cultural events led to a massive protest movement. As a result of the repressive policies of the authorities in various parts of the country, the activities of armed groups intensified. Resistance to collectivization, the struggle against religion, national-spiritual traditions and the elimination of the kulaks as a class manifested themselves in various forms, including in the form of armed uprisings. In some areas, the rebels even organized armed attacks on local authorities and army units.

At the same time, groups operating in various non-political goals operated throughout the country. Under these conditions, the activities of various rebel groups and refugee groups were increasing in different regions of Azerbaijan.

Although the Bolshevik ideologues characterize all the social and political conflicts of that time as a manifestation of class struggle, the existence of armed factions that remained organized until the early 1930s confirms that this theory does not adequately reflect the real situation.

The beginning of mass collectivization in the Azerbaijani village since 1928 aggravated the situation in the regions. Resistance to this economic and political campaign of the Soviet government has taken some of the toughest forms. Armed rebellion took place in Nukha, Zagatala, Ganja, Arazboy regions, Nakhchivan, Lankaran region and other areas. Resistance to collectivization led to the expansion of Bolshevik terror. Terror against the broader rural population has become the main means of destroying traditional social relationships in the village and introducing new forms of farming. Authorities have taken the path of collectivization using terror and repression and "eradicating" the "class enemies" and "alien elements" as opposed to other measures of the Soviet government (cultural revolution, emancipation of women, and the fight against religion).

To eliminate the anti-Soviet armed groups, the authorities resorted to the most severe measures (mass executions, arrests, exile, deprivation of political rights, etc.). At the same time, the party-Soviet authorities, in order to eliminate the social base of anti-Soviet protests, carried out political, ideological and "cultural-moral" work among the population.

Keywords: Azerbaijan SSR, 20s, social situation, anti-Soviet actions, the fight against banditry

Резюме

Улькер Гусейнова

Характеристика общественно-политической ситуации в Азербайджане во второй половине 20-ых годов 20-го века (по материалам RDHA)

В представленной статье на материалах Российского Государственного Военного Архива. Анализируется общественно-политическая ситуация в Азербайджане во второй половине 20-х годов по отмечается, что, хотя движение сопротивления развернувшееся сразу против советской оккупации 1920 году было подавлено, однако, осуществленные советскими властями в республике во второй половине 20-х годов политические, социально-экономические и культурные мероприятия, привели к массовому протестному движению. В результате репрессивной политики властей в разных частях страны активизировалась деятельность вооруженных групп. Сопротивление коллективизации, борьбе против религии, национально-духовных традиций и ликвидация кулачества как класса проявлялись в различных формах, в том числе в форме вооруженных восстаний. В некоторых районах повстанцы даже организовывали вооруженные нападения на органы местной власти и армейских частей.

В то же время группы, действующие в различных неополитических целях, действовали по всей стране. В этих условиях активность различных повстанческих групп и групп беженцев возрастала в разных регионах Азербайджана.

Хотя большевистские идеологи характеризуют все социальные и политические конфликты того времени как проявление классовой борьбы, существование вооруженных фракций, которые оставались организованными до начала 30-х годов, подтверждает, что эта теория не отражает должным образом реальную ситуацию.

Начало массовой коллективизации в азербайджанской деревне с 1928 года обострило положение в регионах. Сопrotивление этой экономической и политической кампании советского правительства приняло некоторые из самых сложных форм. Вооруженное восстание имело место в Нухинском, Загатальском, Гянджинском, Аразбойском районах, Нахчыванской, Лянкяранской областях и других областях. Сопrotивление коллективизации привело к расширению большевистского террора. Террор против более широкого крестьянского населения стал основным средством разрушения традиционных социальных отношений в деревне и внедрения новых форм ведения сельского хозяйства. Власти встали на путь коллективизации, используя террор и репрессии и «уничтожая» «классовых врагов» и «чужеродных элементов», в отличие от других мер советского правительства (культурная революция, освобождение женщин и борьба с религией).

Для ликвидации антисоветских вооруженных групп власти прибегали к самым жестким мерам (массовые расстрелы, аресты, ссылки, лишение политических прав и т.д.). В то же время партийно-советские власти в целях устранения социальной базы антисоветских выступлений, проводили среди населения политико-идеологическую и «культурно-нравственную» работу.

***Ключевые слова:** Азербайджанская ССР, 20-е годы, социальная ситуация, антисоветские выступления, борьба с бандитизмом*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 81

**DƏNİZ PROFİLLİ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN
İNGİLİS DİLİ (ESP) FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Eldar ŞAHGƏLDİYEV*
Gülnar BƏŞİROVA**
Eldar ZEYNALOV***
Ülkər ƏSGƏROVA ****

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 19th September 2019; accepted: 24th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: ESP, ESP-nin yaranma tarixi, metodologiyası, ESP və Ümumi İngilis dili dərslərinin fərqi, ESP-nin xüsusiyyətləri, ESP-nin perspektivləri

Giriş

Keçmiş Sovetlər dönmündə ingilis dilinin tədrisində ənənəvi olaraq məktəblərdə qrammatika ilə bağlı daha geniş məlumatlar verilir və xarici dillərin tədrisi də əsasən bu itiqamətə yüklənirdi. Lakin 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili (ESP) EFL-in (English as a Foreign Language-İngilis Xarici Dil Kimi) tədrisi tədricən inkişaf etməyə başladı. Bu ilkin olaraq Avropada daha çox tətbiq olunduğundan, yəni İngiltərənin Birmingem və Aston Universitetlərində magistr sayının və kurslarının artması və eləcə də ingilis dilli ölkələrdə xarici tələbələrə təklif olunacaq ESP kurslarının zəruriliyi səbəbindən daha geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlandı. Hazırda hətta ESP-nin aktual məsələlərinin müzakirəsinə həsr olunmuş ayrıca "Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis dili: Beynəlxalq jurnal"da mövcuddur.

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq, ESP və ya xüsusi fənlərin ingilis dilində öyrənilməsinə yönəlmiş ingilis dili kursları da sürətlə inkişaf etməyə başladı və Yaponiyada bu problemin perspektivlərinə və problemlərinə həsr edilmiş Xüsusi Məqsədlər üçün İngilis Dili Birinci Yaponiya Beynəlxalq Konfransı da keçirildi.

Xarici dillərin tədrisində ingilis dili çox geniş yayılmışdır. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, ümumi ingilis dilinin öyrədilməsi tələbələrin və ya sahibkarların tələblərini ödəmədiyindən, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi zərurəti meydana çıxdı. Bu öz növbəsində ingilis dilinin xüsusi sahələrdə istifadəsi üçün tədris edilməsi və öyrənilməsi dövrünün başlanğıcı oldu. Digər səbəb isə 1970-ci illərin əvvəlindəki neft böhranı ilə bağlı idi ki, bu da öz növbəsində Qərbi pullarının və biliyinin neftlə zən-

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: eshahgaldiyev@mail.ru

** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: gulnar.bashirova@mail.ru

*** Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: ezeynalov64@yahoo.com

**** Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: ulkeraskerova@gmail.com

gin ölkələrə axması ilə nəticələnmişdi; bu biliklərin dili isə ingilis dili oldu. ESP-nin yararlanması və mənşəyi tərəfindən çox müzakirə edildi və elmi elita 3 əsas və ümumi səbəbi ön plana çəkdi: Yeni dünyanın tələbləri, dilçilikdə inqilab və diqqətin öyrənənlər üzərində cəmlənməsi”. [12]

1. ESP nədir?

Problem ondan ibarətdir ki, bu sualla bağlı “insanlar necə öyrənir?” sualına deyil, “insanlar nəyi öyrənir?” sualına cavab vermək lazım gəlir və yaxud, “ESP nədir?” deyil, “nə üçün ESP?” sualı daha çox maraq doğurur. [12]

ESP fənninin tədrisinin təkmilləşməsi nisbətən uzun bir müddət aparmışdır və bu proses hal-hazırkı vaxtadək davam etməkdədir. Bu inkişaf zəminində ESP-nin tədrisi ilə bağlı çoxsaylı problemlər həll olunur. Bunlar ESP-nin tədrisinin məzmununu, strukturunu, metodologiyası və perspektivlərini, onun “Ümumi ingilis dili” ilə oxşar və fərqli cəhətlərini, bu fənnin tədris olunması üçün akademik və texniki resursların mövcudluğunu, onların keyfiyyət göstəricilərini, qarışıq peşələrdən olan qruplarda ESP-ni tədrisini və sair bu kimi məsələləri əhatə edir. Ancaq qərribə olsa da, bu günümüzdə xüsusi olaraq ESP-nin tədrisinin nəzəri və eləcə də praktiki məsələləri ilə bağlı Azərbaycanda çox az iş görülmüşdür. İngilis dilinin Akademik yazı fənni (English for Academic Writing – EAW) təlimləri istisna olmaqla, digər sahələrin tədrisi ya sporadik, ya da fərdi institutional xarakter daşıyır və xüsusilə, texniki profilli ali məktəblərdə bu məsələ bir qədər kölgədə qalmışdır. Bu baxımdan 2021-ci ildə doktoranturalara keçirilən xarici dildən qəbul imtahanı verəcək texniki və humanitar profilli tələbələrin yazı işlərinin tərtib olunmasında da differensial yanaşmadan istifadə edilməsi yaxşı olardı. Belə ki, verilən yazı işlərində essey yazılarında tələbələrə təqribən 10 cümləni proseslərə uyğun olaraq düzgün sıralamaq seçiminin verilməsi (bu vaxt imtahan işində sıralama sporadik verilir) onların dil imkanlarını daha dürüst ifadə etmək bacarıqlarına yardım edər. Çünki peşəkar ingilis dili biliklərinin zərurəti burada daha qabarıq görünərdi. Əlbəttə, bu ayrıca bir müzakirənin predmetidir

Hazırda Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasında, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasında, Xəzər Univeritetində, Bakı Ali Neft Məktəbində və digərlərində ESP-nin tədrisi sistemli və ardıcıl xarakteri ilə seçilir. Azərbaycan Texniki Universiteti də bu sahənin yeni müstəvidə qurulması üçün artıq xeyli hazırlıq işlərinə başlamışdır. Bu cür tədrisi təşkil olunan digər ali təhsil müəssisələrimiz hal-hazırda artmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də 2010-cu ildə Azərbaycanda ali təhsilin doktorantura səviyyəsinə qəbula yenidən start verilməsi və tədris proqramlarında ingilis dilinin Akademik yazısı fənninin tədrisi ilə bağlı olmuşdur. Lakin bununla belə, ESP-nin tədrisi ilə bağlı Yaponiyada təşkil olunan konfransda qeyd olduğu kimi müasir dövrdə ESP-nin şərh edilməsində akademik mühitdə hələ də aydın fərqlər qalmaqdadır. Bəzi mütəxəssislər ESP-ni sadəcə hər hansı bir məqsəd üçün ingilis dilinin tədrisi kimi xarakterizə edirlər. Digərləri isə, bunu akademik işlərdə istifadə olunan ingilis dilinin tədrisi və ya peşə məqsədləri üçün ingilis dilinin tədrisi kimi izah edirlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, bəzi hallarda bu fənni “Peşəkar İngilis Dili” deyə adlandırırlar. Zənnimizcə, ESP-nin mahiyyətini və anlayış aparatını müəyyən edərkən onun iki mühüm xüsusiyyətini qeyd etmək gərəkdir: bunlar - onun həm “mütləq” olması, yəni inkişafı, elm və innovasiya ilə mütləq integrativ əlaqədə olması ilə, eləcə də onun məzmununun zaman keçdikcə “dəyişkənliyi” ilə, elmlərdə gedən differensiallaşma prosesləri ilə əlaqədardır.

2. Metodologiya

ESP-nin xüsusi metodologiyası haqqında danışarkən mürəkkəb məqalələri oxumaqdan başlamış, onların təqdim olunmasına qədər bütün dil bacarıqları nəzərdə tutulur. Hutchinson and Waters (1987) ESP üçün xüsusi bir metodologiyanın olmadığını iddia etmişlər. Onlar bu sahənin təhlilində əsasən “real ehtiyacların qiymətləndirilməsi”ni əsas götürmüşlər və odur ki, bu ehtiyacları iki əsas istiqamətə - hədəflər və ehtiyaclar sahəsinə yönəlmişlər. [10, s. 3] Qeyd olunmalıdır ki, eyni prinsiplər, ümumiyyətlə, ELT (English Language Teaching) metodologiyası ilə də tətbiq olunur. ESP üçün müəyyən bir metodologiyanın olub olmaması barədə mübahisə müxtəlif cür həll edilir. Uzun illər fərqli ali təhsil ocaqlarında və BP-nin yarımprodratçıları arasında təlim təcrübələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, (E.Ş) ümumi ingilis dili metodologiyasını bilmək, müəllimin sinifdə tətbiq etdiyi üsullar müəllimə uğur qazandıra bilməz. Məsələn, müəllim gəmi mexanikliyi üçün, soba və ya elektrik stansiyası kimi xüsusi bir mövzu ilə tanış deyildirsə, “Furnace” mətnini “Ocaq” kimi tərcümə etməsini doğru hesab edəcəkdir; təbii olaraq, bu mövzuda öz materialını hazırlayarkən müəllim müvəffəq ola bilməz. Eləcə də, müəllim İSPS Code (International Ship and Port Security), SOLAS (Safety of Life at Sea) və ya SMSP (Standard Marine Communication Phrases) haqqında əvvəllər hər hansı bir konvensiya və sənədlə tanış deyildirsə, bu dərslərlə bağlı məsələlərin şərh olunması çətinlik yaradacaqdır. Odur ki, ümumi ingilis dili üstəgəl xüsusi sahə və ya sahələrə dair bilik və bacarıqlar – ESP-nin minimum tədris meyarları hesab edilməlidir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, ESP fənni ingilis dilinin tədrisinin xüsusi sahəsinə aid olsa da, peşə proseslərinin izahında ingilis dili müəllimi peşə təlimi deyil, yalnız dil bacarıqları üzərində düşünməlidir. Lakin, ESP-nin tədrisi tələbləri yalnız bunlarla da məhdudlaşmır, çünki ESP-nin tədrisi onun Dudley-Evans (1997) tərəfindən verilmiş tələblərində göstəriləni kimi, aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva etməlidir.

1. ESP öyrənənlərin xüsusi ehtiyaclarını ödəməlidir;
2. ESP əsas metodologiyasından və xidmət etdiyi sahənin peşə-fəaliyyət dairəsindən istifadə etməlidir;
3. ESP, qrammatika, leksika, öyrənmə bacarıqları, nitq və janr baxımından bu fəaliyyətlərə uyğun mərkəzləşdirilmiş dil bacarıqlarını özündə birləşirməlidir. [1; 2]

Bu gün ESP-nin tədrisində əldə etdiyimiz təcrübə onu deməyə imkan verir ki, bu sahədə zəruri dəyişikliklərin edilməsi əsasən aşağıdakı faktorlarla bağlıdır, belə ki, bu həmin fənnin:

1. Digər fənlər ilə əlaqəli olmasından irəli gələn bilər;
2. ESP-nin tədrisi Ümumi ingilis dilindən fərqli olaraq, məsələn, slayd texnologiyasından istifadə etməklə həyata keçirilə bilər (Bu sxem və dizaynlar olan sahələrdə xüsusilə səmərəlidir. Yeri gəlmişkən, ADDA-nın yeni rəhbərliyi bu sahədə mühüm qərarlar qəbul etmişdir və heç bir şübhə yoxdur ki, yaxın 5 ildə bu metod təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir);
3. ESP yalnız ali deyil, həm də orta məktəb səviyyəsində öyrənənlər üçün tətbiq oluna bilər;
4. ESP yalnız qabaqcıl dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğundan, tələbələrin dil səviyyəsini mütləq nəzərə almalıdır;
5. ESP-nin tədrisi həm öyrənənlər, həm də öyrədənlər üçün dil sistemləri haqqında pre-rekvizit biliklər tələb edir.

3. ESP Ümumi ingilis dilindən fərqlidirmi?

ESP bir çox alimlər üçün [3; 5; 6; 9; 11] yeni bir araşdırma sahəsidir və onun tədrisi ingilis dilinin nəzəriyyəsi və praktikasını xüsusi məqsədlər üçün bir araya gətirməkdir. Bundan əlavə, həm Ümumi ingilis dilində, həm də ESP-də dil tədrisinin metodolo-

giyası bir çox digər təhsil sahələri kimi İT texnologiyasından faydalanır. Odur ki, kompüter əsaslı təlim strategiyalarının hər iki halda tətbiqi, onların səmərəliliklə bağlı olan bütün halları diqqətlə araşdırılmalı və öyrənilməlidir. Bu perspektivlərdə çoxmillətli şirkətlərə xas olan çətinliklər də nəzərə alınmalı, Ümumi ingilis dili ilə birgə, ESP-nin tədrisində də bilinqual və multilingual xüsusiyyətlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ESP-ni bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Birinci, onun tədrisinə olan ehtiyacları yaradan əsas səbəb – peşənin xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq ingilis dilinə olan tələbin artmasıdır. İndi bu dilin önəmi dil müəllimlərindən başqa xüsusi peşə sahibləri üçün də artmaqdadır. İkinci səbəb, dilçiliyin inkişafı ilə bağlıdır, yəni rəsmi dil qaydalarının öyrədilməsindən əsl, real ünsiyyət qaydalarına və öyrənmənin ehtiyaclarını nəzərə almaqla tətbiq olunan metodoloji vasitələrlə dil öyrətməyə yönəlmiş ehtiyacların güclənməsidir. Üçüncü səbəb, təhsil psixologiyası ilə bağlıdır; burada öyrənmələrin ehtiyac və maraqlarının onların motivasiya və dil öyrənmə bacarıqlarının səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərən xüsusi sahədə dil biliklərinin olmasıdır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi dilin müxtəlif ixtisas sahələrinə təsiri nəticəsində meydana gələn yeni dil tədrisidir. Azərbaycanda ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsini şərti olaraq 4 tarixi inkişaf mərhələsinə bölmək olar: 1. Erkən dövr (1960-1981); 2. Yaxın keçmiş (1981-1990); 3. Müasir dövr (1990-1994) və nəhayət, 4. Gələcək dövr (1994 – sonrakı illər). Sonuncu dövr daha çox neft sahəsində beynəlxalq konsortsiumların və beynəlxalq humanitar hərəkatın Azərbaycanda geniş fəalliyətə başlaması ilə əlaqədar olmuşdur. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın ikinci müstəqillik dövrünün neft erası bu sahəyə uyğun ixtisas sahələrinə olan tələbin artmasına və neft-qaz sahəsində çalışan mütəxəssislərin ingilis dili bacarıqlarının da yüksək olmasına ehtiyac yaratdı. Sonradan bu tendensiya hüquq, tibb, biznes və digər sahələrdə də inkişaf etdi. Heç şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycanda qlobal inkişafın temp-ləri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Bu sahələrdən biri də Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili (Marine Engineering English və ya ME) sahəsi idi. Ümumiyyətlə, Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili (ME) Xüsusi Məqsədlər üçün ingilis dilinin ən tipik bir qoludur. Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili (ME), Turizm üçün ingilis dili (ET), Jurnalistika üçün ingilis dili (EJ), Biznes üçün ingilis dili (EB), Aviasiya üçün ingilis dili (AE) və s. kimi digər ESP fənlərindən həqiqətən fərqlidir. Beləliklə, əslində "Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili nədir?" sualına belə cavab vermək olar: Bu, "Dənizlə bağlı ingilis dili, gəmidən sahilə və əksinə, gəmidən gəmiyə və gəmidə naviqasiya və təhlükəsizlik əlaqələri olaraq qarışıqlıq və səhvlərdən yaxa qurtarmaq üçün dəqiq, sadə və birmənalı şəkildə istifadə olunan dilin standartlaşdırma ehtiyacıdır ". [4, p.42]

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi QSC və ADDA-nın rəhbərliyi ingilis dilinə və onun ADDA-da yükək standartlarla tədrisinə xüsusi önəm verir. ADDA-da ayrıca İngilis dili kafedrasının təsis olunması qərarı da bu önəmin tərkib hissələrindən biridir. Bu da öz növbəsində, Dəniz Mühəndisliyi sahəsində İngilis dilinin və Ümumi ingilis dilinin Azərbaycanda xüsusi inkişafına səbəb olmuş və bu sahədə hazırlanan kadrların strateji məqsədlərə uyğun olması üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Qeyd etməliyik ki, Dəniz Mühəndisliyi üçün ESP terminlərinin bəziləri MDB ölkələrində bir cür işləndiyi halda, Yunanıstanda, Norveçdə, Hollandiyada və bu kimi bir sıra ölkələrdə başqa cür istifadə olunur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, spesifik terminologiyanın işlənilməsi hazırlanması, xüsusilə, ölkə həüdudlarında rast gəlinən dərslilik-

lərdən istifadə çox mühümdür və qaçılmaz bir prosesdir. Hazırda ESP kursunun mahiyyəti öyrənənlərin xüsusi dil biliyi ehtiyaclarına əsaslanır və bu, iki mühüm kriteriyaya söykənir: “1) İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi məqsədyönlü xarakter daşıyır; 2) İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi kursları mütəxəssislər tərəfindən eyni xarakterli siniflərdə yetkin tələbələri qarşılamağı nəzərdə tutur.” [7, s. 31]

ESP-nin tədrisində Ümumi ingilis dilindən (General English) fərqli bir metodikadan istifadə edilə bilər. Ümumiyyətlə, ESP dil bacarıqları orta və daha yuxarı olan (intermediate and advanced) tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Odur ki, ESP-nin tədrisi zamanı müəllimin nəzərə almalı olduğu məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, ESP müəllimi ilk olaraq nəzəriyyə və təcrübəsi baxımından daha yaxşı biliklərə sahib sahə mütəxəssisləri ilə tələbələrin xüsusi ehtiyaclarının nədən ibarət olduğunu öyrənməli və dərsləri metodologiya baxımından hədəf qrupuna uyğunlaşdırmalıdır. Digər önəmli məqam isə ondan ibarətdir ki, komanda işi üçün səmərəli ortamın olmadığı zamanlarda müəllim öyrənənlərlə daha yaxından əməkdaşlıq etməlidir. Bu xüsilə o hallarda baş vermiş olur ki, ESP-nin tədrisi zamanı tələbə onu tədris edən müəllimdən bu sahəni texniki cəhətdən (dil baxımından deyil) daha yaxşı bilmiş olur.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir çox universitet məzunları öz ixtisaslarını bilməklə yanaşı, mənimsədikləri bilik və bacarıqları ingilis dilində elmi cəhətdən izah etmək qabiliyyətinə də malik olmalıdırlar. Bunu nəzərə alaraq metodistlər ESP-nin tələblərini əsas götürərək, müasir tələblərə cavab verən dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramları hazırlamalıdırlar. ADDA-nın İngilis dili kafedrasında aparılan işlər bu tələblərin ödənilməsinə yönəlmişdir.

ESP proqramı müxtəlif ixtisas sahələrinə aid kursları əhatə edə bilər. Bu ixtisaslaşdırılmış dil kurslarına Menecerlər üçün ingilis dili (English for Managers), Elmi və Texnoloji ingilis dili (English for Science and Technology), Tibbi ingilis dili (English for Medical Purposes), Hüquqi ingilis dili (Legal English), Diplomantik ingilis dili (Diplomatic English), Aviasiya üçün ingilis dili (English for Aviation), Akademik ingilis dili (English for Academic Purposes), Turizm üçün ingilis dili (English for Tourism), Biznes ingilis dili (Business English), Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili (Maritime Engineering English) və sair sahələr daxildir. Bütün bunlar öyrənənlərin akademik proqram tələblərindən, tədris məqsədindən, modulun müddətindən, müəllimin təhsil və təcrübəsindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Müəllimlərin ESP-nin tədrisində kommunikativ yanaşmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Şəksizdir ki, öyrənənlərin keçmiş iş təcrübələri ilə bağlı müzakirə, rol oyunları və ya iş üçün yazı da bu sahədə əhəmiyyətli rol oynayır.

ESP-nin digər bir xüsusiyyəti onun öyrənməyə intrinsik şəkildə yönəlməsidir. Yəni, tələbələr ESP-nin öyrənilməsinə iradi gərginlik keçirmədən qoşulurlar. Bu vaxt ESP müəlliminin ümumi və texniki biliklərinin olması ilə yanaşı, onun digər dilləri də bilməsi önəm daşıyır. Məsələn, ADDA-da ESP tədris olunan qruplarda yerli tələblərlə birgə, əcnəbilər də iştirak edir. Odur ki, xüsusilə, yaxın xaricdən olan tələbələrin iştirak etdiyi ESP məşğələlərində Azərbaycan, ingilis-ingilis, rus dillərində lüğətin təqdimatı ESP-nin tədrisini xeyli asanlaşdırır. Dənizçilik terminləri ilə bağlı aşağıdakı cədvəldə göstəriləni kimi, yeni sözlərin təqdim olunması onların mənalarının başa düşülməsini asanlaşdırır, sözləri yalnız leksik baxımdan deyil, həm də prosessual baxımdan öyrənməyə yardım edir. Bu, eyni zamanda, ekvivalent dil vahidlərini və onlar arasında olan ümumi və fərqli ekspressiv vasitələri də göstərir.

**Dəniz Mühəndisliyi üçün ESP dərslərində terminlərinin
ekvivalent şəkildə 3 dildə təqdimatına dair nümunə**

İngilis dilində	Azərbaycan dilində	Rus dilində
journal	valın boynu	шейка вала
clearance	boşluq	зазор
heel	gəminin yan meyliliyi	крен
deadweight (d.w.)	naviqasiya üçün lazım olan bütün materiallar, digər yüklər və insanlar da daxil olmaqla gəminin tam yükötürmə qabiliyyəti	полная грузоподъемность судна с включением веса всех необходимых для плавания запасов, а также других грузов и людей
atomization	çiləmə	распыление
refractory	odadavamlı	огнеупорный
readings	cihazların göstəriciləri	величина измерительных приборов
sleeve	qufti, qol	втулка, муфта, гильза
casing	korpus	колонна, крепление, корпус
thrust washer	kipləşdirici salnik	упорная шайба сальниковая набивка
purging	təmizləmə	очистка, продувка
grounding	gəminin saya oturmaı	посадка на мель
populate	sənədə məlumət daxil etmək	ввести информацию в документ
leeway	gəminin dreynfi	дрейф судна в подветренную сторону
near miss	yan keçmə	ситуация, когда едва удастся избежать столкновения, аварии, смерти
China junk	orta əsr Çin gəmisı	средневековый китайский корабль

ESP lüğətinin təqdim olunmasında qeyri-müəyyənliyi və anlaşılmazlığı aradan qaldırmağın bir yolu da onu sinonimlər cərgəsi ilə təqdim etməkdən ibarətdir. Burada müqayisə üçün ümumi ingilis dilinin imkanlarından da istifadə etmək mümkündür. Tədrisin bu formada aparılması tələbələrə:

- Dil bacarıqlarını təkmilləşdirir.
- Spesifik lüğət bazasını möhkəmləndirir.
- Texniki sahədə ünsiyyətin qurulmasına yardım edir.
- İnteraktiv kommunikasiya yaradır.
- Öyrənmə bacarıqları formalaşdırır.
- Kontentin qrammatik materialla sintezinə kömək edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq ESP-nin xüsusi kontent əsaslar üzərində qurulmuş sulabuslarla tədris olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu cür tədrisin qurulması:

- Anlayışı asanlaşdırır.
- Dil – məzmun formasını daha mənalı edir.

- Məzmunu dair bacarıq sahələrini öyrətmək üçün yaxşı əsaslar yaradır.
 - Öyrənmələrin ESP tələbatını maksimum ödəyir.
 - Dilin dörd aspektləri (oxu, dinləmə, yazı və danışmaq) üzrə bacarıqları inteqrasiya etməyə imkan verir
 - Orijinal materiallardan istifadəni asanlaşdırır.
- Beləliklə, ESP-nin tədrisində kontent – dil imkanlarından maksimum istifadə olunması gələcək müvəffəqiyyətlərin rəhninə çevrilir.

4. ESP-nin gələcək perspektivləri

Gələcək perspektivlər haqqında danışarkən, bəzi vacib məqamları qeyd etmək yerinə düşərdi:

1. ESP tədrisinin gələcək perspektivləri üçün elmi-praktik konfransların və ingilis dilini tədris edən müəllimlər üçün universitetdaxili seminarların keçirilməsi;
2. Bu sahənin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin və peşəkarların birliyinin yaradılması;
3. Dənizçilik sahəsinin ən çox populyar olan sahələri üçün xarici dillərdə olan ədəbiyyatın təcrübəsindən istifadə etməklə yerli şəraiti nəzərə alan ESP dərslərinin hazırlanması;
4. Peşəkar ingilis dili təhsili alan tələbələrin Erasmus və bu kimi beynəlxalq layihələrdə iştirakı üçün münbit şəraitin yaradılması.

Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili – ESP (ME) dünyanın bir çox ölkələrində tədris edilir. ADDA-da ümumi ingilis dili ilə paralel olaraq, Naviqasiya Mühəndisliyi, Gəmi Təmiri və Mexanika Mühəndisliyi, Elektromexanika Mühəndisliyi ixtisasları üzrə, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (International Maritime Organization) standartlarına uyğun olan proqram və dərslərlər mövcuddur və sözügedən təşkilatların ən son tələblərinə uyğun yeni proqram və dərslərlərin hazırlanması yolunda da ciddi işlər aparılır. Yeni dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında MDB dövlətlərində, Norveç, Yunanıstan, Finlandiya və digər dənizçilik profilli ali məktəblərin təcrübəsindən geniş istifadə edilir.

Dəniz profilli ali məktəblərdə ESP-nin tədrisinin bir istiqaməti də dənizçilik terminlərinin digər texniki terminlərdən fərqli olması ilə bağlıdır. Çünki ümumtexniki sahədə olan terminologiya, əsasən dənizçilik terminləri ilə uyğun gəlmir. Məsələn, “confined space entry” neft-qaz sahəsində “qapalı mühitə giriş” adlandırıldığı halda, dənizçilikdə bu termin “enclosed space entry” kimi qəbul edilir və sair. Oudur ki, hər sahənin özünə uyğun, spesifik terminologiyasını nəzərə alaraq Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (IMO) tərəfindən təsdiqlənmiş Standart Dəniz Kommunikasiyası İfadələri (SMCP) əsasında yeni təcrübələri nəzərə alan İngiliscə-Azərbaycanca ME lüğətinin hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilir.

Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dilinin işlənməsi, əsasən aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilmişdir:

- 1) Bu dil bütün dənizlərə aid vəziyyətlərdə, göyertədə, gəmidən gəmiyə və sahilə olan ünsiyyət üçün istifadə olunan dildir;
- 2) Buraya naviqasiya, göyertədəki əməliyyatlar, rol və vəzifələr, sağlamlıq və təhlükəsizlik, fəvqəladə hallar kimi dənizçilik terminologiyası daxildir;
- 3) Bütün millətlərin dənizçiləri tərəfindən istifadə üçün sadələşdirilmiş ingilis dili - Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT -IMO) tərəfindən kodlaşdırılmış standart dəniz rabitəsi ifadələri (SMCP) və;

4) Dənizdə ardıcıl və aydın ünsiyyət əldə etmək üçün standart dəniz kommunikasiyası ifadələri (SMCP), Ümumi ingilis dili bilikləri ilə birləşərək kifayət qədər keyfiyyətli danışıq dili yaratmalıdır. [1, s. 67]

BDT bildirir ki, Dəniz Mühəndisliyi üçün ingilis dili, dilin unikal və tipik bir formada kodlaşdırılmış formasıdır. İngilis dilinin unikallığı və səciyyəvi xüsusiyyətləri standart dəniz rabitəsi ifadələri (SMCP) ilə etiketlenmişdir. BDT-nin Standart Dəniz Kommunikasiyası İfadələrini (SMCP) aşağıdakı məqsədləri həyata keçirmək üçün tərtib edilmişdir:

1) təhlükəsizlik baxımından daha yaxşı naviqasiyaya və gəminin hərəkətinə kömək etmək;

2) qeyd edilən məqsədlərə cavab vermək üçün dəniz mühəndisliyi tədris olunan müəssisələrə kömək etmək və;

3) istifadə olunan dili standartlaşdırmaq üçün ESP ME ingilis dili baxımından dənizçilər üçün standartlaşdırma, təlim, sertifikatlaşdırma və ixtisasartırma nöqtəy-nəzərindən də dünya dənizçiləri üçün zəruri və məcburidir (BDT, 1995). Bu, dünyanın hər yerində ingilis dili biliklərinin minimum standartını əldə edən dənizçilərə imkan yaratmaq üçün həyata keçirilir. İngilis dili baxımından standartlaşdırma, təlim, sertifikatlaşdırma və ixtisaslaşma olmadan, dənizçilər ingilis dilində fərqli bacarıq və məsuliyyətlərə sahib olardılar. Əslində, dəniz sənayesi və onun tipik xüsusiyyətləri universaldır və ESP ME beynəlxalq gəmidə işləyənlərin fərqli ingilis dili bacarıqlarına və ləhcələrinə sahib olan dənizçilərinin unifikasiya olunmuş dilidir. ESP ME və Ümumi ingilis dili fənləri arasında fərqlər tipik və bənzərsiz olduğu üçün daha aktualdır.

Hazırda ingilis dili dünyada və hər hansı bir dəniz əlaqəsində istifadə edilməli olan beynəlxalq dil olaraq yaxşı tanınmışdır. ESP ME-nin qaynaqları və materiallarının yaradılması zərurəti bir çox konfranslarda, Dəniz Təhsili və Təlimi (Maritime Education and Training - MET) mövzusunda bir sıra layihələrdə də müzakirə edilmişdir. Dənizçilik sektorundakı ESP ME dünyanın bütün dəniz universitetlərində, institutlarında və kolleclərində BDT-nin 3.17 Model Kursları şəklində (Dəniz Mühəndisliyi üçün İngilis dili) tənzimlənir. Nəticə etibarilə, bu dünya səviyyəli təlim standartı sənədi dəniz sektorundakı tənzimləməyə uyğun olaraq İngilis dilinin tədrisi və mənimsənilməsi üçün standartları müəyyən edir. [8, s. 65]

Nəticə

ESP çərçivəsində mövcud olan bacarıqlardan istifadə etmək üçün, ESP ME müəllimləri öz tələbələrinin ixtisasları ilə məşğul olmaq üçün lazımi bilik və vasitələrlə təmin olunurlar. Yadda saxlamaq və xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ESP ME müəllimləri bütün xüsusi sahələrin mütəxəssisi deyildirlər, onlar sadəcə olaraq ingilis dilində ME-ni tədris edən peşekarlardır. Onlar mövzuları, ixtisaslarını müəllimlərdən daha yaxşı bilən tələbələrə, peşələrində orijinal mətnləri və məlumatları anlamaqda, istifadə etməkdə və ya təqdim etməkdə köməklik göstərirlər və qarşılıqlı öyrənmə prosesinin tərkib hissələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Evans-Dudley T. English for Specific Purposes. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 131-136.
2. Evans - Dudley T. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 301 p.
3. Hans Heinrich Stern et al: (Eds.): Issues and options in language teaching. Oxford: Oxford University Press. 1992, 404 p.
4. Jomarie D Navarro: Maritime Student's English Proficiency and Their Feedback on Instructional Materials, Asia Pacific Journal of Maritime Education, Philippine, Vol. 1, No. 1, 2015. pp. 63-81.
5. Mohammad Kaosar Ahmed. The ESP Teacher: Issues, Tasks and Challenges. English for Specific Purposes World, Issue 42, Vol. 15, 2014, pp. 1-33
6. Peter Trenkner: "Congratulation Letter to IMLA-IMEC 24 held at Yangon Myanmar, Oct. 1-4, 2012" In "The International Maritime Lecturers Association, IMEC 24 Conference Proceedings, Sep 20, 2012, Malmo, Sweden, p. 3. 213 p.
7. Robinson P. The Contribution of Discourse Analysts to ESP and of ESP Practitioners to Discourse Analysis. In The ESP Teacher: Role, Development and Prospects. London: British Council (ELT Documents 112). 1980, pp. 53-57.
8. Shamsul Rizal bin Mohd Rosedi Mohd Asri bin Md. Sap Capt. P. George Oomme: "Aligning occupational, National and Global Standards in Maritime English Competency: A Preliminary Study on Standard Marine Communication Phrases (SMCP)", 12th to 15th October 2015. Nusajaya, Malaysia, International Maritime English Conference (IMEC 27). 278 p.
9. Timothy N. Blakey: English for Maritime Studies: Prentice Hall, USA, Second edition, 1987. 288 p.
10. Tom Hutchinson and Alan Waters. English for Specific Purposes: Learning – centered Approach, Cambridge: CUP. Belcher D.D. What ESP is and can be: An introduction. In D.D. Belcher (ed.). English for Specific Purposes in Theory and Practice, Ann Arbor: University of Michigan Press. 2012, pp. 1-20.

İnternet resursları:

11. https://www.researchgate.net/publication/330575359_The_Importance_of_Maritime_English_Proficiency_in_Others_Marine_Related_Undergraduate_Programs
12. https://www.academia.edu/33205299/ENGLISH_FOR_SPECIFIC_PURPOSES_1st_Semester_THIRD_YEAR_LICENCE_LEVEL

Summary

*Eldar Shahgaliyev
Gulnar Bashirova
Eldar Zeynalov
Ulker Askerova*

*Some Peculiarities of Teaching English for Special Purposes in Maritime Higher Schools
(Research analyses)*

This article is one of the limited efforts to analyze and describe some of the key aspects of English Language Learning (ESP - English for Specific Purposes), an overview of the concept and purpose of ESP in Azerbaijan. The article also clarifies the role of the teachers in ESP teaching and the requirements for teacher training for ESP training, the multi-faceted and multifunctional nature of teaching activities, and the needs for short-term training for ESPs.

The authors note that there is a strong emphasis on the study of ESP in both academic and short courses in the developed countries, and in many cases the teaching of this subject is reflected in school curricula and catalogs.

The article shows that there are a number of important and necessary factors that shape the academic framework of this subject:

- To be taught primarily as a foreign language at all stages of academic education as a foreign language;
- The need for ESP has assumed a booming nature by the development of business environment and a common means of communication in other economic fields;
- It became popular to have an easy access to the scientific-research and technical literatures.

The authors note that, ESP has implemented its methodology and its development path based on the researches carried out in various disciplines. Since the second half of the 20th century, ESP has become one of the most important areas of Teaching of English as a Foreign Language (TEFL). A long term scholarly discussions and sharing in this area have resulted in the following definition of ESP among the teachers and instructors: "... to meet a predictable level of communicative needs of people in the areas of language, development and research." Therefore, ESP is intended as a special area of English language to involve the teaching by various professions, goals and subjects.

The article further emphasizes that Hutchinson and Waters contributed to the establishment of ESP by two major historical periods: first, is closely connected with the end of the World War II, and the second is with the start of a new era - the development of large and unprecedented scientific innovations in various areas of technical and economic activities on an international scale. It was greatly affected as by the post-war period when the USA economic and political strength grew to a large deal to increase the demands for ESP.

Keywords: *ESP, history of ESP, methodology, difference between ESP and General English lessons, ESP features, perspectives of ESP*

Резюме

*Эльдар Шахгальдиев
Гюльнар Баширова
Эльдар Зейналов
Улькер Аскеров*

Некоторые особенности преподавания английского языка для специальных целей (ESP) в морских вузах (анализ и исследование)

Эта статья является одной из немногочисленных попыток проанализировать и описать некоторые ключевые аспекты изучения английского языка (ESP – английский для особых целей), обзор концепции и цели ESP в Азербайджане. В статье также анализируются роль учителей в обучении ESP и требования к их подготовке для обучения ESP, многогранный и многофункциональный характер преподавательской деятельности, а также потребности в краткосрочном обучении для ESP.

Авторы отмечают, что особое внимание уделяется изучению ESP как на академических, так и на краткосрочных курсах в развитых странах, и во многих случаях преподавание этого предмета отражается в школьных программах и каталогах.

В статье показано, что существует ряд важных и необходимых факторов, которые формируют академические рамки этого предмета:

- Преподавание ESP в основном как иностранный язык на всех этапах академического образования;

- Потребность в ESP приобрела быстро развивающийся характер из-за развития бизнес-среды и общих средств коммуникации в других областях экономики;
- Популярность ESP в области доступа к научно-исследовательской и технической литературы.

Авторы отмечают, что ESP внедрила свою методологию и свой путь развития на основе исследований, проведенных в различных дисциплинах. Со второй половины 20-го века ESP стал одним из важнейших направлений преподавания английского языка как иностранного (TEFL). Многолетние научные дискуссии и обмен мнениями в этой области привели к следующему определению ESP среди преподавателей и инструкторов: «...для удовлетворения предсказуемого уровня коммуникативных потребностей людей в области языка, развития и исследований». Таким образом, ESP задумана как особая область английского языка, включающая обучение различным профессиям, целям и предметам.

В статье далее подчеркивается, что Хатчинсон и Уотерс способствовали созданию ESP двумя основными историческими периодами: во-первых, они тесно связаны с окончанием Второй мировой войны, а во-вторых, с началом новой эры - развития крупных и беспрецедентные научные инновации в различных областях технической и экономической деятельности в международном масштабе. На него сильно повлиял послевоенный период, когда экономическая и политическая сила США значительно возросла, что привело к увеличению спроса на ESP.

Ключевые слова: *ESP, история ESP, методология, разница между ESP и уроками общего английского языка, особенности ESP, перспективы ESP*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**ŞƏRQİ VƏ ŞİMALİ NORVEÇ DİALEKT Qrupu İLƏ STANDART
NORVEÇ DİLİNİN FONOTAKTİKA SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Aytən MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 23 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 16th July 2019; accepted: 23th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: fonotaktika, standart Norveç dili, venabigd dialekti, byorgfyering dialekti

Giriş

Bu məqalədə Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd*, Şimali Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *byorgfyering* dialekti və standart Norveç dilinin ümumi fonotaktika sisteminə xas özəlliklər təsvir edilmişdir. Həmçinin seçilmiş beş samit fonem birləşməsinin qeyd edilən dialektlərdə və standart danışıq dilindəki təzahürü müqayisəli təhlil edilmişdir.

Hər bir dilin və dialektin özünəməxsus fonem sistemi vardır. Ümumiyyətlə, fonemlər əlifba üçün başlanğıc nöqtəsidir, lakin zaman keçdikcə dil dəyişdiyi üçün orfoqrafiya da tələffüzdən müəyyən dərəcədə fərqlənməyə başlayır. Tələffüzü daha dəqiq təqdim etmək üçün transkripsiya zəruridir. Elmi ədəbiyyatda transkripsiyanın üç növündən, yəni fonetik, fonoloji və fonomorfoloji transkripsiyadan istifadə olunur. Birincidə danışıq aktının fonetik incəliklərinin hamısı nəzərə alınmaqla işarələnir, ikincidə ifadənin, sözün və parçanın bütövlükdə fonem tərkibi verilir və sonuncuda isə hər bir morfemin tərkibindəki fonem əvəzlənməsi nəzərə alınmaqla yazılışı verilir. (2, s. 84) Fonoloji transkripsiya hər bir fonem üçün yalnız bir işarə vasitəsilə işarələnir. Bu zaman fonem qoşa çərəkə xətt arasında, yəni bu formada verilir: /r/. Həmçinin bu, fonemin bütün allofonlarını ifadə edir.

Fonemlərin müəyyən bir qayda əsasında birləşməsinə müəyyən edən qaydalar toplusu dilçilikdə *fonotaktika* adlanır. Hər bir dil üçün spesifik olan bu qaydalar təbii ki, özündə müəyyən məhdudiyətlər də ehtiva edir. Norveç dilində də bəzi fonotaktik qaydalar vardır. Məsələn, sözündə *kl-*, *pr-* samit sekvensiyaları gələ bildiyi halda, söz sonunda yalnız *-lk*, və *-rp* səs birləşmələri ola bilər. Lakin bunun əksi mümkün deyildir. Norveç fonotaktik sisteminin xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, bir-birilə yanaşı gələn samit səslər *heterorqan* (fərqli artikulyasiya yerləri olan samit səslər, məsələn, *m* və *n*) hesab edilir. Norveç dilində labial+labial birləşməsi (məsələn, /pv/ və /bv/) müşahidə edilmir. Hər bir dilin özünəməxsus fonotaktik qaydalarının olması, alınma sözlərin tələffüzünün də yeni dilə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Məsələn, yunan sözü *psykologi*-də [ps] səs birləşməsi Norveç dilində [s] ilə əvəzlənir, yaxud *xylofon* sözündə, [ks] birləşməsi [s] səsi ilə əvəzlənir. Beləliklə, fonotaktika fonemlərin hər hansı bir dildə birləşməyə icazə verdiyi yolları öyrənir və bu zaman müəyyən fonotaktik məhdudiyətlər də tətbiq edilir.

Norveçdə standart danışıq dili

Hazırda Norveçdə iki rəsmi yazılı dil vardır. Bunlardan biri Danimarka dili əsa-

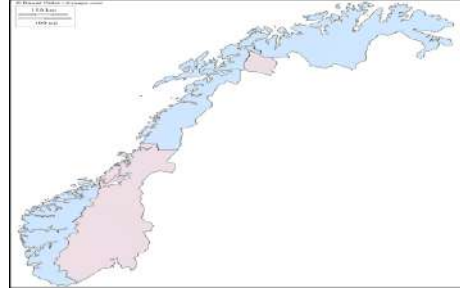
* dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: aytan.mammadova19@gmail.com

sında norveçli linqvist Knud Knudsen (1812-1895) tərəfindən hazırlanmış *bukmol*, digəri isə dilçi alim İvar Osen (1813-1896) tərəfindən Norveç dialektləri əsasında hazırlanmış *ninorşk* yazılı dilləridir.

Hazırda *bukmol* və *ninorşkun* ölkədə sabit bir mövqeyi var. Lakin müasir dövr Norveç linqvistləri standart danışq dilinin mövcud olub olmaması ilə bağlı fərqli mülahizələr irəli sürür. Ümumiyyətlə, biz nə üçün dili standartlaşdırırıq? E.Papazian qeyd edir ki, çəki və ölçünü niyə standartlaşdırırıqsa, dili də həmin praktik səbəbdən, yəni əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olması üçün standartlaşdırırıq. (4, s. 58) Bu o deməkdir ki, insanlar arasında ünsiyyəti vahid qaydalara tabe edərək kommunikasiyanı asanlaşdırmaq, bununla da ünsiyyətin keyfiyyətini artırmaq məqsədimiz vardır. Lakin H.Sandöyün fikrincə isə, dilin standartlaşmaya olan ehtiyacı heç də yazılı və ya şifahi bacarıqların daha üstün olması ilə bağlı deyil. O bunun səbəbini sırf prestijlə əlaqələndirir. (6, s. 221) A.Vanvik də özünün “Norveç dilinin fonetikasi – Şərqi Norveç dialektlərində səslərin öyrənilməsi” kitabında Şərqi Norveç dialekt qrupuna daxil olan və Oslonun cənub-şərq bölgəsindəki danışq dilini prestijli dil adlandırır. (8, s. 7) Norveç dialektləri üzrə bir çox elmi kitab və məqalələrin müəllifi olan B.Məhlum da standart danışq dili ilə bağlı öz fikirlərini irəli sürmüşdür. O, standart danışq dili dedikdə prestij iyerarxiyasının ən yüksək qatında olan bir dili başa düşdüyümüzü və bunu adətən sosial elit təbəqəsi və yüksək savadı olanlarla əlaqələndirdiyimizi bildirir. (3, s. 9) Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Norveçdə öz dialektində danışan ziyalı təbəqənin nümayəndələri kifayət qədərdir. Standart danışq dilinə riayət edilməməsi heç də yüksək savad çatışmazlığına dəlalət etmir. Buna görə də sırf Norveç mühitinə xarakterik standart danışq dili anlayışı üçün sabit bir tərif yoxdur. Norveç Avropanın “dialekt cənnəti” hesab edilir. Burada hətta hər bir vilayətin öz dialekti vardır, bu səbəbdən dialektlərin dəqiq sayı bəlli deyil. Digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə dialektlər Norveçdə yüksək statusa malikdir.

Dialektlərin bölgüsünə gəldikdə isə bu, hansı kriteriyanın əsas götürülməsindən asılıdır və bu baxımdan fərqli nəticələr əldə edilə bilər. Məsələn, norveçli linqvist Hallfrid Kristiansen Norveç dialektlərinin coğrafi kriteriya əsasında ənənəvi olaraq iki yerə, yəni Şərqi və Qərbi Norveç dialektlərinə bölünməsinə qarşı çıxaraq, bunu səthi bir bölgü adlandırır. Belə bir bölgü üçün daha çox kriteriyaların seçilməsini və beləliklə, ölkənin bütün regionlarını əhatə etməsinin vacibliyini vurğulayır. (7, s. 204) H.Sandöy də bu fikri təsdiqləyərək belə bir bölgüdə coğrafi sərhədləri və adları bölgü kriteriyaları çərçivəsindən kənar tutmağı, linqvistik tipoloji bölgüsü prinsipinə əsaslanmağı vacib sayır. H.Sandöy özü Norveç dialektlərinin bölgüsünü bu dörd kriteriya əsasında aparır: 1) “*yamvekt* qanunu” və “qeyri-*yamvekt* qanunu” (Norveç dialektlərində iki tip ikihecalı sözlərin arasında fərqi göstərən dil kriteriyası), 2) *apokope* (söz sonundakı sait səsin və ya hecanın düşməsi), 3) qadın cinsində olan sözlərin yarım-hallanması, və 4) təkhecalı sözlərdə *-e* sait səsinin ixtisarı. (5, s. 182-183) Beləliklə, iki əsas qrup və altı alt qrup yaranır.

Birinci böyük qrupa (“*yamvekt* qanunu”) trönderşk, midlandsk, austlandsk, ikinci qrupa (“qeyri-*yamvekt* qanunu”) nordlandsk, sörlandsk, nordvestlandsk, troms- və finmarksmol və sörvestlandsk aid edilir. Digər linqvistlər isə belə hesab edir ki, tonem və vurğu da bu kriteriyalara daxil edilməlidir. Əgər bunu bir kriteriya kimi istifadə etsək, dialektlər yüksəktonemli və alçaqtonemli olmaqla iki qrupa bölünəcəkdir. Həmçinin, *yamvekt* qanununun olub olmaması kriteriyası əsasında xəritədə iki əsas və eyni coğrafi regionun görüntüsünü əldə edirik:

Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən venabigd dialekti

Venabigd dialektinin özəllikləri norveçli linqvist Even Hovdhaugen tərəfindən təsvir edilmişdir. Belə ki, o, 1963-cü ildə bu dialektlə bağlı bölgədə tədqiqat aparmış və tədqiqatın nəticələri əsasında “Venabigd dialektinin fonoloji cəhətdən araşdırılması. Norveç dialektlərinin araşdırılması - Seçilmiş tədqiqatlar 1908-1969” adlı kitab yazmışdır.

Şərqi Norveç dialekt regionu coğrafi baxımdan cənubi Norveçin şərq hissəsini əhatə edir. E.Hovdhaugena görə, Şərqi Norveç dialektlərinin əsas xüsusiyyəti sözlərin *yamvekt* qanununa tabe olmasıdır. Belə ki, *yamvekt* qanunu məsdər formasında olan feyllərin *a* və ya *e* ilə (məsələn, *å være*, *å sove*, lakin *å kjøpe*, *å skrive*) bitməsini təmin edir və ikihecalı sözlərin iki növü arasındakı dil kriteriyası sayılır. (4, s.12) Belə ki, qədim Norveç dilində ikihecalı sözlər iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa daxil olan sözlərin ilk hecası uzun, ikinci qrupa aid edilən sözlərin kökü isə qısa hecalı idi. İlk hecası qısa olan sözlərin həm birinci, həm də son hecası vurğunu bərabər paylanmış şəkildə qəbul edir və bu *yamvekt* sözlər adlanır. Müasir dövrdə isə *yamkvekt* sözlər üçün tipik olan bu xüsusiyyət bir çox dialektlərdə demək olar ki, yoxdur. Vurğu sözlərin əsasən ilk hecasına düşür. Lakin şərq Norveç dialektləri qədim Norveç dilinə aid bu xüsusiyyətin müəyyən qədər qoruyub saxlamaqdadır. Belə ki, ilk hecası uzun olan sözlərin sonu vurğusuz *-e* saiti qəbul edir. Qeyd edilən bu region üçün alçaq tonem xarakterikdir.

Şimali Norveç dialekti qrupunu təmsil edən byorgfyerding dialekti

Şimal dialektləri qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* isə Kore Elstadın 1979-cu ildə yazdığı “*Byorgfyerding dialektində səs sistemi və söz formaları*” adlı kitabında təsvir edilmişdir. Şimali Norveç dialekt qrupuna ən şimalda yerləşən üç vilayətin dialektləri aid edilir. K.Elstada görə, bu dialektlərə yüksək tonem, palatelize olunmuş (yumşaldılmış) səslərin mövcudluğu və fonetik assimilyasiya (iki samitin bir səs ifadə etməsi) xasdır. (1, s. 7) Şimali Norveç dil baxımdan yeknəsəq deyil, buna görə də region bu baxımdan iki hissəyə bölünür. Birinci hissəyə Nordland, ikinciyə isə Troms və Finnmark daxildir. Bu bölgü məsdər sonluqları və sonu saitlə bitən qadın cinsi isimlər və qalın *l* kimi linqvistik xüsusiyyətlər əsasında tərtib edilmişdir. Nordland dialektlərində apokope, cənub hissənin dialektlərində isə qalın *l* daha çox müşahidə edilir. Apokope, əsasən, məsdər formasındadır, bu fonetik cəhətin üstünlük təşkil etdiyi vilayətlərdə (Salten, Lofotenin bir hissəsi, Vesterolen), həmçinin sonu saitlə və samitlə bitən qadın/kişi cinsi isimlərdə son saitin düşməsi müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, Troms dialektləri üçün *e/a* sonluqları və Finnmark üçün isə *e*-sonluğu xarakterikdir. Ən şimalda qalın *l* müşahidə edilmir. Bütün region üzrə dialektlərdə fonetik assimilyasiya olmuş samitlər istifadə edilir. Məsələn, *r* və ya *l* və *n*, *t*, *d*, *l*, *s* kombinasiya edilməsi fonetik assimilyasiyaya gətirib çıxarır. Məsələn: *horn* > [ho:ŋ], *fort* > [fo:t], *særlig* > [sæ:li], *fors* > [fɑ:ʃ], *har tatt* > [ha: [at], *gult* > [gu:t].

Venabigd və byorgfyerding dialektləri və standart Norveç dilinə xas samit səs birləşmələrinin müqayisəli təhlili

Bu hissədə standart Norveç dili və qeyd edilən iki dialektə beş samit birləşməsi (sözünü samit ardıcılıqları) təsvir edilərək müqayisə ediləcəkdir.

p + samit

Standart Norveç dilində *p* samiti üç şəkildə kombinasiya edilə bilər: /pr-/ , /pj-/ og /pl-/. Şimali Norveç dialektlərinin əksəriyyətində eyni samit ardıcılıqları mövcuddur. Şərqi Norveç dialektində isə qalın *l* səsini də nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan həmin dialektə samit birləşmələri bu cür olacaqdır: /pr-/ , /pj-/ og /pɾ-/

b + samit

Sözün əvvəlində *b* samit ardıcılığı da *p* kar samit ardıcılığına bənzəyir. Həm standart Norveç dili, həm də Şimali Norveç dialekt qrupunun dialektlərində /br-/ , /bj-/ og /bl-/ samit birləşmələri mövcuddur. Şərqi Norveç dialektində isə /bl-/ birləşməsinin əvəzinə qalın *l* kombinasiyası vardır, yəni /bɾ-/.

t + samit

Standart danışıq dilində *t*- səsi ilə başlayan samit birləşmələrinin sayı üçdür: /tr-/ , /tv-/ og /tj-/. Bəzi dialektlərdə /tj-/ birləşməsi assimilyasiya olmuşdur. Yalnız Şimali Norveç dialektlərində bu samit ardıcılığını müşahidə etmək olar. Məsələn, [tje:n] inf., [tje:nar] m., [tjæn:est]. Bəzi linqvistlərin fikrincə /tj-/ birləşməsi assimilyasiya edərək [ç] səsinə çevrilmişdir.

d + samit

d- səsi ilə başlayan samit birləşmələri standart danışıq dilində və qeyd edilən hər iki dialektə müşahidə edilir. /dj-/ samit birləşməsi dialektlərdə fərqli tələffüz edilə bilər. Məsələn, Şimali Norveç dialektlərində *djevel* sözü, [dje:vel] kimi, həmçinin [je:vel] və [de:vel] kimi də tələffüz olunur.

k + samit

Norveç dilində *k*+samit birləşməsi ən çox müşahidə edilən samit birləşməsidir. Norveçli linqvist Hans Vogtun 1981-ci ildə apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə təkhecəli sözlərdə /kr-/ ardıcılığı sözünəndə ən çox qarşıya çıxan samit birləşməsidir. *K* samiti ilə başlayan digər sekvensiyaların sözünəndə işlənməsi /kn-/ , /kv-/ og /kr-/ bütün dialektlər və standart danışıq dili üçün xarakterikdir. /kl-/ samit birləşməsi isə yalnız standart Norveç dili və Şimali Norveç dialekti üçün xasdır. Şərqi Norveç dialektində isə /kɾ-/ birləşməsi mövcuddur.

kj- sekvensiyası isə yazılı dildə qorunub saxlanmışdır və [ç] və ya [çç] səslərinə çevrilmişdir. Məsələn, *kjenne* > [çene].

Nəticə

Bu məqalədə Şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd*, Şimali Norveç qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* dialekti və standart danışıq dilinə xas fonotaktik sistemin müəyyən xüsusiyyətləri təsvir edildi. Həmçinin sözünəndə işlənən beş samit səsin ardıcılığının qısa mənzərəsi təqdim edilərək hər iki dialektin və standart dilin özəllikləri vurğulandı.

Qeyd edilən əlamətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, /tj-/ və /dj-/ ardıcılığı standart danışıq dilində və şimali Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *byorgfyerding* dialekti müşahidə edilir. Lakin digər dialektə, yəni şərqi Norveç dialekt qrupunu təmsil edən *venabigd* dialektində bu ardıcılıq assimilyasiya olmuşdur. Beləliklə, sözünəndə gələn samit ardıcılıqları qeyd edilən dialektlər və standart danışıq dili üçün, demək olar ki, eynidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elstad, Kåre. *Oversyn over lydverk og ordavleiingar i borgfjerdingmål*. Oslo: Novus Forlag, 1982, 104 p.
2. Hovdhaugen, Even. En fonologisk analyse av venabygdsdialekten. Oslo: Universitetsforlaget, 1973, 166 p.
3. Mæhlum, Brit. Standardtalemål? Naturligvis! En argumentasjon for eksistensen av et norsk standardtalemål // *I Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. 2009, nr.1., pp. 7-26.
4. Papazian, Erik. Norge uten rikstalemål? // *I Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. 2012, s.50-115
5. Sandøy, Helge. *Talemål*. Oslo: Novus Forlag, 1996 (2. utgave), 253 p.
6. Sandøy, Helge. Standardspråk – kultur og ukultur. Språknormering – i tide og utide? Oslo: Novus AS, 2009, pp. 215-228.
7. Skjekkeland, Martin. Dei orske dialektane. Høyskoleforlaget AS. 1997, 225 p.
8. Vanvik, Arne. *Norsk fonetikk – lydlæren i standard østnorsk suppler med materiale fra dialektene*. Oslo: UiO, Fonetisk institutt, 1979, 86 p.
9. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2011, 406 s.

Summary

Aytan Mammadova

Comparative Analysis of the Eastern, Northern Dialect Groups and the Standard Norwegian

This article describes the *phonotactics* of the two Norwegian dialects, namely the *venabygd* dialect, *byorgfjerding* dialect. Moreover, the standard Norwegian is presented as a main object for the analysis. The first variety represents Eastern Norwegian dialect group and the second variety acts for Northern Norwegian dialects. The standard Norwegian language is considered to be spoken in the southern-eastern part of Norway.

Firstly, the theory of phonotactics is described briefly and the term standard language is defined by presenting different views on the topics. That is to say, phonotactics is a grammatical notion which encompasses rules for combining phonemes of the one language. Every language and dialect has its own phoneme system which makes it interesting for comparison.

With regard to standard language, there are different definitions made for this term. Some Norwegian linguists contemplate that the standard language is pivotal when it comes to a good communication; others relate it to the “prestige”. On the other hand, there is no concrete definition for standard language for Norwegian environment. Norway is considered as the “paradise for dialects”. Dialects have higher status in Norway in comparison with other Scandinavian countries.

The main goal of this article is to present characteristics of above mentioned Norwegian varieties and examine five compound consonant sounds in those dialects. The compound consonant sounds analyzed in this article are: /p/, /b/, /t/, /d/ and /k/. The result is that /tj-/ and /dj-/ compound consonant sounds are widely used both in the *byorgfjerding* dialect and standard language. However, it is assimilated in the *venabygd* dialect.

Key words: *phonotactics, standard Norwegian, venabygd dialect, byorgfjerding dialect*

Резюме

Айтен Мамедова

Сравнительный анализ восточных, северных диалектных групп и стандартного норвежского языка

В этой статье описывается фонотаксика двух норвежских диалектов: диалекта *venabygd* и диалекта *byorgfjerding*. Более того, стандартный норвежский язык представлен в качестве основного объекта для анализа. Первый сорт представляет восточно-норвежскую группу диалектов, а

второй - северно-норвежские диалекты. Стандартный норвежский язык характерно для юго-восточной части Норвегии.

Во-первых, кратко описывается теория фонотактики и термин стандартный язык определяется путем представления различных взглядов на темы. Фонотактика - это грамматическое понятие, которое включает в себя правила объединения фонем. У каждого языка и диалекта есть своя система фонем, которая делает его интересным для сравнения.

Что касается стандартного языка, существуют разные определения для этого термина. Некоторые норвежские лингвисты предполагают, что стандартный язык имеет решающее значение, когда речь идет о хорошем общении; другие связывают это с «престижем». С другой стороны, не существует конкретного определения стандартного языка для норвежской среды. В настоящее время в Норвегии существует два официальных письменных языка: букмол и ниноршк. Букмол создан норвежским лингвистом Кнудом Кнудсеном (1812-1895), а другой - норвежский письменный язык, ниноршк (основанный на норвежских диалектах) лингвистом Иваром Осеном (1813-1896). Норвегия считается «раем для диалектов». Диалекты имеют более высокий статус в Норвегии по сравнению с другими скандинавскими странами.

Основная цель этой статьи - это представить характеристики вышеупомянутых норвежских диалектов и изучить пять составных согласных звуков на этих диалектах. Составные согласные звуки, проанализированные в этой статье: /p/, /b/, /t/, /d/ и /k/. Результатом является то, что /tj-/ и /dj-/ составные согласные звуки широко используются как на диалекте *byorgfjerding*, так и на стандартном языке. Тем не менее, они ассимилируются в диалекте *venabygd*.

Ключевые слова: фонотактика, стандартный норвежский язык, диалект *venabygd*, диалект *byorgfjerding*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çap məsləhət görülmüşdür.

DİL KORPUSLARININ TƏDRİSDƏ İSTİFADƏSİ

Rəna MƏMMƏDOVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 25th July 2019; accepted: 18th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: kompüter linqvistikası, dil korpusları, konkordanslar, korpusların tədrisi, linqvodidaktika, tədris metodları

Giriş

Müasir cəmiyyət daha çox informasiyadan biliyə keçidlə səciyyələnir. İnformasiya əsrinin insanlar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab vermək lazım gəlir. Belə tələblərdən biri humanitar biliyin ümumi şəkildə kompüterləşdirilməsi və kompüter texnologiyasının dilçilikdə qismən istifadəsidir. Çox vaxt müəllim və şagirdlər kompüter və informasiya texnologiyalarına aid çoxlu sayda ədəbiyyatla qarşı-qarşıya gəlməli olur. Həzırda ən çox maraq doğuran informasiyanın idarə olunması ilə səciyyələnən tədris sistemidir.

Təcrübə göstərir ki, ali məktəblərdə tədris olunan proqramların çoxu dilçilik və informatika ilə bağlı ixtisaslar istiqamətindədir. Məlum olduğu kimi, xarici dil bakalavr və magistratura səviyyəsində tədris olunur. Məhz ona görə də ali məktəblərdə təhsil alanların korpus və kompüter linqvistikasından istifadə etmələrinə şərait yaradılmalıdır.

Korpus linqvistikası ilə bağlı fəaliyyətin müxtəlifliyi onun bir neçə tərifinin mövcudluğu ilə nəticələnir:

1. Korpus dilçiliyi kompüter dilçiliyi ilə bağlıdır. Onun tədqiqat vasitələri materialın maşında işlənməsi ilə əlaqəlidir.

2. Bu fəaliyyət korpus mətnlərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Həmin fəaliyyət növündə kifayət qədər materialın toplanması, maşın formasında təqdimi nəzərdə tutulur. Bu zaman mətnin müəllifi, yaranma yeri, vaxtı və janrı göstərilir.

3. Məlum linqvistik nəzəriyyələrin yaradılması və təhlili üçün nəzərdə tutulmuş korpus mətnləri çoxlu sayda dil materialının təhlilinə əsaslanır.

4. Bu metodologiyayı korpus dilçiliyinin dil tədqiqatlarının müxtəlif aspektlərinə tətbiq etmək olar [8].

Bu mənada dil korpuslarında ən çox istifadə olunan texnologiyalardan biri də konkordanslardır. Konkordanslar həm ixtisası dil olmayan fakültələrin, həm də ixtisası dil olan fakültələrin tədris prosesində uğurla istifadə olunur.

1. Kompüter leksikoqrafiyası

Leksikoqrafik təcrübə dil haqqında elmin ayrılmaz komponentlərindən hesab olunur. Bu tipli lüğətlər tədqiqat materialı kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda həmin lüğətləri elmi fəaliyyətin nəticəsi kimi səciyyələndirmək olar. Lüğətlər böyük informativ imkanlara malikdirlər və təhlilin digər aspektlər üçün və nəzəri strukturu üçün mənbə rolunu oynaya bilərlər. Burada əks əlaqə də mümkündür. "Elmi tədqiqat – lüğət". Bu halda lüğət bu və ya digər elmi konsepsiyanın reallaşdığı sahə funksiyasını yerinə yetirir

* dissertant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: rena.memmedova.1991@inbox.ru

(məsələn, motivləşmə nəzəriyyəsi, linqvopersonaliya). Son zamanlar aktual hesab olunan və böyük tələb doğuran sahələrdən biri də kompüter leksikoqrafiyasıdır. Onun ən səmərəli sahələri elektron lüğətlərin yaradılması və tərtibi, korpuslar və verilənlər bazası hesab olunur. Bu həm də toplanmış materialdan sonralar müxtəlif tədqiqat məqsədləri üçün istifadə etmək imkanı verir. Məlum olduğu kimi, kağız kartotekalar, əlyazmalar, audio və video daşıyıcılar müxtəlif təsirlər nəticəsində sıradan çıxıb və keyfiyyətini qismən itiriblər. Kompüter leksikoqrafiyası və elektron lüğət terminlərini bir qədər konkretləşdirmək lazımdır. Bəzən elə hesab edirlər ki, elektron lüğət bu kompüterdə müəyyən axtarış simvolları ilə digər işarələrlə təchiz olunmuş kağız lüğət deməkdir. Belə çıxır ki, belə lüğətlərin tədqiqi ilə məşğul olan kompüter leksikoqrafiyasının özünün predmeti yəni tədqiqat obyektı yoxdur. Onun payına kağız lüğətlərin effektiv nümayişi düşür. Şübhəsiz ki, kağız lüğətlərin elektron variantda kompüterlərdə yerləşdirilməsi vacib məsələdir. Bu sahədə son zamanlar xeyli iş görülmüşdür. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, ilkin hazırlıq olmadan tədqiqat üçün yararlı lüğətlərin yerləşdirilməsi qeyri-mümkündür. Məsələn, dialektoloji lüğətlərin elektron formada verilməsi qaydalarına baxaq: Bu təkcə kartoteka və toplanmış materialın rəqəmsal formada verilməsi demək deyildir. Dialektoloji materialı elektron formata çevirməzdən əvvəl sözlərin metaişarələnməsi aparılmalıdır. Belə olmazsa kompüter dialekt korpusu elmi tədqiqat baxımından səmərəsiz olacaq.

Elektron lüğətlərdə istifadəçi kağız lüğətlərdə tələb olunmayan və ya ifadə olunmayan məlumatları əldə etmək imkanına malik olmalıdır. Hazırda elektron lüğətlərin özləri də tədqiqat obyektı kimi nəzərdən keçirilməkdədir. Bunun bir səbəbi də ondadır ki, hazırda çoxlu sayda müxtəlif məqsədli elektron lüğətlər tərtib olunur və internetdə yerləşdirilir. İnternetdə yerləşdirilmiş lüğətlərin hansı məqsədlərlə istifadə olunması öz əksini tapmır. Buna görə də internetdə yerləşdirilmiş saysız-hesabsız elektron lüğətlərin strukturu, məzmunu, istifadə imkanları ayrıca tədqiqat obyektı olmalıdır. Hazırda bu sahədə ən səmərəli tədqiqatlar elektron lüğətlərin istifadə imkanları haqqında araşdırmalar hesab olunur.

V.P.Seleqey elektron lüğətləri ənənəvi lüğətlərlə qarşılaşdırır və onların əsas fərqli xüsusiyyətlərini göstərir:

1. Kağız lüğətlərin həddindən artıq iri həcmli olması onlardan səmərəli istifadəni çətinləşdirir. Çoxcildli və ya irihəcmli lüğətlərdə sözlərin tez axtarılıb tapılması qeyri-mümkündür. Beləliklə, məzmun cəhətdən yüksək keyfiyyətli hesab olunan lüğət istifadə baxımından əlverişsiz olur. Nümunə kimi 20 cilddən ibarət olan Oksford lüğətini göstərə bilərik;

2. İkinci məsələ lüğətdə təqdim olunan informasiyanın aktuallığı ilə bağlıdır. Bu cəhət ilk növbədə ikidilli tərcümə və terminoloji lüğətlərə aiddir. Çoxcildli lüğətlərin tərtibinə sərf edilən vaxtın uzunmüddətli olması orada verilən informasiyanın köhnəlməsi ilə nəticələnir. Orta əsrlərin leksikasını əhatə edən lüğətlər leksikoqrafik muzey və yaxud terminoloji qəbiristanlıq kimi səciyyəyəndirilə bilər;

3. Ziddiyyət forma və məzmunun assimetriyası ilə şərtlənir. Tədqiqatçı deyir ki, onun üçün lüğətin leksikoqrafik konsepsiyası maraqlıdır. Tədqiqatçını leksik mənalardan inteqral təsviri vasitələri və leksik baza az maraqlandırır.

4. Kağız lüğətlərdən ənənəvi lüğətlərdə əlverişli naviqasiya mövcud deyil. Burada istifadəçinin özünün mövqeyi ön plana keçir və lüğətin həcmi nə qədər böyükdürsə bu çatışmazlıq özünü daha çox büruzə verir. Burada naviqasiya aləti kimi iki hal özünü göstərir. Bu, əsasən, materialın lüğətdə verilməsi üsulundan asılıdır. Yəni material lüğətdə əlifba qaydası ilə və ya tematik prinsiplə verilir [9].

Amma kompüter leksikoqrafiyasında bütün bu göstərilən qüsurlar avtomatik olaraq aradan qalxmış olur. Məsələn, lüğətin həcmi ilə bağlı problem asanlıqla aradan qal-

dırıla bilər. İstənilən iri həcmli lüğət yüngül mobil informasiya daşıyıcılarına yerləşdirilə bilər və ya internetə qoyula bilər. Belə lüğətlərə istənilən vaxtda və istənilən yerdə müraciət etmək olar.

Linqvokulturoloji lüğətin tərtibi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Lüğətin əsasını təşkil edəcək materialın toplanması; linqvokulturoloji izahları ifadə edən lüğət məqalələrinin yazılması;
2. Lüğətin ümumi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması; lüğətin mövcudluq formasının seçilməsi, İşlənilib hazırlanmış konsepsiyaya uyğun olaraq proqramlaşdırıcı tərəfdən texniki tapşırıqın hazırlanması;
3. Funksional və qeyri-funksional tələblərin müəyyən edilməsi, aşkar edilmiş tələblər əsasında texniki tapşırıqın detallandırılması; Elektron lüğət üçün lüğət məqalələrinin yazılması.
4. Kompüter proqramının arxitekturasının layihələndirilməsi üçün və materialın qruplaşdırılması üçün axtarış variantlarının və vasitələrinin seçilməsi;
5. Elektron linqvokulturoloji lüğətlərin reallaşdırılması; Verilmiş parametrlərə görə axtarışın həyata keçirilməsi, materialın statistik işlənməsini reallaşdırılması, axtarış nəticələrinin saxlanması, yəni yaddaşa verilməsi, elektron resursun işlənməsinin tamamlanması; İntuitiv qavranan interfeysin və əlverişli naviqasiyanın yaradılması;
6. Yaradılmış lüğətin linqvokulturoloji və həmhüddud sahələrdə aparılan elmi-tədqiqatlar çərçivəsində aprobeşiyası, materialın təşkili baza prinsipi olaraq açar sözlərdən istifadə olunması qərara alınmışdır. Bu da əlverişli naviqasiya üçün imkan yaradır [1].

2. Linqvistik məsələlərin həllində korpus metodologiyası

Müasir dövrdə ciddi linqvistik tədqiqatlar nüfuzlu, etibarlı empirik baza olmadan mümkün deyil. Dilçiliyin bir çox sahələrinin tədqiqi üçün effektiv və sürətli axtarışın təmin edilməsi korpus metodologiyası əsasında reallaşdırıla bilər.

Hansı dil tədqiqatlarında korpus metodologiyasının uğurlu istifadəsi imkanlarını müəyyənləşdirmək korpus dilçiliyi üçün başlıca şərtədir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə bir çox dünya dilləri üçün böyük miqdarda korpuslar hazırlanmışdır. Məsələn, Rus dilinin milli korpusu, Britaniya milli korpusu, Alman dilinin Manqeym korpusu, Türk dilinin milli korpusu, Qazax dilinin milli korpusu, Macar milli korpusu, Müasir Çin dili korpusu və s. Bu sadalanan korpuslar tədqiqat prosesi üçün empirik bazanın yaradılması prosesində dilçilərin işini yüngülləşdirir.

L.M.Kovalyeva görə, elmdə hər bir istiqamət iki problemi həll etməlidir:

1. Həmin elm istiqaməti özünün terminoloji və anlayışlar sistemini yaratmalıdır.
2. Həmin elm istiqaməti ümumi şəkildə işlənmiş uzun, ənənəvi tədqiqat tarixi olan köhnə problemlərin yeni həll yollarını göstərməlidir [4, s. 9].

Hazırda korpus dilçiliyinin ingilisdilli terminoloji bazası yaradılmışdır. Rus dilində isə belə baza yaranma mərhələsindədir. Köhnə problemlərin yeni həlli məsələsində bir sıra rollar mövcuddur. Çünki indi korpusların böyük empirik bazaları bu məsələlərə yardımçıdır. Empirik baza irəli sürülən linqvistik fərziyyələrin düzgünlüyünü, qanunauyğunluğunu yoxlamaq imkanı verir. Bununla bağlı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Böyük həcmli (reprezentativ) mətnlər dil hadisələrinin bütün spektrləri haqqında tam təsəvvür yaratmaq imkanı verir.
2. Bütün verilənlər korpusda özünün təbii kontekst formasında olur. Bu da onların hərtərəfli və obyektiv öyrənilməsi imkanı yaradır.
3. Bir dəfə yaradılmış və hazırlanmış massiv bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər [2, s. 3].

Dil korpusları leksik vahidlərin və qrammatik konstruksiyaların müəyyən zaman kəsiyində dəyişməsi dinamikasını izləmə imkanı verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki,

korpuslar linqvodicada və müasir dilçiliyin yeni sahələrindən olan koqnitiv texnologiyalarda uğurla istifadə olunur. Daha bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Müəyyən tədqiqat üçün korpus seçərkən həmin korpusun təsvirini tam öyrənmək lazımdır və müəyyənləşdirmək lazımdır ki, onun köməyi ilə hansı linqvistik vəzifələri yerinə yetirmək mümkündür. Məsələn, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müasir ingilis dilinin Amerika və Britaniya variantları arasında müqayisə aparmaq olmaz. Bu o deməkdir ki, korpus mətnlərində bütün mümkün linqvistik nəticələri çıxarmaq mümkün deyil. Korpus mətnləri bütün linqvistik məsələləri həll etmək üçün kifayət dərəcədə və həcmdə deyildir.

3. Konkordansların dilin tədrisində rolu

Adətən, konkordans termini adı altında müəyyən müəlliflərin əsərlərində və ya mətnlərdə istifadə olunan sözlərin göstəricisi nəzərdə tutulur. Konkordans (latın dilində razılaşma, uyğunlaşma mənasını verir) bu və ya digər sözün bütün işlənmə variantlarının kontekstdə mənbəyə istinadla verilməsi deməkdir. O mətnə olan söz-formaların işləndikləri kontekstlə verilməsi vasitəsi kimi nəzərdə tutulur. İnternetdə söz-formaların işlənməsi və dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olan çoxlu sayda korpuslar vardır. Dediklərimizə misal olaraq, U.Şeksprin əsərləri əsasında tərtib olunmuş korpusu göstərmək olar [7].

Rus dilçiliyində bir qayda olaraq universal korpus menecerləri işlənilib hazırlanmışdır. Korpus meneceri dedikdə xüsusişədirilmiş axtarış sistemi nəzərdə tutulur. Həmin axtarış sistemində korpusda məlumatları axtaran və onların əsasında istifadəçiyə yararlı şəkildə statistik məlumatlar verən proqram vasitələri nəzərdə tutulur. Konkordanser dedikdə onun köməyi ilə hər bir sözün, söz-formanın, söz birləşmələrinin axtarılıb tapılması və onun əsasında konkordansların yaradılması məqsədi daşıyan proqram təminatı nəzərdə tutulur. Konkordansların evristik potensialı onların söz birləşmələrinin yaxın əhatəsilə birləşmək imkanlarını vizual olaraq müşahidə etmək qabiliyyəti hesab olunur. Konkordansların və konkordanserlərin təsnifatı üst-üstə düşməyə bilər.

Konkordansların tərtibi üzrə proqramlar üzərində daha geniş dayanmaq lazımdır. Çünki belə proqramlar 20 ildən artıqdır ki, mövcuddur və eyni zamanda ənənəvi dilçilər və xarici dil müəllimləri üçün asan mənimsəniləndir. Ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, konkordanslar daha çox dil tədrisində istifadə olunur. Konkordanslar həm də korpusların təhlili üçün mühüm vasitə hesab olunur. Kompüter dilçiliyi ilə korpus dilçiliyi arasında sıx əlaqə olmasına baxmayaraq konkordanslar və konkordanserlər yalnız korpus dilçiliyi çərçivəsində nəzərdən keçirilir. İngilisdilli ədəbiyyatlarda konkordansların tərtibi ilə bağlı proqram vasitələrinin çoxlu sayda sinonim ifadələri var: “konkordans generatorları” (concordance generator) “konkordanser” (concordancer), “konkordans” (concordance), “kompüter konkordansı” (computer concordance), “yaradılmış kompüter konkordansı” (computer generated concordance), “onlayn rejimdə konkordans” (online concordance), “mətn konkordanslarının tərtibi proqramları” (text-concordancing programmeme) və s.

Əvvəlki ədəbiyyatlarda konkordansların axın, mətn indekatorları (text indexers), yaddaş konkordanserləri (in-memory), konkordanserlər də öz növbəsində indekssiz (text-indexers) (belə konkordanserlərdə öncədən indeksləşdirilmə aparılır) və indeksli (on the fly) (belə konkordanserlərdə öncədən indeksləşdirmə aparılır) tipləri göstərilir [6].

Müasir filologiya elmində ədəbi mətnin təhlili aləti kimi də konkordanslardan geniş istifadə olunur. Konkordans dedikdə aşağıdakıları nəzərdə tutulur:

- 1.Kitabda (məzmunca yaxın olan yerlərdə) rast gəlinən sözlərin əlifba sırası ilə yerləşdirilməsi;
- 2.Hər bir sözün minimal konteksti ilə verildiyi xüsusi lüğət növü.

Akademik M.L.Qasparovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “lüğət dillə tanışlığın bünövrəsidir, konkordans isə ədəbi dillə tanışlığın bünövrəsidir”. Konkordanslarda adi lüğətlərdən fərqli olaraq hər bir sözün ən kiçik məna çalarları bütünlüklə aydın şəkildə əks olunur. Həqiqətən də konkordans müəllifin sözdən istifadə etmək bacarığını və imkanlarını əyani olaraq nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, konkordansların aşağıdakı funksiyaları qeyd olunur:

1. Axtarış funksiyası. Oxucu qısa zamanda mətnin müəyyən fraqmentinə baxa bilər, yoxlaya bilər və ya müəyyən sitat seçə bilər;

2. Evristik funksiya. Həmin funksiya konkordansı ad göstəricilərindən fərqləndirir. Belə ki, konkordanslarda sözlük kontekstlə tamamlanır [3, s. 46].

Beləliklə, verbal olaraq ifadə olunmuş mənanın daxili və xarici kontekstlərini müəyyənləşdirmək imkanı yaranır. Bu sahədə ən səmərəli təcrübələrdən biri F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanı əsasında yapon alimlərinin 1990-cı ildə tərtib etdikləri konkordanslardır. Hazırda rus yazıçılarından F.İ.Tyutçeva, F.M.Dostoyevski və U.Şeksprin əsərləri əsasında konkordanslar geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Quranın və Bibliyanın konkordansları da məlumdur. Amerikanın Viskonsin universitetinin professoru Tomas Şou A.S.Puşkin, K.N.Batyuşkova və Y.A.Boratinskinin əsərlərinin əsasında qafiyə lüğəti və konkordans tərtib etmişdir [3, s. 46].

S.T.Aksakovun əsərləri əsasında yaradılmış konkordans ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları üçün geniş imkanlar və perspektivlər açır. Bu tipli tədqiqatlar tədqiqatçılıq metodologiyasının dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bədii mətnin təhlili texnologiyasını modernləşdirmək imkanı yaradır. Bu isə açıq səciyyəlidir və həmişə yenilənməkdədir. Yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə konkordans hər bir söz ilə müvafiq olaraq yeni ifadələrin yaranmasına və tədqiqinə şərait yaradır. Bu zaman sözlərin lemmatizasiya imkanları reallaşır (söz-formaların lemmaya, lüğət formasına gətirilməsi). Bu konkordansı tərtib edənin məqsədindən asılıdır. Eyni zamanda konkordans hər hansı söz-formanın ona müvafiq tezliyini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Konkordanslar bazasındakı mənlərdən tərtib olunmuş tezlik lüğətlərində olan yüksək tezlikli sözləri həmin mənlər üçün açar söz kimi vermək olar.

Rusiya Federasiyasında ödənişsiz və şərti-ödənişsiz proqram təminatına üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Rusiyada konkordanslar 90-cı illərin əvvəllərində tərtib olunmağa başlayıb. Ona görə də onların əməliyyat sistemləri hazırda köhnəlmiş hesab olunur. Lakin AntConc Windows, Mac OS X və Linux sistemləri ilə işləyə bilər. Yalnız konkordans və konkordansların köməyi ilə xarici dili öyrənənlərin seçdikləri ixtisasdan asılı olmayaraq gələcək tədqiqatçıların qarşısında internetin və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının qeyri-məhdud imkanları açılmış olur.

4. Tədris metodları

Ad konstruksiyalarının xarakteristikalarının statistik hesabatları müxtəlif tipli referensial ifadələrin müxtəlif registrlərdə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq imkanı yaradır. Yeniliklər reportajında referensial ifadələrin miqdarı lap çox olur, elmi ədəbiyyatda isə ən az olur. Formal olmayan danışq və kütləvi nitqlərdə onların həcmi çox olur. Baxmayaraq ki, yazılı nitqlə müqayisədə şifahi nitqdə feillər daha çox olur.

Korpus texnologiyasının geniş istifadə olunduğu sahələrdən biri də linqvidaktikadır. Bir çox ölkələrdə bu problem artıq həll olunmuşdur. Rus dilçilərini belə bir fakt narahat edir ki, müasir dərslərdə tövsiyə edilən üslubi göstərişlərdən bir çoxu XIX əsr və ya XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu olduqca köhnəlmişdir. Ona görə də tələbələr və məktəblilər heç yerdə rast gəlmədikləri bu konstruksiyaları və ya formaları mənimsəyə bilmirlər. Ona görə də belə hesab olunur ki, müasir dil dərslərində müasir nitqin statistik

tədqiqatlarına əsaslanmaq lazımdır. Elə bir metodika hazırlamaq lazımdır ki, tələbənin və ya şagirdin real həyatda rast gəldiyi dil faktlarına əsaslansın. Məhz ona görə də hesab olunur ki, tədris materialının və tədris metodikasının seçilməsi dil korpuslarına əsaslanmalıdır. Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, dil korpusları linqvistika və koqnitiv texnologiyalar üçün də əvəzsiz material verir. Texnologiyanın leksikanı mənimsəməsi üçün əsas rolunu korpuslar oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisində korpusların tətbiqi ana dilinin dərinədən öyrənilməsindən sonra səmərəli olur. Dili öyrənənlər yeni metodikanı əvvəlcə ana dilinin korpusları əsasında mənimsəməli, sonra həmin metodikanı bir qədər də genişləndirərək öyrənilən dilin korpusuna keçməlidirlər. Məlum olduğu kimi, korpus dilçiliyi dilin variantlılığı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, korpus ayrı-ayrı leksik vahidlər üçün müxtəlif sferalardan fərqli kontekstlər vermiş olur. Bu da sözün mənasını təkcə başa düşmək, mənimsəmək deyil, həm də hiss etmək deməkdir. Çünki sözün mənasını lüğətdən də tapmaq olar. Belə bir sual qarşıya çıxır ki, bütün bu dediklərimizi korpus linqvistikası metodlarına tətbiq etmədən əldə etmək mümkündürmü? Təcrübələr göstərir ki, bu məsələdə korpus metodologiyası böyük üstünlüklərə malikdir. Hazırda milli dil korpusları 100 milyondan çox söz-formanı əhatə edir. Bu da müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin geniş miqyasda öyrənilməsi imkanı verir. Məhz buna görə də korpus dilçiliyi dilöyrənmənin metodologiyası kimi getdikcə daha çox inkişaf edir və elmi tədqiqatlarda daha çox istifadə olunur.

Məlumdur ki, xarici dilin tədrisi prosesində əsas məsələ kommunikativ ünsiyyətin təşkilidir. Hər bir dili öyrənən öyrəndiyi dilin qrammatik quruluşunu və sözlərin mənasını verbal və yazılı şəkildə mənimsəyir. Bu prosesdə hər bir dilin korpusu mühüm rol oynayır. İnternet texnologiyasının inkişafı səsli mətnlərə müraciəti asanlaşdırır, bu da öz növbəsində tədris prosesində korpusların rolunu artırmış olur.

Cədvəldə xarici dillərin tədrisində istifadə oluna bilən internetdə yerləşdirilmiş geniş yayılmış bir neçə korpus haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Korpusun adı və internet şəbəkəsində ünvanı	Qısa təsviri
Britaniya Milli Korpusu (BNC) http://www.natcorp.ox.ac.uk/	Korpusun həcmi yüz milyon söz-formadan çox
Müasir ingilis dilinin milli korpusu (COCA) https://www.english-corpora.org/coca/	1990-2012-ci illərin mətnlərini əhatə edir, 450 milyon sözdən ibarətdir. Ümumilikdə 5 janrdan – şifahi və bədii ədəbiyyat, tanınan jurnal və qəzetlər və akademik nəşrlərdən ibarətdir.
Müasir ingilis dilinin tarixi korpusu (COHA) https://www.english-corpora.org/coha/	1810-2000-ci illəri əhatə edən 400 milyondan çox söz mətnini ehtiva edir.
Rus dilinin milli korpusu http://www.ruscorpora.ru/new/	140 milyon sözləşmədən ibarətdir. Üç tip işarələnmədən istifadə olunub: metamətn, morfoloji işarələnmə, semantik işarələnmə
Türk dilinin milli korpusu https://www.tnc.org.tr/tr/	1990-2009-cu illəri əhatə edən müxtəlif sahələrə aid mətnlərdən ibarətdir. 50 milyondan çox sözdən ibarətdir.
Qazax dilinin Almatı korpusu http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru	2016-cı ildə 40 milyon söz formadan ibarət bu korpus onlayn olaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Mətnlərin elektron korpusu müxtəlif məqsədlərlə istifadə oluna bilər. Tərcümə tərcüməçi korpusdan son mərhələdə aldığı nəticəni yoxlamaq üçün istifadə edir. Hesab olunur ki, elektron mətn korpusu yazılı tərcümədə aşağıdakı hallarda fayda verə bilər:

- Bir neçə ekvivalent ilkin variantdan düzgün variantın seçilməsi;
- Tərcüməçinin seçdiyi variantın düzgünlüyünün yoxlanması üçün;

- Mövzu üzrə əlavə ensiklopedik məlumatın axtarışı üçün;
- Terminoloji dubletlərin, antonimlərin, holonimlərin, meronimlərin, nominklatur adların və termin defilitlelərinin axtarışı üçün [5, s. 80].

Beləliklə, xarici dillərə texniki tərcümə apararkən tematik elektron mətn korpuslarının böyük səmərəsi açıq-aydın hiss olunur. Hətta kiçik mətn nümunələrinin redaktəsi zamanı da həmin korpuslardan istifadə faydalıdır. Hətta bir neçə cümlənin redaktəsi zamanı da mətn korpusu ensiklopedik informasiya resursu kimi istifadə oluna bilər. Korpusla iş zamanı zəruri informasiyanın axtarışı üçün olduqca az vaxt tələb olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, seçilmiş mətnlər xüsusi olaraq verilmiş tematik korpusa uyğun seçilmişdir. Bu da imkan verir ki, uyğun olmayan axtarış nəticələrindən vaxtında imtina edilsin. Beləliklə, tərcümə məqsədi ilə elektron mətn korpuslarının istifadə olunmasının təhlili nəticəsində aydınlaşdırmaq olur ki, mətn korpusu lüğəti tam şəkildə əvəz edə bilməz, ancaq yoxlama mərhələsində yüksək effektiv vasitə hesab oluna bilər. Mətn korpusunun effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı onun reprezentativliyidir. Bu həmin korpusun köməyi ilə müəyyən linqvistik tədqiqat aparmaq imkanı ilə müəyyənləşir. Məhz ona görə də texniki mətnlərin tərcüməsi üçün tematik korpuslardan istifadə məqsəduyğun hesab olunur.

Konkordanserlərin xarici dillərin tədrisində praktik istifadəsi ilə bağlı aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. İnternet texnologiyalarına əsaslanan və onlayn rejimdə işləyən konkordanserlər (online web-based);
2. Konkordansların stasionar proqram vasitələri ilə tərtibi (concordancing software).

Birinci növ vasitələr internet şəbəkəsində fərdi axtarış (personal internet search agent) vasitələrinə malikdir. Onlara hər şeydən əvvəl KWICFinder (key word in context) və GlossaNet aid edilir. Bunlar həm də onlayn konkordanserlər hesab olunur və burada şəbəkə mətnlərinin bir böyük korpusu kimi nəzərdən keçirilir.

Konkordansların stasionar proqram vasitələri ilə tərtibi 6 altqrupa ayrılır:

- 1) Konkordanserlər (“concordancers” – AntConc, MicroConcord);
- 2) Korpusların təhlili üçün alətlər (“corpus analysis tools” – international Corpus of English Corpus Utility Programme (ICECUP), SGML - Aware Retrieval Application (SARA) for British National Corpus, Xaira, WordCruncher, WordSmith Tools);
- 3) Təhlil sistemi (analysis system - Wmatrix);
- 4) Konkordansların tərtibi üçün əlavə proqramlar (concordance application – ConcApp);
- 5) Konkordansların tərtibi üçün proqram paketləri (concordance packages – Corpus Wizard, Institut für Maschinelle Sprachverarbeitung (IMS) Corpus Work Bench, Multiconcord, Multilingual Concordancer);
- 6) Konkordansların tərtibi proqramları (“concordance programmemes” – concordance, concordancer/Le Concordanceur, MonoConc, Oxford Concordance Programme (OCP), ParaConc) [6].

Aşağıda göstərilən meyarlarla konkordansların tədrisdə istifadə olunması ilə bağlı stasionar proqram vasitələrini nəzərdən keçirək. Onlar aşağıdakılardır:

- 1) İstifadə olunan əməliyyat sistemi tipi (Java, Linux, Mac OS, MS DOC, OS/2, Windows);
- 2) Distribusiyaya üslubu (ödənişli, ödənişsiz, şərti–ödənişsiz);
- 3) Unicode kodu ilə uyğunsuzluq və ya uyğunluq [6].

Mətn korpusundan müəyyən informasiyanın alınması üçün korpus menecerlərindən istifadə olunur. Bu proqramın funksional imkanları mətn korpusu ilə işin effektivli ol-

masına təsir göstərir. Mətn korpusun və korpus menecerlərinin xüsusiyyətləri onlarla iş zamanı xüsusi münasibət tələb edir. Qısa və dəqiq sorğuların tərtibi olduqca mühümdür. Tərcüməçinin təcrübəsi, onun lüğətlərdən və digər istinad materiallarından istifadə etmək bacarığı mətn korpusu potensialından maksimal effektiv istifadəyə kömək edir.

Nəticə

Dilçilik elminin aktual problemlərindən olan dilin internet məkanında təmsil olunması, tədqiqat və tədris proseslərinin asan yolla həlli məsələsi dil korpuslarının yaranmasına gətirib çıxardı. Bu istiqamətdə müxtəlif növ korpuslar yaradılmışdır ki, bu da elmi axtarışlarda tədqiqatçıların və tədrisdə müəllimlərin dilin imkanlarından geniş şəkildə istifadəsini asanlaşdırır.

Azərbaycanda kompüter dilçiliyi elmi yeni sahədir. Bu istiqamətdə müəyyən qədər kitab və məqalələr yazılmışdır. Hətta Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusunun sadə forması da hazırlanıb 2018-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu korpus istənilən sözü eyni zamanda bir neçə lüğətdən axtarmaq imkanı verir. Lakin elmdə korpuslardan istifadə və bu sahənin genişləndirilməsi ilə bağlı addımlar azdır. Korpusun yaradılması asan proses deyildir. Dilin bütün imkanlarını korpusda ehtiva etmək üçün böyük bir komandanın işə cəlb olunması lazımdır.

Artıq bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin ali təhsil ocaqlarında kompüter dilçiliyi tədris olunur. Əksər dünya ölkələrində korpusdan nəinki tədqiqat aparmaq üçün, tədris prosesində də istifadə olunur. Azərbaycanda da bu prosesə başlamaq üçün ilk növbədə ali təhsil ocaqlarında kompüter dilçiliyi tədris olunmalıdır. Dil korpuslarını müəllimlər tədris prosesinə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Bu qısa vaxt ərzində daha çox bilginin verilməsinə köməklik edəcək. Xüsusən də xarici dillərin tədrisi zamanı həmin dilin lüğət tərkibinin məna çalarlarını izah etmək üçün dil korpusunda edilmiş axtarışın nəticəsində müxtəlif mənbələrdən gətirilmiş nümunələr tədrisin keyfiyyətini və tələbələrin asanlıqla mövzunu mənimsəməsini təmin edəcək.

Məhz buna görə də Azərbaycan dilinin milli korpusu dünya təcrübəsinə dayanaraq daha da təkmilləşdirilməli və tədrisdə prosesinin effektiv nəticəni qısa zaman ərzində verməsi üçün istifadə olunmağa başlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Агапова Н.А., Картофелева Н.Ф. О принципах создания электронного словаря лингвокультурологического типа: к постановке проблемы // Томский государственный университет: Вестник Томского государственного университета. Филология, 2014. № 382. с. 6-10
2. Захаров, В.П. Корпусная лингвистика. Учеб.-метод. пособие. СПб., 2005, 48 с.
3. Зиянгиров Р.О. Конкорданс произведений С.Т. Аксакова // Челябинского государственного университета: Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение, 2012. № 23 (277). Вып. 69. с. 45-47.
4. Семенов Т.И. Прототипические и непрототипические единицы в языке. Иркутск: ИГЛУ, 2012. 266 с.
5. Шевчук В.Н. Корпусная лингвистика и перевод // Проблемы обучения переводу в языковом вузе. Вторая междунар. науч.-практ. конф., М., 2003, с. 79-81.
6. Глазырина А.И. Использование конкордансеров при обучении английскому языку для специальных целей. (<https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-konkordanserov-pri-obuchenii-angliyskomu-yazyku-dlya-spetsialnyh-tseley/viewer>)
7. Concordance of Shakespeare's complete Works (<http://www.opensourceshakespeare.org/concordance/>)

8. Corpus linguistics. an international Handbook / Lüdeling a., Kytö m. (eds.). Volumes 1, 2. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2008.
(<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.455.9749&rep=rep1&type=pdf>)
9. Selegey V.P. Elektronnye slovari i komp'yuternaya leksikografiya [Electronic dictionaries and computer lexicography]
(http://www.lingvoda.ru/transforum/articles/selegey_a1.asp)

Summary

Rana Mammadova

The Usage of the Language Corpus in Teaching

The linguistic corpus is the massive of the texts collected with certain signs over the unit system. The corpora are equipped with certain searching system and depending on the aim of the creation of them, the works of one or some authors being in different genres, the works being in certain time are included inside it. The national linguistic corpus serves to the study of the lexicology and grammar of the language in the collection of the oral and written texts being in different styles. In the same time, it gives the chance to follow the smallest changes happening in the language. Only the grammatical inquiry books and the academic dictionaries are prepared on the basis of the national corpora.

The concordance is the program giving the chance to analyse the text being in large volume. The chance to observe the rules of the usage of word and expressions creates by the help of it in the language. The concordance gives the chance to search the asking word in the corpus and to show the sentences related to that word fragmentally in the other window. And it creates condition for expressing linguistic analysis about the usage of any word. The concordance shows the real expression of every word, contexts clearly. It is important for expressing the results of the searching, the usage of the word combinations exactly, and also for learning the grammatical structure of the language.

During the modern period of the developing of the information technologies, the usage from the computer programs expressed the large scopes. The language corpora have the irreplaceable advantages in the study of the language. The old methods are replaced with the language corpora basing to the statistical researches of the modern speech in the process of study. One of the most using fields of the language corpora is also the lingua-didactics using for the teaching of foreign language and appropriating, too. Firstly, the national language corpora must be appropriated for the applying of the language corpora in the study of the foreign languages and then must be passed to the corpus of the language which will be studied. According to corpus linguistics reflects the variation of the language itself, besides to understand and appropriate the word, to feel it is also possible. Therefore, the corpus linguistics is used more in the methodology of the language study and realizing of the researches, gradually.

Key words: *Computer linguistics, language corpora, concordances, the study of the corpora, lingua-didactics, study methods*

Резюме

Рена Мамедова

Использование языкового корпуса в обучении

Лингвистический корпус представляет собой массив текстов, которые были собраны в одной системе. Корпусы снабжаются специальной поисковой системой и, в зависимости от цели их создания, включают в себя произведения одного или нескольких авторов в различных жанрах, в том числе произведения определенного временного промежутка. Национальный лингвистический корпус служит для изучения словарного запаса и грам-

матики языка в различных письменных и устных текстах. Это также позволяет отслеживать самые маленькие изменения в языке. Только грамматические анкеты и академические словари выпускаются на базе национальных корпораций.

Корконданс – это программа, позволяющая анализировать большие объемы текстов. С его помощью можно наблюдать закономерности обработки текста на языке. Корконданс позволяет искать слово в корпусе и в отображать предложение связанные с этим словом в виде фрагмента в другом окне. Это также позволяет анализировать функциональность слово в лингвистическом уровне. Корконданс ясно иллюстрирует реальное использование каждого слова и контекста. Важно показать результаты поиска, точную обработку словосочетаний, а также выучить грамматическую структуру языка.

В современную эпоху информационных технологий использование компьютерных программ в обучении стало широко распространенным явлением. Есть неопределимые преимущества языкового корпуса в преподавании языка. Устаревшие методы в учебном процессе заменяются языковым корпусом на основе современных речевых статистических исследований. Все нововведения отражаются в языковом корпусе. Поэтому методы обучения и учебные материалы должны основываться на процессе отбора. Одним из наиболее часто используемых направлений языкового корпуса является лингвистическая практика, используемая для преподавания и овладения иностранными языками. Для использования языковых корпусов при обучении иностранным языкам сначала необходимо освоить национальный языковой корпус, а затем перевести его на язык преподаваемого языка.

Поскольку корпусная лингвистика отражает всю вариативность языка, на его основе возможно не только понять и усвоить слово, но и почувствовать его. Поэтому корпусная лингвистика все чаще используется в методиках преподавания языка и научных исследованиях.

***Ключевые слова:** компьютерная лингвистика, языковой корпус, коркондансы, преподавание на основе корпусов, лингводидактика, методика обучения*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

İSİMLƏRİN FEİL KİMİ SİNTAKTİK FUNKSIYA YERİNƏ YETİRMƏSİNƏ ŞAHİD GÖSTƏRİLƏN ŞEİRLƏR

Ruslan MƏMMƏDOV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10 iyul 2019; çapa qəbul edilmişdir: 18 sentyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 10th July 2019; accepted: 18th September 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: şeir, şahid, isimlər, sintaktik funksiya, ismi-fail, ismi-məful, feil isimləri

Giriş

Ərəb dilində bəzi isimlərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi həm klassik Ərəb dilində, həm də müasir ərəb dilində olduqca yayğındır. Ərəb dilini öyrənən kəslərin Ərəb dilindəki isimlərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi mövzusunun öyrənmədən əski və müasir mətnləri oxuyub anlaması qeyri-mümkündür. İsimlərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi Ərəb dilində çox sıx istifadə edildiyi üçün təqribən oxuduğumuz hər mətdə feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirən isimlər ilə qarşılaşırıq. Bu dildə feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirən isimlər ilə ismi-faillər, ismi-məfullar, sifəti-müşəbbəhələr, ismi-təfdil və mübaliğə isimləri və feil isimləri nəzərdə tutulur. Ərəb dilini öyrənən kəsin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirən isimləri son dərəcə dərindən öyrənməsi ərəb dilinin öyrənilməsində önəmli bir yer tutmaqdadır. Çünki bu incəliklərinin qavranılması ədəbi, siyasi, dini və digər səpkili mətnlərin anlaşılmasını asanlaşdırır. Həmçinin bu mövzunun dərindən anlaşılması Quran ayələrinin Azərbaycan dilinə düzgün şəkildə tərcümə edilməsini təmin edir. İndiyəcən bu mövzuda Azərbaycan Ərəbşünaslıq tarixində heç bir əsər yazılmamışdır. Dərslük kitablarında baxdığımız zaman, demək olar ki, bu mövzudan heç bəhs edilmir. Halbuki öncədən söylədiyimiz kimi, bu mövzu olduqca önəmlidir. Məhz buna görə də bəzi Ərəb dilçilər bu mövzunun önəmini dərk etdikləri üçün bu mövzuda müstəqil kitablar tərtib etmişlər. Dili öyrənən kəsin bu mövzuda dərinləşməsi və mümkün olduqca, bu mövzu barədə əlavə məlumat əldə etməsi onun dili daha da dərindən öyrənməsinin təminatçısıdır. Hər bir müəllim bu mövzuya xüsusi diqqət ayırmalı və çalışmalıdır ki, tələbələrə bu mövzunu dərindən öyrənə bilsin. Əks təqdirdə, Ərəb dili ilə bağlı öncədən əldə edilmiş biliklər bu mövzuda dərinləşmədən mətn oxumada elə də köməyimizi yetişə bilməyəcək.

1. Feil isimlərinin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsində şahid olaraq istifadə edilən şeirlər

Ərəb dilində feil isimlərinin sayı çox deyildir. Qrammatika kitablarında feil isimləri incələyərkən feil isimlərinin zaman baxımından təqsimatı aparılmışdır. Məlum olduğu kimi, feil isimləri keçmiş, indiki və gələcək zaman olaraq üç qismə ayrılır. Hər üç zamanda olan feil isminin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi mümkündür. Feil isimləri feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirdikləri zaman həm fail/mübtəda, həm də məfulun bihi/tamamlıq tələb edirlər.

فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ وَ مَنْ بِهِ

* magistr, İstanbul Aydın Universiteti
e-mail: ruslanmuderris@gmail.com

و هَيْهَاتَ جُلٌّ بِالْعَقِيقِ نُوَاصِلُهُ

(Əqiq və oradakılar uzaqlaşdılar, uzaqlaşdılar, Əqiqdəki əlaqə qurduğumuz dostlar uzaqlaşdılar və oradakılar uzaqlaşdı). (1, s. 836)

Bu şeirdə هَيْهَاتَ feil ismi feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirərək həm fail, həm də özündən sonra tamamlıq tələb etmişdir. Burada الْعَقِيقُ ismi fail rolundadır. Yəni onun irabın raf növünü qəbul etməsinin səbəbi onun feil isminin faili olduğu üçündür. Bu şeir Cərir bin Atiyyəyə aid şeirdir.

Aşağıdakı şeirdə و feil ismi feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirmişdir.

وَأَبِي أَنْتَ وَفُوكِ الْأَشْنَبُ
كَأَنَّما ذُرٌّ عَلَيْهِ الزَّرْنَبُ

(Təəccüb edirəm. Atam sənə və üzərinə safran səpilmiş inci dişli ağzına fəda olsun).

Bu şeirdə indiki zaman mənalı و feil ismi gizli أَنَا əvəzliyini fail, yəni mübtəda olaraq tələb etmişdir.

Bu feil ismi bu şeirdə أَبِي kəlməsini tamamlıq olaraq tələb etmişdir.

وَأَهَا لَسَلْمَى ثُمَّ وَأَهَا وَأَهَا
يَا لَيْتَ عَيْنَاهَا لَنَا وَفَهَا

(Təəccüb edirəm Səlmaya və sonra yenə təəccüb edirəm, təəccüb edirəm.

Kaş ki, onun gözləri və ağzı bizim olsaydı). (2, s. 387-388)

Bu şeirdə وَأَهَا feil ismi özündən sonra gələn سلمى ismini tamamlıq olaraq tələb etmişdir. Bu şeirdə feil isminin tələb etdiyi failin gizli əvəzlik olduğu düşünülə bilər. Yəni وَأَهَا feil isminin faili gizli أَنَا əvəzliyi olduğu hesab edilməkdədir.

وَقَوْلِي كُلَّمَا جَشَأْتُ وَجَاشَتْ
مَكَانَكَ تُحْمَدِي أَوْ تَسْتَرِيحِي

(Nəfsim qorxduğu və həyacanlandığı zaman (nəfsimə) söylədiyim budur.

Yerində qal, mədh ediləsən və rahatlayasan).

Bu şeirdə مَكَانَكَ feil ismi əmr anlamı ehtiva edir və bu feil özündən sonra gələn əvəzliyi özünə tamamlıq olaraq tələb etmişdir. Feil isminin tələb etdiyi mübtəda isə gizli أَنْتُ əvəzliyi hesab edilir.

2. Feili əvəz edən bilən məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yetirməsində şahid olaraq istifadə edilən şeirlər

Cəlaləddin Suyutinin fikrincə görə, sonu tənvinlə bitən məsdər, yəni önündə ال olmayan və izafət əlaqəsində birinci (asılı) tərəfdə yer almayan məsdər məchul qəlibdə olan tam feil kimi işlənərək naibi-failə irabın raf növünü qəbul etdirir. (3, s. 50) Lakin bu məsələ dilçilər arasında ixtilaflıdır. (4, s. 890) Dəməmini bunu İbn Xarufdan nəql edərək onun belə dediyini bizə xəbər vermişdir. Mənada anlaşılmazlıq olmazsa, məsdərin məchul qəlibdə olan tam feil kimi naibi-fail tələb etməsi icazəlidir. (4, s. 890) Amma Cəlaləddin Suyuti bu mövzuda daha haqlı görünür. Çünki Cəlaləddin Suyuti öz kitabında haqlı olduğunu isbatlamaq üçün bir neçə örnək göstərmişdir.

Cəlaləddin Suyutinin verdiyi örnəkləri incələdiyimiz zaman sonu tənvinlə bitən məsdərin məchul qəlibdə olan tam feil kimi işlənərək naibi-failə irabın raf növünü qəbul etdirə bilməsi görüşünün daha doğru bir görüş olduğu aydın bir şəkildə ortaya çıxır.

عَلَى جَيْنَ أَلْهَى النَّاسَ جُلْ أُمُورِهِمْ
فَنَدَلًا زُرْبِقُ الْمَالِ نَدَلُ الثَّعَالِبِ (5, s. 155)

*(İnsanları işlərinin çoxluğu məşğul etdiyi zaman
Ey Züreyq sən də malı tülkünün sürətlə qapdığı kimi qap).*

Bu şeirdə المال kəlməsi ندلا məsdərinin tələbi ilə irabın nasb növünü qəbul etmişdir. Bu şeirdə ندلا məsdəri أندل feilinin əvəzedicisidir. ندلا məsdərinin tələb etdiyi mübtədə (fail) isə أنت əvəzliyidir. Burada أنت əvəzliyi gizli şəkildə feil üçün mübtədə rolunda çıxış etmişdir.

يَا قَابِلَ التَّوْبِ غُفْرَانًا مَاتِمٍ قَدْ
أَسْتَفْتَهَا، أَنَا مِنْهَا خَائِفٌ وَجِلٌ

*(Ey tövbəni qəbul edən, öncədən etdiyim günahları bağışla,
Mən onlardan qorxuram və ürəkürəm).*

Bu şeirdə مَاتِمٍ kəlməsi غفرانا məsdərinin tələbi ilə irabın nasb növünü qəbul etmişdir. Burada غفرانا kəlməsi ilə ifadə olunan məsdər اغفر feilinin əvəzedicisidir. Lakin əmr feili cümlədən ixtisar edilmişdir. Əmr feilinin məsdəri isə əmr feilinin funksiyasını yerinə yetirmişdir. Lakin İbn Hişam öz feilini əvəzləyən məsdərlərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsini qəti şəkildə qəbul etmirdi. İbn Hişamdən öncə belə bir iddia ilə çıxış edən bir dilçinin mənbələrdə adı keçməmişdir. Amma bir çox müasir ərəb dili qrammatika kitablarında dilçilərin üstün tutduqları görüş İbn Hişamın ortaya qoyduğu görüşün əksinədir.

3. Tənvinli məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

Bəzi məsdərlər tənvinli olaraq feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirirlər. Bu zaman məsdərin önündə əlif-lam artıqlı işlənəz. Bu cür məsdərlər həm fail (mübtədə), həm də tamamlıq tələb edirlər. Aşağıdakı şeir buna örnəkdir.

قَلُولًا رَجَاءُ النَّصْرِ مِنْكَ وَرَهْبَةً
عِقَابِكَ قَدْ كَانُوا لَنَا كَالْمَوَارِدِ

(Əgər onların sənənin yardımına ümidi olmasaydı və bizdə sənənin bizi cəzalandırma qorxusu olmasaydı, onlar bizim üçün suya gedən yollara çevrilərdilər). (6, s. 670)

Bu şeirdə رهبة məsdərinin sonu tənvin ilə bitir. Bu məsdər özündən sonra həm fail, həm də mübtədə tələb edir. Burada failin təsəvvürdə olması qəbul edilir. Tamamlığa gəlincə isə, burada tamamlıq عِقَابِكَ kəlməsidir.

بُضْرَبٍ بِالسُّيُوفِ رُؤُوسَ قَوْمٍ
أَرْلْنَا هَامَهُنَّ عَنِ الْمَقِيلِ

*(Qılınclarla qövmün başlarını vurmaqla
Başların kəllə sümüyünü boyundan qopardıq). (7, s. 89)*

Bu şeirdə بَضْرَبٍ məsdəri feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirərək رُؤُوسَ kəlməsini irabın nasb növündə idarə etmişdir. Mübtədanın isə təsəvvürdə olduğu qəbul edilir. Bu şeirdə failin bitişən نا əvəzliyi olduğu söylənilir.

4. Cümlədən silinmiş məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

Əski qrammatika kitablarında məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi üçün bir neçə şərtlər qeyd edilmişdir. Bu şərtlərdən biri də məsdərin cümlədə əyani şəkildə iştirak etməsidir. Lakin digər mövzularda olduğu kimi, bu mövzuda da dilçilər arasında ixtilaf vardır. Bəzi dilçilər cümlədən silinmiş məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsini mütləq şəkildə qadağan etmişlər. Bəzi dilçilər isə bunun mümkün olduğunu görüşündə olmuşlar. Məsdərlər bəzən cümlədə əyani şəkildə iştirak etmədikləri zaman da feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirərək tamamlığa irabın nasb növünü qəbul edə bilərlər. İbn Hişama görə, cümlədən silinmiş məsdər feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirə bilməz.

Abbas Həsən isə cümlədən silinmiş məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi məsələsində daha da təfsilata varmışdır. Abbas Həsənə görə, cümlədən silinmiş məsdərin sintaktik yöndən təsir etdiyi cümlə üzvü şibhi-cümlə ilə ifadə olunmuşsa, məsdər sintaktik yöndən təsir etdiyi cümlə üzvü üzərində irab yönündən təsir göstərə bilər. Əks təqdirdə isə, bu, mümkün deyildir. (5, s. 159)

Cəlaleddin Suyuti isə feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirən məsdəri təyini əvəzlik hesab etdiyi üçün məsdərin sintaktik yöndən təsir etdiyi kəlmənin cümlədən silinməsinə doğru hesab etməmişdir. (3, s. 46)

Aşağıdakı şeirdə belə bir durum ilə qarşılaşırıq:

هَلْ تَذْكُرُونَ أَلَى الدَّيْرَيْنِ هَجَرْتَكُمْ
وَمَسَحَكُمْ صَلْبَكُمْ رَحْمَانُ قَرِيْبَانَا

(*İki məbədə hicrət etməyinizi, xaçınız üzərindən məsh etməyinizi və yaxınlaşmaq üçün, ey Rəhman, deməyinizi xatırlayırsınız mı?*) (8, s. 186)

Bu şeirdə قول məsdəri cümlədən silinmişdir və o رَحْمَانُ kəlməsinə sintaktik yöndən irabın nasb növünü qəbul etmişdir. Ənənəvi ərəb dilində bu, irabın məhəllən qəbul etməsi təbiri ilə ifadə edilir.

5. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfində yer alan məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

Təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi olan məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi fərqli şəkillərdə varid ola bilər. Bəzən məsdər öz faili ilə təyini söz birləşməsi quraraq sintaktik əlaqə yaradır və feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirir. Bəzən də məsdər öz məfulu ilə eyni sintaktik əlaqəyə girərək feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirir. Aşağıdakı şeirdə məsdər öz faili ilə sintaktik əlaqəyə girmiş və tamamlıq tələb etmişdir. Tələb etdiyi tamamlığı isə irabın nasb növündə idarə etmişdir.

تَأَنَّ وَلَا تَعْجَلْ بِلَوْمِكَ صَاحِبًا
لَعَلَّ لَهُ عُدْرًا وَأَنْتَ تَلُومُ

(*Təmkinli ol, dostunu qınamağa tələsmə.*

Sən onu qınayarkən, bəlkə, onun üzrü vardır.) (5, s. 155)

Bu şeirdə لَوْمُ məsdəri feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirmişdir və كِ əvəzliyinə təsəvvürdə (məhəllən) irabın raf növünü qəbul etdirmişdir. Burada صَاحِبًا kəliməsi isə tamamlıqdır (məfuldur).

وَأَفْتُلُ دَاءِ رُؤْيَةِ الْعَيْنِ ظَالِمًا
بِئْسَىءُ، وَيُتْلَى فِي الْمَحَافِلِ حَمْدُهُ

(Ən öldürücü xəstəlik pislik edən zalımı

Toplum içərisində mədh edilərkən gözün görməsidir). (5, s. 159)

Bu şeirdə رُوِيَّةُ məsdəri feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirmişdir. Bu məsdər ilk öncə öz faili olan العَيْن kəliməsi ilə sintaktik əlaqəyə girib asılı tərəfdə yer almışdır. Bundan sonra ظَالِمًا kəliməsini özünə tamamlıq olaraq tələb etmişdir.

حَتَّى تَهَجَّرَ فِي الرِّوَا حِ وَهَاجَهَا
طَلَبَ الْمُعْتَبِرِ حَقَّهُ الْمَظْلُومُ

(Günəş batdığı zaman şiddətli istidə yürüdü və məzlum borc sahibinin öz haqqını tələb etdiyi kimi (bu uzunqulaq da) öz dişisini (suya yetişməyə) təhrik etdi). (9, s. 11)

Bu şeirdə طَلَبَ məsdəri öz faili ilə üçüncü növ təyini söz birləşməsi yaradaraq tələb etdiyi حَقَّهُ kəlməsini tamamlıq olaraq tələb etmişdir.

السَّالِكُ الشُّعْرَةَ الْيَقْظَانَ سَالِحَهَا
مَشَى الْهَلُوكِ عَلَيْهَا الْخَيْلُ الْفُضْلُ

(Sən yolçusu oyanıq olan bir keçiddə üzərində xeyəl¹ olduğu halda, yataq paltarı geyinmiş əxlaqsız qadının yerışı ilə yeriyorsən). (4, s. 900)

Bu şeirdə مَشَى məsdəri الْهَلُوكِ kəlməsi ilə təyini söz birləşməsi yaradaraq, onun əsas tərəfi olmuşdur. Burada الْهَلُوكِ kəlməsi məsdərin faili rolundadır.

أَفْنَى تِلَادِي وَمَا جَمَعْتُ مِنْ نَشَبٍ
قَرَعَ الْقَوَاقِيرِ أَفْوَاهُ الْأَبَارِيْقِ

(Şərab tabağının ağızlarının qədəhlərə toxunması

Köhnə malımı və topladığım daşınmaz əmlakımı məhv etdi). (10)

Bu şeirdə feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirən məsdər faili ilə deyil, tamamlığı ilə üçüncü növ təyini söz birləşməsi yaratmışdır. Burada الْقَوَاقِيرِ kəlməsi tamamlıqdır. Məsdərin faili isə أَفْوَاهُ kəlməsidir.

أَلَا إِنْ ظَلَمَ نَفْسِهِ الْمَرْءُ بَيِّنٌ
إِذَا لَمْ يَصْنَعْهَا عَنْ هَوَى يَغْلِبُ الْعَقْلَا

(Diqqət! İnsanın nəfsinə zülmü aşkardır.

Əgər o, öz nəfsini aqlını məğlub edən istəkdən qorumazsa). (11, s. 297)

تَنْفِي يَدَاهَا الْحَصَى فِي كُلِّ هَاجِرَةٍ
نَفْيِ الدَّرَاهِيمِ تَنْقَادُ الصَّيَارِيْفِ

((Bu dəvə) günortanın istisində (yürüdüüyü zaman)

Sərrafların dirhəmləri atdığı kimi, iki əli ilə daşları (kənara) atar). (4, s. 898)

قَدْ كُنْتُ دَانِيْتُ بِهَا حَسَانَا
مَخَافَةَ الْإِفْلَاسِ وَاللِّيَانَا

¹ “Xeyəl” (خَيْلٌ) geyim növüdür. Bu geyim köynək kimi qısa olduğu üçün onu geyən qadının bədəni arxa və ön tərəflərdən açıqda qalır.

(İflas etməsindən və (borcu) ertələməsindən qorxduğum üçün Həssanın mənə olan borcu müqabilində ondan cariyə aldım). (8, s. 192)

6. Kəmiyyətə cəm olan məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

وَعَدْتِ وَكَانَ الْخُلْفُ مِنْكَ سَجِيَّةً
مَوَاعِيدَ عَرْقُوبِ أَخَاهُ بِيئْرَبِ

(Sözünü tutmamaq sənə bir xarakterin olduğu halda, Örqübün Yəsribdə qardaşına vəd vermələri kimi mənə vəd verdin). (11, s. 292)

وَجَرَّبُوهُ فَمَا زَادَتْ تَجَارِبُهُمْ
أَبَا قُدَامَةَ إِلَّا الْمَجْدَ وَالْفُنْعَا

(Onlar onu sınaq etdilər və onların Əbu Qüdaməni sınaqları yalnız şərəf və sayğı atırdı). (5, s. 159)

7. Önündə ال artiklı olan məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

لَقَدْ عَلِمْتُ أُولَى الْمَغِيرَةِ أَنْتِي
لَقِيْتُ فَلَمْ أَتُكَلِّ عَنِ الضَّرْبِ مِسْمَعًا (12, s. 207)

(Basqın edən atlıların ilki bilir ki, Mən düşmənlə qarşılaşdım və Mismanın başını vurmaqdan geri çəkilmədim).

عَجِبْتُ مِنَ الرِّزْقِ الْمُسِيِّءِ إِلَهَهُ
وَمِنْ تَرْكِ بَعْضِ الصَّالِحِينَ فَقِيرًا (11, s. 299)

(Pis insana öz ilahının ruzi verməsinə və bəzi saleh kəsləri isə fəqir tərk etməsinə təəccüb edirəm).

وَمَا الْحَرْبُ إِلَّا مَا عَلِمْتُمْ وَنُفْتُمْ
وَمَا هُوَ عَنْهَا بِالْحَدِيثِ الْمُرْجَمِ (8, s. 185)

(Hərb sizin bildiyiniz və təcrübə etdiyiniz bir şeydir. O, sizin zənn etdiyiniz xəbər deyildir).

يُحَايِي بِهِ الْجَلْدَ الَّذِي هُوَ حَازِمٌ
بِضَرْبَةِ كَفِّيهِ الْمَلَا نَفْسَ رَاكِبٍ

(Mətanət sahibi olan səbirli insan ovuclarını torpağa vuraraq, Su ilə yolçuya can verir).

إِنَّ وَجْدِي بِكَ الشَّدِيدِ أَرَانِي
عَاذِرًا مَنْ عَاهَدْتُ فَيْكَ عَدُولًا

(Mənim sənə duyduğum güclü eşqim sənə olan eşqimdən dolayı məni qınayan kimsələri üzr diləyən kəslərə çevirdi).

ضَعِيفُ النَّكَايَةِ أَعْدَاءُهُ
يَخَالُ الْفِرَارَ يَرَاخِي الْأَجَلَ

(Düşmənlərinə zərər verməkdə gücsüzdür,
Zənn edir ki, qaçmaq əcəli ondan uzaqlaşdıracaq).

فَاتَكَ وَالتَّابِينَ عُرْوَةَ بَعْدَمَا
دَعَاكَ وَأَيَّدِينَا إِلَيْهِ شَوَارِعُ

(Əllərimiz ona tərəf uzandığı halda
Onun səni çağırmasından sonra sənin Ürvəni mədh etməyin...).

8. Mimli məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

Mimli məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi dildə çox yaygın olmamasına rəğmən, bəzi şeirlərdə bu cür məsdərlərin feil kimi işlənməsinə rast gəlinmişdir.

أَظْلَمُ إِنَّ مُصَابِكُمْ رَجُلًا
أَهْدَى السَّلَامِ تَحِيَّةَ ظَلْمٍ

(Ey zalım, salam verən bir kişiye sizin sıxıntı verməyiniz zülmdür).

9. İsmi-məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

أَكْفَرًا بَعْدَ رَدِّ الْمَوْتِ عَنِّي
وَبَعْدَ عَطَانِكَ الْمَانَةِ الرِّتَاعَا

(Məni ölümdən qurtarıb
Və mənə yüz dəvə verdikdən sonra nankorluqmu edim?)

إِذَا صَحَّ عَوْنُ الْخَالِقِ الْمَرْءَ لَمْ يَجِدْ
عَسِيرًا مِنَ الْأَمَالِ إِلَّا مُبَسَّرًا

(Xalığın insana yardımını həyata keçdikdən sonra
Hər çətin iş asan olur).

بِعَشْرَتِكَ الْكَرَامَ تُعَدُّ مِنْهُمْ
فَلَا تُرَيِّنَ لِعَيْرِهِمُ الْوَفَا

(Kübar kəslər ilə dostluq etməklə onlardan sayılırsan. Onlardan başqasına dost kimi görünmə).

10. Mimli məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsində şahid olaraq istifadə edilən hədis

Bəzi hədislərin mətnində istifadə edilən məsdərlərin feil kimi işlənməsinə rast gəlinmişdir və dilçilər bu hədislərdən bəzilərini şahid olaraq istifadə etmişlər.

مِنْ قُبُلَةِ الرَّجُلِ امْرَأَتُهُ الْوُضُوءُ

(Kişinin arvadını öpməsi dəstəməzi yenilənməyi vacib qılar).

Bu hədisdə قيلة kəlimə növü olaraq məsdərdir və feil kimi işləndiyi üçün özündən sonra həm fail, həm də tamamlıq tələb etmişdir.

11. İsmi-failin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsində dəlil olaraq istifadə edilən şeirlər

دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرَحَّلْ لِبُغْيَتِهَا
وَأَقْعُدْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي

(Tərifləyici davranışları tərk et, onları tələb etmək üçün cəhd etmə
(Öz evində) otur. Çünki sən yedirilirsən və geydirilirsən).

الْقَاتِلِينَ الْمَلِكِ الْخَالِحًا
خَيْرٌ مَعِدٍ حَسَبًا وَنَاتِلًا

(Soyca və yaxşı əməl baxımından Məadd qəbiləsinin ən xeyirli ən igid kralını
öldürdülər).

كَنَاطِحِ صَخْرَةٍ يَوْمًا لِيُوهِنَهَا
فَلَمْ يَصُرَّهَا وَ أَوْهَى قَرْنَهُ الْوَعْلُ

(Qayanı qırmaq üçün buynuzu ilə qayaya vuran, amma qaya yox, öz buynuzu
zərər görəndə dağ keçisi kimidir).

12. İsmi-təfdilin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

مُنِعَتْ شَيْئًا فَأَكْثَرْتَ الْوَلُوعَ بِهِ
وَحَبُّ شَيْءٍ إِلَى الْإِنْسَانِ مَا مُنِعَا

(Sənə bir şey yasaqlanmışdır, amma sən o şeyə çox düşkünsən”.
İnsana yasaqlanan şey onun ən düşkün olduğu şeydir).

وَمَنْ لَمْ يَمُتْ بِالسَّيْفِ مَاتَ بِغَيْرِهِ
تَنَوَّعَتْ الْأَسْبَابُ وَالْمَوْتُ وَاحِدٌ

(Kim qılınc ilə ölməzsə, qılıncdan başqası ilə ölür.
Səbəblər fərqli, ölüm təkdir).

13. Sifati-müşəbbəhənin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsi

رَأَيْتُكَ لَمَّا أَنْ عَرَفْتُ وُجُوهَنَا
صَدَدْتَ وَ طَبَّتَ النَّفْسَ يَا قَيْسُ عَنْ عَمْرُو

(Mən səni gördüm. Bizi tanıdığı zaman (qənimətsiz olaraq döyüşdən geri
dönmək ilə) razı qaldın və Amrdan uzaqlaşdın, ey Qeys).

Nəticə

Buraya qədər izah etməyə çalışdığımız mövzu qaynaqlarda mövcud olan nəhv kitablarında təfəsilatlı bir şəkildə izah edilmişdir. Bəzi dilçilərin mövzu ilə bağlı öz dil məzhəbləri olmuş və ümumi olaraq, Bəsrə və Kufə dil məktəbindən bəzi görüşləri ilə ayrılmışlar. Bunların başında gələnlərdən biri də İbn Hişamdır. İbn Hişam, öz feilini

əvəzləyən məsdərin feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirməsini qəbul etməmişdir. İbn Hişama görə, ضربا زيدا ibarəsində ضربا məsdəri feilini əvəzlədiyi üçün feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirə bilməz. Bu səbəbdən bu ibarədə زيدا isminin irabın nasb növünü qəbul etməsi məsdər ilə əlaqəli değıldir. İbn Hişama görə, bu ibarədə زيدا isminin irabın nasb növünü qəbul etməsi cümlədən həzf edilmiş اضرب feili ilə əlaqəlidir. Lakin Sibəveyhi tərəfdarlarının məzhəbinə görə, bu cür ibarələrdə məsdər feil kimi sintaktik funksiya yerinə yetirmişdir. زيدا kəliməsinin isə irabın nasb növünü qəbul etməsi məsdər ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2013. العلمية, دار الكتب العلمية, اهرة : دار الكتب العلمية, 2013. s. 55. Cild 1. 780.
2. 2012. العلمية, دار الكتب العلمية, لبنان : دار الكتب العلمية, 2012. s. 45. 350.
3. 2012. العلمية, دار الكتب العلمية, naməlum: 2012. s. 65. Cild 3. 850.
4. 2011. الصبان. حاشية الصبان على شرح تأشمونى على ألفية ابن مالك. لبنان : دار الفكر, 2011. s. 458. Cild 2. 2890.
5. 1997. العلمية, بيروت : المكتبة المحمدية, 1997. s. 75. Cild 3. 1250.
6. 2015. العلمي, موسي, محمود. حاشية الألوسي على شرح طرن الندى. بيروت : دار النور, 2015. s. 50. Cild 1. 850.
7. 2010. العلمية, بيروت : المكتبة العصرية, 2010. s. 980. Cild 3. 43.
8. 2000. العلمية, بيروت : دار الكتب العلمية, 2000. s. 55. Cild 3. 450.
9. 2008. العلمية, بيروت : دار ابن كثير, 2008. s. 459. Cild 2.
10. 2006. العلمية, بيروت : المكتبة العصرية, 2006. s. 450. Cild 1.
11. 2010. العلمية, بيروت : المكتبة العصرية, 2010. s. 452. Cild 1.
12. 2009. العلمية, بيروت : دار الكتب العلمية, 2009. s. 35. Cild 2. 450.
13. 2010. العلمية, دار السلام, 2010. s. 788. 55.
14. 2003. العلمية, دمشق : منشورات جامعة دمشق, 2003. s. 455. Cild 1. 30.
15. 1990. العلمية, بيروت : دار الكتب العلمية, 1990. s. 96. Cild 1. 21.
16. 2009. العلمية, لبنان : المكتبة العصرية, 2009. s. 55. Cild 1. 859.
17. 1992. العلمية, ابن أم قاسم. توضيح الماسيد والمسالك بشرح ألفية ابن مالك. 2008 : دار الكتب العلمية, 1992. s. 56. Cild 1. 562.
18. 2009. العلمية, بيروت : دار الكتب العلمية, 2009. s. 25. Cild 1. 600.
19. 1999. العلمية, محمد, عيد. النحو المصفي. قاهرة : مكتبة الشباب, 1999. s. 600. 568.

Summary

Ruslan Mammadov

In the Arabic Language Books Reveals that the Feil is Done to the Syntactical Function

The grammarians based their deduction of grammatical rules on several sources, and when we look at the ancient and contemporary grammatical books, we see that the most important one of these sources is the Noble Qur'an.

Every grammatical person to prove his opinion, firstly tries to bring evidence and witness from the Noble Qur'an, because inferring verses from the Noble Qur'an is the most powerful evidence for grammarians.

The second degree source is Arabic poetry, and therefore it is permissible to deduct grammatical evidence. But an important condition is that a poet be of the lexical citation age (istishhād), which extends from pre-Islamic times to the 150th year of the Prophet's migration.

And the third degree proverbs were represented by the Arabs in the lexical citation age (istishhād). Then, the fourth degree source is Prophet Muhammad Saying (Hadith), but some

grammarians refused to deduct prophetic Sayings. Explanations of the most Sayings were conveyed in the sense, not on its words. Therefore, these grammarians refused to cite it.

The number of poems, hadiths, and Quranic verses used as witness / evidence on the subject "The Execution of Nouns as Syntactic Feels" in grammar books is far too numerous. We gathered together some of these witnesses and tried to translate them into Azerbaijani. Because it is important to understand the subject matter correctly, in verses and verses of the language that we use as evidence. For this reason, the correct translation of poems, as evidenced by the rules of pardon, into the Azerbaijani language is of great importance.

Key words: Poetry, witness, nouns used as verbs

Резюме

Руслан Мамедов

Стихи, в которых существительные синтаксически выполняют роль глаголов

Как в классическом, так и в современном арабском языке довольно распространен тот факт, что некоторые существительные выполняют синтаксические функции глаголов. Для изучающих арабский язык невозможно читать и понимать древние и современные тексты, не изучив этот аспект. Почти в каждом тексте, который мы читаем, можно встретить существительные, выполняющие синтаксические функции глаголов, что очень характерно для арабского языка. Здесь имеются ввиду существительные, которые выполняют синтаксические функции глаголов, включающие в себя существительные, местоимения, прилагательные, местоимения и глагольные существительные. Для изучающего арабский язык очень важным является глубокое ознакомление с существительными, которые выполняют синтаксические функции глагола, потому что знание этих тонкостей облегчает понимание литературных, политических, религиозных и других стилизованных текстов. Кроме того, глубокое понимание данного аспекта способствует правильному переводу аятов Корана на азербайджанский язык. До сих пор в истории азербайджанского арабоведения не было написано ни одной работы по данной теме. В учебниках также, можно сказать, этот вопрос практически не рассматривается. Однако, как мы уже говорили, эта тема очень важна. Вот почему некоторые арабские лингвисты составили книги по этому вопросу, поскольку они понимают всю важность этого вопроса. Изучение данного предмета и получение дополнительной информации является гарантией того, что изучение языка становится более углубленным. Каждый учитель должен уделять особое внимание этой теме и усердно работать, чтобы ученики имели более осмысленное понимание предмета. В противном случае предварительное знание арабского языка без углубления в предмет не поможет нам в чтении текста.

Ключевые слова: выполнение синтаксических функций, аят, имена существительные, глагол

Redaksiya heyətinin üzvü b/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 7

**ABŞERON TORPAĞI XALQ RƏSSAMI FƏRHAD XƏLİLOV
YARADICILIĞININ İLHAM MƏNBƏYİ KİMİ**

Əli ƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 10 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 11th September 2019; accepted: 10th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: üslub, Abşeron, mücərrəd, Vətən, forma, modernizm, texnika, dəniz, predmet, həcm

Giriş

Azərbaycan qədim mədəniyyətə malik, böyük tarixi irsi olmaqla bərabər, zəngin mədəniyyət və mədəniyyətlər toplusuna malik, bu mədəniyyəti min illər boyu bu günə daşımış və onun sahibinə çevrilmiş böyük bir ölkədir. Tarixindəki istər maddi, istərsə mənəvi zənginlik onu hər zaman bəlkə də elə bütün dünyanın diqqətində saxlamış, zaman-zaman tək ərazisi deyil, elə mənəvi, maddi irsi də qəsbkarları şirnikləndirmişdir.

Qədim miniatür sənəti, dekorativ tətbiqi sənət sahələri – xalçaçılıq, zərgərlik, misgərlik, dulmuşluq, dekorativ taxta-şəbəkə və s. sənətlər hələ qəddim dövrlərdən başlayaraq, bu gün də Azərbaycan sənət ustaları tərəfindən inkişaf etdirilir.

Mərkəzləşmiş Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra yaranan Herat, İsfahan və Təbriz miniatür sənəti Azərbaycanda həm miniatür rəssamlığını, həm də divar rəngkarlığını sürətlə inkişaf etdirdi. Dini-mifoloji mövzuda meydana çıxan miniatür klassik və müasir şairlərin əsərlərinə illüstrasiya və təbiət mövzuları ilə yayılaraq bütün Azərbaycanda populyarlıq qazandı. Sonrakı əsrlərdə – XVII-XIX əsrlərdə isə rəssamlarımız miniatür janrından uzaqlaşaraq Avropa akademik rəssamlığına keçid edirdilər. XX əsrin başlanğıcından isə Azərbaycan rəssamlığı artıq Rusiya və Qərbi Avropa rəsamlıq məktəblərinin təsiri ilə inkişaf etdi.

Bu məqalədə, haqqında söhbət açdığımız Azərbaycan xalq rəssamı Fərhad Xəlilov 1946-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Onun təhsil illəri və yaradıcılığa gəldiyi 60-cı illərdə Azərbaycan rəssamlığında Sovet ideologiyasından doğan qadağalar və sosialist realizmi prinsipləri mövcud idi. Öz yaradıcılığında milli prinsipləri daha üstün tutan rəssam isə düşdüyü dövrün ağır şərtlərinə baxmayaraq, öz yaradıcılığını milli prizmaya yönəldərək, bu ideallar uğrunda daim mübarizədə olmuş və elə bu təməl üzərindən də yaranan Abşeron rəssamlıq məktəbinin yaradıcılarından biri hesab edilir.

Yaradıcılığın ilkin dövrü və “Abşeron” məktəbi

Biz əvvəlki məqalələrimizdə xalq rəssamı F.Xəlilovun yaradıcılığını müxtəlif tərəflərdən işıqlandırarkən, rəssamın müxtəlif üslublarda, müxtəlif iş texnikalarında axtarışlar aparmasını, bu axtarışlar nəticəsində özünəməxsus bir xətt seçərək, onun vasitəsi ilə özünü ifadə etməsini qeyd etmişdik. Amma xalq rəssamının bütün üslub və yaradıcılıq xəttində əsas yeri mənəbə və təməl olaraq doğulduğu, boya başa çatdığı, ilkin rəs-

* dissertant, Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
e-mail: alismayil@mail.ru

samlıq təhsili aldığı Bakı və Abşeron torpağı təşkil edir. Azərbaycan torpağının bu gözəl diyarının gələcəkdə rəssamın yaradıcılığında dərin iz buraxması təbii ki onun milli dəyərlərə bağlılığı və milli özünüdərk düşüncəsindən irəli gəlirdi. Hələ Ə.Əzimzadə adına Rəssamlıq məktəbini bitirdikdən sonra Moskvada Stroqanovda (1966-1968-ci illər), 1975-ci ildən isə Moskva Poliqrafiya institutunda aldığı təhsil və yaşadığı mühit ondakı milli yaradıcı hissələri nəinki azaltmadı, əksinə, bu mühit ona öz Vətəninə kənardan baxmağı, müqayisə edib onu sevməyi, onun rəng palitrasının zənginliyini özündə hiss etməyi və onunla fəxr etməyi rəssama aşıladi. Məhz Rusiya mühitində rəssam artıq Abşeronu gələcək yaradıcılığının etalonu olaraq qiymətləndirməyi bacardı.

Müstəqil yaradıcılığa başlayan kimi üzünü Abşeronu tutan, ona ürəkdən bağlı olan bu gənc rəssam onun qəsəbə və kəndlərini qarış-qarış gəzir, bəzən şəhərdəki ev və ailəsindən aylarla ayrı yaşayan rəssam bu kəndlərdə kirayə ev tutmaqla onun dəniz və qumuna, Abşeron bağlarının ab-havasına, mehriban insanlarına daha da yaxınlaşırdı. Bu yaxınlıq və Vətənə olan bu bağlılıq evindən və şəhər mühitindən uzaq olmanı ona unutturur, onu özü də bilmədən artıq o vaxtlar formalaşan “abşeronçular”, “abşeronçu rəssamlar” sırasına daxil edirdi. Artıq Mircavad Mircavadov, Mirnadir Zeynalov, Nazim Rəhmanov, Kamal Əhməd, Əlövsət Əliyev və başqaları ilə (2, 399-400) öz ideoloji dəst-xəttini birləşdirən Fərhad Xəlilovun da taleyinə onlar kimi sosializm realizmi prinsiplərindən uzaq durduqları üçün rəssamlar ittifaqı və müəyyən rəsmi dairələr tərəfindən gözümçixdiyə salınmaq, sərgilənməmək, təbliğ edilməmək, bədii fond sifarişlərindən kənar qalmaq və s. kimi sanksiya və diskriminasiyalar tətbiq edilirdi. Amma bütün bunlara baxmayaraq, rəssam gedişatı çətin olan, ona uzun əziyyətlərdən sonra şöhrət gətirəcək yolu seçdi. Təbii ki, bu yolda rəssam qarşısına çıxacaq bütün maneələri artıq göz önünə almışdı. Öz sözünü demək üçün azad və partiyasız sənət adamının başladığı ən uğurlu yol elə bu yol idi. Yaradıcılığını doğma torpağa həsr edən rəssamın ilkin yaradıcılıq əsərlərində kənd və qəsəbələri, buradakı evlərin buraya məxsus qırla örtülmüş damlarını, əyri və dolanbac yol və barıları, bu uçuq barıdan kənara çıxmış böyük əncir ağacını, çiçək açmış badam ağaclarını, üstü minarəli məscid və qədim günbəzli hamamları, dəniz sahilində qum basmış və tərk edilmiş qədim köhnə tikilini görürük. Bütün bunlar hamının və elə bizim də gördüyümüz Abşerondur. Və bütün bu gördüklərimiz onun əli ilə kətana köşürülmüşdür (şəkil 1) (2, 384-385 (şəkil bloku)).

Rəssamın əsərlərini tədqiq edərkən onun yaradıcılığını iki yeri bölürük: 1-ci və 2-ci dövr. Yaradıcılığının 1-ci dövrü nisbətən real səpgidə işlənmiş və əsasən Abşeronu, onun təbiətinə, özünəməxsus memarlıq və tikililərinə həsr edilmişdir. 2-ci dövr yaradıcılığında isə artıq rəssam öz yaradıcılığında Abşeronu mədh eləməklə kifayətlənməyərkən öz əsərlərinə konkret ünvan vermir və onları dünyəvilik prizmasına qaldırır. Bu əsərlərdə olan fəlsəfi fikir və mənalar artıq qlobal xarakter daşısa da, yenə də şərti xarakter daşıyan təsvir və məkanlarda biz Abşeronu görə bilirik. Əsasən, ilkin dövr yaradıcılığından mənzərə rəssamı kimi, eyni zamanda Abşeronu vəsf edən mənzərəçi rəssam kimi tanınan Fərhad Xəlilovun sonrakı illərdə yaratdığı “Xatirə” silsiləsindən olan əsərləri əslində onun yaradıcılığının ikinci- modern dövründə də onun ilhamının Abşeronu tərk etməməsindən, onun Vətəndən qidalanmasından söhbət açır. Vətən mövzusu onun yaradıcılığının ikinci dövründə birinci dövrdəki məhsuldarlıqdan geri qalmadı, sadəcə müəllifin özünəməxsus düşüncə və üslub tərzini və iş texnikasını nəticəsində onlar bir növ mücərrəd- modernçi obraz qəbul etdilər, daha artıq fəlsəfi mənə ifadəçisi oldular və daha qlobal və dünyəvi mahiyyət daşıdılar. Eyni zamanda bütün bunların nəticəsi olaraq, müəllifin bu əsərlərində də bu torpağın nəfəsini duyub görə bilirik.

Öz qaynağını bu barlı bərəkətli yarımada gətirən kətan-əsərlərə baxdığımız zaman gah əlaqapıdan keçib dənizə gedən yola baxırıq, gah Mərdəkanda yağış yağdığını görürük, bəzən Buzovnada axşam düşməsinin, kənarı barılı həyətin ortasındakı böyük

alça ağacının çiçəklənməsinin şahidi oluruq, Goradildə axşamı, dəniz kənarındakı iki qayalığın “görüşünü” seyr edir, Abşeron torpağının naxışlarını və yenə də dəniz kənarında sahil qayalıqlarında öz sahibini gözləyən tənha qayıqı görürük, qatar- qataq düzülmüş qayaların Xəzərə keşik çəkməsinin şahidi oluruq. (şəkil 2-3) (3, 59, 17)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fərhad Xəlilovun təsvir etdiyi Abşeron heç vaxt onun öz düşüncəsinin və xəyallarının Abşeronu olmamışdır. Əksinə, o, sənətsevərlərə və bütün dünyaya təqdim etdiyi Abşeron bizə və hamıya hər zaman tanış olan, öz coğrafiyası, landşaftı, dəniz və qəsəbələri ilə, özünə məxsus dəli küləyi və tam sakitliyi ilə, tarixi binaları ilə və necə varsa, eləcə də təqdim olunur. Təbii ki, bütün sadaladığımız epizodlar hamısı real səpgidə çəkilmişdir və bu torpağı yaxşı tanıyan hər bir kəs bu işlərdə Abşeron ab-havasını və atributlarını görür. Buna görə də Xəlilov əsərləri ilə tanış olarkən bu əsərlərdəki natural eyniliklərə hər zaman əmin olur və həm də bu eyniliklərdən Abşeronun qoxusunu, onun nəfəsini duyur. Bu əsərlər eyni zamanda bu torpağın kətan üzərində həm bədii və həm də fəlsəfi ifadəsidir.

Abşerondan fəlsəfi ifadəyə

Rəssamın yaradıcılığının ikinci dövrünə aid olan, özündə mücərrəd- novatorçu xətti daşıyan və “Görüş” seriyasından olan böyük ölçülü bir əsərə baxaq. Bu əsər 1984-2000 illərdə işlənmiş və 95x340 sm. ölçüsündədir. Bu əsərin daşdığı müəyyən fəlsəfi fikir və mənalara əvvəlki məqalələrimizdə şərh etdiyimizdən onu deməklə kifayətlənirik ki, bu işdə də məkan olaraq Xəzət və oradakı nəhəng neft çənləri təsvir edilmişdir. Bu işin özü də bir daha sübut edir ki, öz ideya və fikirlərini, ilhamını Abşeron torpağından alan Fərhad Xəlilov öz mücərrəd-modern üslublu işlərində də Abşeronu bir mənbə, qaynaq kimi verərək öz yaradıcı gücünü bu torpaqdan alır.

Yenə də “Görüş” silsiləsindən olan, 1983-cü ilə aid olan, kətan, yağlı boya, 100x100 ölçüsündə işlənmiş tablo ilə tanış olaq (şəkil 4) (3, 117). Bu əsər artıq rəssamın Abşeron mövzularından dünyəvi mövzulara keçidi dövrünün başlanğıcına təsadüf edir. Ümumi, böyük və bütöv yaxmalarla işlənmiş əsərdə dənizə paralel dayanmış iki böyük divar kütləsi təsvir edilmişdir. Bu əsərdə fikir və formada ümumi, tərcüməsiz anlaşılan dünyəvilik fonunda məkan olaraq yenə də Abşeronu görürük. Müəllif öz düşüncələrini Xəzər sahilində, dənizin fonunda, sahil qumlarının üzərində təsəvvür etmişdir ki, bu da onun hər zaman Vətəndən qidalanmasını, onun divarlarının arasından sözünü bütün dünyaya daha asan çatdırma bilməsini göstərir.

Abşeron mövzuları ilə keçən əsrin 60-cı illərindən yaradıcılığa gələn rəssam təqribən iki onillik boyu bu mövzuda daimi işləyərək bu torpağın onun üçün hər şeydən qiymətli olmasını sübut etdi. Keçən əsrin 80-ci illərindən sonra isə rəssam yeni müstəvidə – Abşeron mövzuları fonunda novatorçuluğa, müasir modernizmə meyli etməyə başlasa da, onu dünyaya tanıdan müasir rəsmlərində yenə də Abşeron ünvanını görə bilirik. Bu baxımdan, 2005-ci illərdən başlayaraq, F.Xəlilov yaradıcılığında “Xatirələr” silsiləsi yaranmağa başladı. Bu silsilə ilə rəssam sanki yenidən öz kökünə və ocağına qayıtdı. Bununla da rəssam əslində hər zaman doğma Abşeronla bağlılığını və hər zaman Vətənin onun üçün yaradıcılıq mənbəyi olmasını bir daha bəyan etdi.

“Xatirələr” silsiləsindən kətan, qarışıq texnika ilə işlənmiş, 2005-ci ilə aid əsər. Bu əsərdə qaranlıq dəniz sahilində köhnə, tərk edilmiş bir ev ay işığında ağ çalarlarla kontrastlı olaraq seçilir, ön planda isə tünd yaşıl təpəlik ümumilikdə bu işə hər şeyin həyatın və xoşbəxtliyin mövcud olduğu bir yaşıl oazis ovqatı qatır. Yenə də kətana qarışıq texnika ilə işlənmiş, 2010-17-ci illərə aid olan, “Xatirə” silsiləsindən 150x200 ölçüsündə daha bir əsər. Bu əsərdə Abşeron torpağı üzərində müxtəlif yaşıl və açıq palıdı çalarlı ağac və ağcabənzər formalar verilmişdir. Bu formalar hətta bəzi tənqidçilərin

bənzətdiyi bostan meyvələri də olsa, bütün halda günəşdən səthi ağaran, uzaqda isə isti yay dənizi ilə horizontu tamamlayan və mavi səması olan Abşerondur (şəkil 5) (4).

1993-2005-ci illərə aid olan “Xatirə” silsiləsindən kətan, qarışıq texnika 150x200 sm. ölçüsündə daha bir əsər (şəkil 6) (4). Burada isti, qumlu sahilə ön planda təsvir edilmiş əncir ağacının bir hissəsini görürük. Xatırladım ki bu cür ağaclar – əncir, tut, alça və s. Bakı və Abşeron ətrafı həyətlərində bir neçə nəslin uşaqlığını keçirdiyi, onunla bağlı xatirələri mövcud olan, gövdəsi, gözəlliyi və cazibəsi ilə bir neçə nəslin insanlarının yaddaşında qalan, budaqları əyilərək sonradan göyə pərvazlanan tanış Abşeron ağacını görürük. Rəssam bu cür əsərləri ilə kütlələrə tək bir bağ və həyəti yox, həm də bu görüntülərdən doğan bir nostalji çatdırır. Ümumiyyətlə isə, Abşeron torpağı F.Xəlilovun sevdiyi, dönə-dönə vəsf etdiyi, mövzu qaynağı və ilham mənbəyi olmaqla bərabər, eyni zamanda onun əsərlərinin fikir qaynağı olan müqəddəs bir məkandır.

Çox qəribə də olsa, rəssamın bütün mənzərə əsərlərində insanın varlığı, insanın təbiət üzərində olan hökmü, eyni zamanda onun təbiətə bəslədiyi sevgi hiss olunur. Bütün bunlar o təsvirlərdə insan obrazı olmadan duyulur. Eyni zamanda təbiət və onun qoyunda təsvir edilmiş kənd və qəsəbələrdə, tarixi qala, məscid və hamam təsvirlərində bu torpağın həm keçmiş, həm də indiki sakinlərini duyub, onların əməyinin, yaradıcı əməklərinin şahidi ola bilirik. Ona görə də rəssamı Abşeron yarımadasında konkret olaraq hər şey maraqlandırır – burada həm təbiət, həm köhnə, qədim və müasirlərinin tikililəri, həm dəniz və onu əhatə edən qumluq və qayalıqlar, həm əncirli həyətlər və yarıuçuq barılar, dənizə aparan yollar- bir sözlə bu diyara məxsus olan hər şey onun üçün müqəddəsdir və o səbəbdən də onun əsərinin qəhrəmanlarıdır.

Dənizə aparan yollar

Rəssamın Abşeron mövzuları içərisində Odlar yurduna, Xəzər dənizinə, Abşeron kəndlərinə həsr etdiyi çoxsaylı işlər içərisində müxtəlif adlar altında dənizə aparan yollar təsvir olunmuş tabloları görürük. Bu yollar “Buzovnada küçə” və “Dənizə yol” əsərində qəsəbənin ümumi planında təsvir edilirsə, eyni zamanda biz bu əsərlərdə arxa plan və yaxud iki barının qurtaracağı bir nöqtədə, yaxud içindən yol keçən və dənizə açılan bir qapıdan dənizi görürüksə, bəzi işlərində dəniz və ora aparan yol iri planda, əvvəlcədən planlanmış bir məqsəd kimi verilir. “Dənizə yol” əsərində də orta planda verilmiş evlərə doğru gedən yol tamaşaçının nəzərlərini bir tərəfdən daşlıq sahədən, bir tərəfdən daş barının yanından keçərək, qəsəbə evlərinin yanı ilə uzaqda – evlərə bitişik inşa edilmiş arkanın altı ilə horizontda görünən dənizə aparır. Sanki rəssam Abşeronu aid nə çəkirsə çəksin, hökmən nəticədə orada dənizə gedən, dənizə aparan yol təsvir edilir ki, bu da məntiqi olaraq bir nikbin sonluq mənasını verir və təbii ki, bunlar həm də rəssamın öz fikir fəlsəfəsindən gələn düşüncəni təsviri sənətdə ifadə edən vasitədir (şəkil 7) (3, 23).

Bu baxımdan rəssamın başqa bir əsərində onun özünün ümumi qəbul etdiyi dənizə gedən yol və nikbin sonluq fikrinə zidd olan, bu fikri təkzib edən əks fikirlə rastlaşırıq. Belə ki, rəssamın 1989-2000-ci illərdə işlədiyi (100x140) “Dənizə gedən yol” əsərində vərdiş etdiyimizin əksinə olaraq, Abşeron evlərinin arası ilə dənizə doğru gedən yolun ortasında böyük bur darvaza qoyulmuşdur və bu darvaza isə bağlıdır. (şəkil 8) (3,113). Bağlı dəniz fəlsəfi fikri ilə rastlaşarkən, əslində böyük darvazanın arxasında öz mövcudluğunu sürən dəniz isə sadəcə tamaşaçı üçün sanki bağlanmışdır. (çox sonralar xalqımız dənizin hamı üçün bağlı olması, yaxud bağlanması diskriminasiyasını yaşadı və bu gün də yaşayır). Sözsüz ki, bu əsər rəssamın məişət-mənzərə janrında işlədiyi əsər olmaqla bərabər, dəniz və Abşeron vasitəsi ilə, dənizin bağlı olması, yaxud ora gedən yolun bağlanması ilə olan və müəyyən fəlsəfi fikir və məna daşıyan bir əsərdir və bu da bizim əvvəlki məqalələrimizdə açıqlanmışdır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək istəyərdim ki, Xəzər heç yerdə Fərhad Xəlilov əsərlərindəki qədər insanlara yaxın deyil. Bəlkə də, rəssamın doğma yurd təsvirlərinin əsas qayəsi elə Abşeron və Xəzərin vəhdəti və bu bütünlüyün onun əsərlərinin və doğma yurdun tərənnümünün əsas missiyası və meyarı olmasıdır. Çünki bütün bunlar xalq rəssamının artıq əlli ildən çox davam edən yaradıcılığının ümumi leytmotivi olaraq qalır.

Xatırladıırıq ki, dənizə gedən yollar fikri rəssamın ikinci dövr modern yaradıcılığında da onun təsvir vasitələrindən olmuşdur. Bu baxımdan onun bir çox əsərlərində tək “dənizə yol” prinsipi deyil, bir çox digər əsərlərində olan “dənizə qapı” fikir fəlsəfəsi də dayanır və biz gələcək məqalələrimizdə, rəssamın fəlsəfi-modernist əsərlərinin təhlilində bu məsələyə aydınlıq gətirəcəyik.

Xronoloji qaydada gözlədiyimizin əksinə olaraq, rəssamın yaradıcılığının abstrakt - modern dövründə az da olsa fəlsəfi fikir daşıyan, forma müxtəlifliyi cəhətindən fərqlənən mücərrəd işlərində də yenə Abşeronu görürük. Abşeron torpağı bu işlərin bəzilərində birbaşa, bəzilərində isə ünvarsız, ümumi olaraq görünür. Görüş seriyasından olan, dəniz və horizont növbələşmələrini bütöv rəng fərqləri ilə əks elətdirən işlərində də prototip olaraq Xəzər dənizini görürük. Çünki Xəzər sahilində doğulub boya başa çatan rəssam ilhamını başqa dənizdən ala bilməzdi. Bu onun “Görüş” seriyasından olan 2002-ci ilə aid (200x200), (150x400), 2011 ci ilə aid edilən (200x200) əsərlərində, 2004-cü ilə aid (150x200) işlərində, 2000-ci ildə işlədiyi “Yerdə bulud kölgəsi” (200x200), “Sahildə yay” (100x300) əsərlərində çox aydın görünür (şəkil 9,10) (3, 189, 193)

Ümumiyyətlə, F.Xəlilov əsərlərində yarımadaanın təbiəti, bu təbiətin min bir halı, dəniz, təbiət və üfünün müxtəlif vaxtları ilə bərabər kənd və qəsəbələrin təsvirini də əbədiləşdirmişdir. Bu baxımdan Goradil, Nardaran, Maştağa, Zirə, Mərdəkan, Novxanı, Qala və sair kəndlərdə rəssam mütəmadi olaraq aylarla çalışmış, birbaşa naturadan işləmişdir. Təbii ki öz yaradıcılığını Abşeron mövzusunda həsr edən yaradıcı insan üçün bunlar təbiidir. Çünki bu torpağı ifadə etmək üçün elə bu təbiət qoynunda, bu qəsəbə və kəndlərdə sevdiyin insanların içərisində yaşamalısın. Bu baxımdan müəllifin Buzovna kəndi ilə bağlı əsərləri çoxluq təşkil edir. Bu əsərlər onun Abşeronu vurğunluğunu bu kəndin timsalında ortaya qoyur. “Buzovnada” (1964), “Buzovna qayalıqları” (1971), “Buzovnada payız” (1973), “Buzovnada günorta” (1973), “Buzovnada bahar” (1976), “Dəniz sahilində kənd”, Buzovnada qürub” (1980) əsərləri rəssamın bu kənd və onun dəniz mənzərəli sahilinə aid olan əsərlərinin hələ tam siyahısı deyildir.

“Buzovnada payız” (kətan, yağlı boya 100x100) əsərində sərt üsluba xas bir qaydada işlənmiş tablo görürük. (şəkil 11) (3, 10). Bu tabloda qarşısında hovuz və ona bitişik olan artırmayı tamamlayan həyət evi təsvir edilmişdir. Həyətin ortasında yerləşən hovuzun yanında təsvir olunmuş, artıq soyuq payız küləklərindən yarpaqları düşmüş və bizə sərt qışın gəlişinin astanada olduğunu xəbər verən çılpacaq ağac təsvir edilmişdir. Bu ağac öz görkəmi, eyni zamanda kompozisiya quruluşu ilə həm həyətin və həm də tablounun mərkəzində yerləşərək əsərdə olan hər bir atribut üzərində dominantlıq edir. Dedi-yimiz kimi, sərt üslubun xarakteri tamamilə buradakı fikirlə – payız fəslə ilə tam uyğun gəlir və insanda poetik-pessimist duyğular aşılayır. Ümumiyyətlə, əsərdəki həyət Abşeron həyətlərini, onun payız əhvalını, darıxdırıcı boz payız səmasını tam doğru-düzgün ifadə edir. Bu əsərə baxıb hətta bu həyatı yaşamayanlar da payız sindromunu özlərində hiss edirlər. Bu sarıdan bu əsər möhtəşəm olaraq qiymətləndirilir.

Bu baxımdan “Buzovnada günorta” (70x80) əsəri də maraqlıdır. Adətən, Abşeron kəndində günorta ab-havası küçələrin tam səssizlik və adamsızlığı ilə hiss olunur. Haqqında danışdığımız əsər də bu sıradandır. Sadəcə rəssam təsvir etdiyi kənd evlərini birləşdirən yol və yolaçıları firçanın hərəkəti ilə elə dinamik, elə axıcı etmişdir ki sanki bu küçələrlə adamlar gedib gəlir və bir canlanma var. Yəni bu əsərdə insan görünməsə

də biz onun izlərini və varlığını duyuruq. Tablodə rənglərin isti tonda verilməsi də bir günorta işarəsidir (şəkil 12) (3,58).

Eyni zamanda Maştağa kəndinə həsr etdiyi “Maştağada axşam”-1985, “Maştağada küləksiz hava”-1989, Goradil qəsəbəsində işlədiyi “Goradildə isti axşam”-1976, “Goradildə payız”- 1976, “Nardaranda yaz”, “Dəniz sahilində kənd”, “Yağışlı gün”, Zirə, Mərdəkan və Qala kəndlərində işlədiyi əsərlər Fərhad Xəlilovun Abşeron inciləri hesab edilə bilər! (şəkil 13) (3, 57).

Müəllifin 1992-ci ildə realizm janrda işlədiyi “Zirədə gecə” əsərində çox maraqla baxılan, insanda xoş və müsbət əhval yaradan aylı bir gecədə Abşeron kənd evi və baxırlar arasında, arxa planda qaranlıqda uyuyan, amma varlığı hiss edilən dənizi və dənizə aparan yolu görürük. (şəkil14) (3,71). Bu əsərdə ayın təsviri bu işi daha da gözəlləşdirir və onu gecənin qəhrəmanına çevirir. Eləcə də bu əsərdə biz Fərhad Xəlilovun dənizə gedən yol – fikir fəlsəfəsini bir daha görürük; qaranlıq dənizə açılan çıxarın tam üstündə, bu yola işıq salan ay dayanır. Eləcə də 1993-cü ildə işlədiyi “Goradildə dəniz” əsəri də bu baxımdan diqətəlayıqdır.

Yenə də 1980-ci ildə işlədiyi “Dəniz sahilində kənd” əsərində Xəzər ön plandakı kənd evlərini birləşdirən, onları yaşadan və onlara sahiblik edən və ona sığınmış bir baxıqçı qəsəbəsini himayə edən və qoruyan bir güc və yaxud simvol kimi verilmişdir (şəkil 15) (3, 55). Bu güc və simvol üzərində isə əsərin ön planında dayanan, əsərə gözəllik və qüdrət verən ağac təsvir edilmişdir. Əsərdəki sahilyanı kənd sanki iki tərəfdən- dəniz və ağac tərəfindən mühafizə edilir. Ümumiyyətlə ağac və ağaclar Fərhad Xəlilovun Abşeron mövzularında Xəzər qədər qabardılan və sevilən atributdur. Onun təsvir etdiyi ağaclar əsərlərində onun sözünü deyən, fikrini bildirən əsas element olmaqla bərabər çəkdiyi tablolarla həm də kompozisiyanı tamamlayan, ona möhtəşəmlik və dinamika verən detallardır.

Onu da qeyd edək ki, Abşeron yarımadasında bitən ağaclar öz forma quruluşları ilə digər iqlim qurşaqlarındakılardan fərqlənirlər. Burada daimi mövcud olan şimal küləyinə qarşı ağaclarda bir müqavimət yaranır ki, bu zaman inkişaf edən ağac həm yüksəyə doğru meyillənir, həm tə küləyin təsirinə düşərək fərqli forma alır. O səbəbdən Abşeron yarımadasındakı ağaclar kənar mübarizələrdən qalib çıxmış, budaqları qıvrılaraq sonradan yuxarı yüksələn, özündə mübarizənin izlərini daşıyam möhtəşəm görkəmə malik olurlar. Bu ağaclar da, rəssamın Abşeron mövzularının əsas detal və prototipidirlər.

Qış fəslə və bu fəsildə yağın qarın yarımada da həmişə olmaması da rəssamı bu fəslin çox az verdiyi imkanlardan yararlanmasını əngəlləyə bilməmişdir. Onun 1982-ci ildə işlədiyi “Sahildə qar”, 1991-ci ildə işlədiyi “Nardaranda qış” tablolarında bu iqlimdə çox yağmayan qar təsvir edilmişdir. Real boyalarla təsvir edilmiş “Nardaranda qış” əsərində bu qəsəbənin evlərindən qarlı bir görünüşü təsvir edilmişdir. “Sahildə qar” əsəri isə real boyalarla işlənsə də, qarlı qış fəslində dəniz sahilində tənha, köməksiz, çılpaq və üşüyən bir ağac təsvir edilmişdir ki, burada mücadilə və ağacın yaşamaq uğrunda mübarizəsi fikri və fəlsəfəsi təqdim edilir (şəkil 16) (2, 384-385 (şəkil bloku)).

Bu gün görkəmli firça ustası, Azərbaycan xalq rəssamı Fərhad Xəlilov öz yaradıcılığını yenə də davam etdirir. Biz bu işdə rəssama yaradıcılıq uğurları arzu edirik.

Nəticə

Rəssamların sənət uğurları, adətən, onların tamaşaçıları, sənətsevərlər, sənətsünəslər qarşısında keçirdikləri hesabat sərgilərlə müşayiət olunur. Bu baxımdan rəssam F.Xəlilov indiyə qədər 13 fərdi sərgi keçirmişdir ki, bunların da cəmi üçü Azərbaycanda keçirilmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan sənətsevərləri onun yaradıcılığı ilə lazımi qədər tanış deyillər. Üstəlik rus və dünya təsviri sənət tənqidçiləri Fərhad Xəlilovun öz

yaradıcılıq gücünün doğma torpaqdan almasını, bu məkana bağlılığını, elə yaradıcılığının, buradakı rənglərin də Abşeronu ifadə və təmsil etməsi barədə yazılar dərc edir, onu elmi cəhətdən tədqiq edirlərsə, ölkəmizdə bu barədə heç bir elmi iş aparılmır. Ona görə də biz hesab edirik ki, bu barədə tədqiqatlara, onun azərbaycanlı sənətsevərlərə tanıtılmasına və yaradıcılığının təhlilinə, eyni zamanda rəssamın yaradıcılığının ali məktəblərimizdə ixtisası üzrə metodiki tədrisinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. (illüstrasiyalar) Bakı, Şərq-Qərb. 2007, 160 s.
2. Əliyev Z. Sənətşünas taleyi. Bakı, Letterpress 2019, 494 s.
3. Серия «Имена в искусстве». Фархад Халилов. Международная конфедерация союза художников. Москва 2012, 247 с.
4. “Yenidən Bakıda” H.Əliyev mərkəzində F.Xəlilovun fərdi sərgisi
5. <https://medeniyyet.az> <https://m.modern.az>
6. www.medeniyyet.az

Резюме

Али Алиев

Земля Абшерна как источник вдохновение в творчестве народного художника Ф.Халилова

В этой статье речь идет о творчестве народного художника Азербайджана Фархада Халилова, деятельность которого неразрывно связано с Апшеронским полуостровом, окутанный волнами Каспийским морем и который в свою очередь, оставил большое влияние в творчестве художника. Именно любовь к родной земле связывал художника с группой художников, которые посвятили свое творчество Апшеронским темам – тему Родины. В статье исследуются мотивы, которые образуют основную массу работ первого этапа в творчестве художника. Он является одним из основоположников и представителей Апшеронской школы живописи – так называемых «Апшеронистов», которые уже в 60-е годы прошлого столетия описывали родные просторы и при этом отходя от общепринятых принципов соцреализма. Именно работы, которые в себя носят краски родного Апшерона, является героями его картин. Эти картины результат многолетних трудов и поездок по родной земле, которые были исполнены любовью. Исследуемые работы автора в основном принадлежат первой половине творчества, который оценивается как реалистический период. Так же исследуются небольшая часть работ второго нео модернического периода, и которые в свою очередь, тоже воспевают землю Апшерона. Картины второго творческого периода дополняет именно суровый стиль присущий художнику, через который выражается вся философическая мысль художника. В сферу исследование входит композиционное решение и техника исполнение, стиль и творческий почерк, к которому имеет творческое отношение работ мастера. Фархад Халилов является гражданином и художником, преданным к традициям и истокам, национальным элементам народа. И это не мешает ему быть в числе современных и мировых художников. Поэтому образ Родины – это населенные пункты, расположенные вдоль Каспийского побережья, старые исторические постройки местной архитектуры, деревни с ее кривыми улицами ведущих на берег, старые дворы с большими тутовыми деревьями, под которых проводят свое детство на летних каникулах деревенские дети и гости. Все это и есть главные герои его картин.

Ключевые слова: стиль, Апшерон, абстракция, форма, модернизм, техника, предмет, объем, Родина, море

Summary

Ali Aliyev

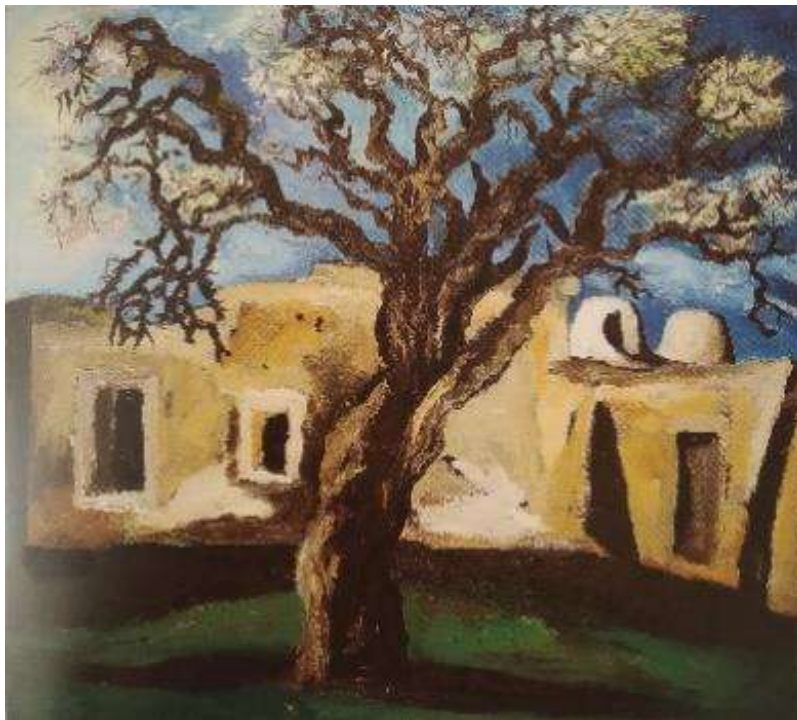
*Land of Absheron as a Source of Inspiration in the Creativity
of People's Artist F.Khalilov*

This article is about the work of the national artist of Azerbaijan Farhad Halilov, whose activities are inextricably linked with the Absheron Peninsula, shrouded in the waves of the Caspian Sea and which, in turn, left a great influence in the work of the artist. It was love for the native land that connected the artist with a group of artists who dedicated their work to the Apsheron themes, the theme of the Motherland. The article explores the motives that form the bulk of the work of the first stage in the artist's work. He is one of the founders and representatives of the Absheron school of painting, the so-called "Absheronists", who already in the 60s of the last century described their native expanses and at the same time moving away from the generally accepted principles of socialist realism. It is the works that carry the colors of their native Absheron that are the heroes of his paintings. These paintings are the result of many years of work and trips to their native land, which were filled with love. The researched works of the author mainly belong to the first half of the work, which is estimated as a realistic period. A small part of the works of the second Neo-Modern period is also being investigated, and which, in turn, also sing the land of Absheron. The paintings of the second creative period are complemented precisely by the severe style inherent in the artist, through which the whole philosophical thought of the artist is expressed. The scope of the study includes compositional solution and performance technique, style and creative style, to which the master's works are creatively related. Farhad Khalilov is a citizen and artist, devoted to traditions and origins, national elements of the people. And this does not prevent him from being among the contemporary and world artists. Therefore, the image of the Motherland is settlements located along the Caspian coast, old historical buildings of local architecture, villages with its crooked streets leading to the shore, old courtyards with large mulberry trees, under which village children and guests spend their childhood on summer holidays. All this is the main characters of his paintings.

Key words: *style, Absheron, abstraction, form, modernism, technique, subject, volume, Homeland, sea*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

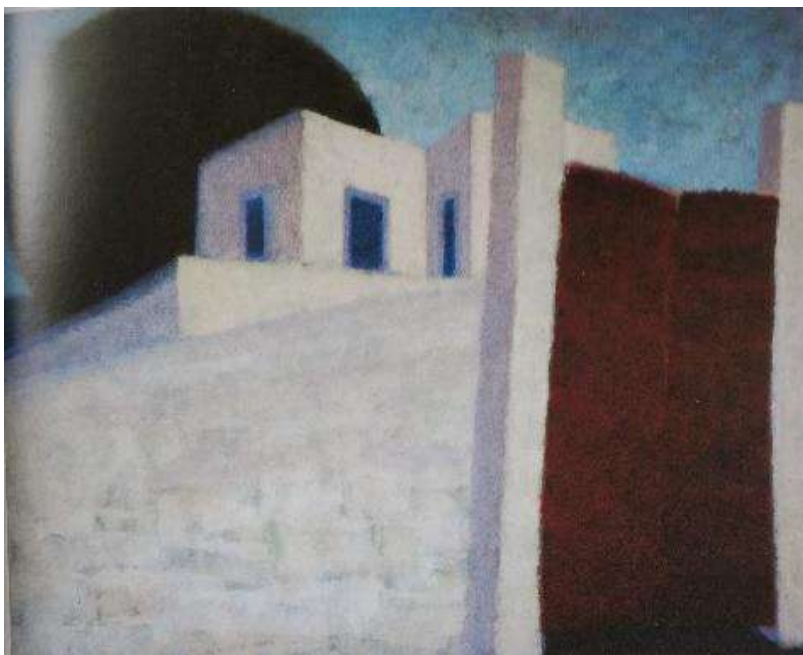
Şəkil 6

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10

Şəkil 11

Şəkil 12

Şəkil 13

Şəkil 14

Şəkil 15

Şəkil 16

RESENZİYA

**NƏSİMİ ŞEİRİNƏ BÖYÜK SEVGİ İLƏ YAZILMIŞ
DƏYƏRLİ MONOQRAFİYA**

Nəzakət MƏMMƏDLİ*

2019-cu ildə “Elm və təhsil” nəşriyyatında tanınmış nəsimişünas alim, AMEA akad. Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səadət Şıxıyevanın uzun illərdən bəri üzərində işlədiyi “*Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər*” adlı kitabı işıq üzü gördü. Monoqrafiyada Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan, anadilli şeirimizin ən gözəl örnəklərini yaradan, hürufilik təliminin yayılmasında müstəsna xidmətləri olan, faciəli ölümü, bütöv şəxsiyyəti, böyük ruhu ilə ölümündən sonra da könüllərdə taxt qurmuş Seyid İmadəddin Nəsiminin lirik yaradıcılığı tədqiqata cəlb edilir, şairin şəxsiyyətinin indiyə qədər qaranlıq qalan bir sıra xüsusiyyətlərinə işıq salınır, onun poeziyasının təsir gücünü artıran bədii təsvir və ifadə vasitələri tədqiq edilir.

Müəllif ilk növbədə Nəsimini şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında onun müasirləri və yaxın dövrdə yaşayan təzkiyəçilərin fikirlərini müqayisəli şəkildə araşdırır, onların Nəsimi şəxsiyyətinə heyranlığını, əsərlərindən gətirilən nümunələrdəki seçim prinsiplərinə diqqət çəkir. Bu baxımdan Nəsiminin ardıcılığının, eləcə də şairin qəzəllərinə nəzirlər yazan divan şairlərinin əsərlərində Nəsiminin adı keçən beytlər, şeirlərinə işarələrin də araşdırılması olduqca maraqlıdır.

Daha sonra Nəsiminin şeirlərində müşahidə edilən məcazlar, təşbeh və metaforalar, həmçinin rəddül-əcəz aləs-sədr, müraatün-nəzir, tərsi, əks (təbdil, tədvir) və s. kimi poetik təsvir və ifadə vasitələri Şərq divan şeiri kontekstində tədqiq edilir. Şairin yaradıcılığında xüsusi yeri olan təkrir və cinasların onun şeirlərinə verdiyi qeyri-adi gözəllik və orijinallıq xüsusi vurğulanır. Nəticədə Nəsimi poeziyası yalnız Azərbaycan, türk şeiri tarixində deyil, həm də İslam Şərqi şeiri arenasında öz dəyərini almış olur. Nəsiminin poetik üslubunu incəliklə duyan, onun ədəbi dilini, özünəməxsus ifadələrini, xalq dilindən alınmış spesifik deyimlərini, fərqli yanaşma tərzini ortaya qoyan müəllif bununla da şairin ölümündən sonra Nəsimi təxəllüsü ilə şeirlər yazan şairlərin məhz bu özünəməxsus üslubi keyfiyyətlər nəticəsində fərqləndirilməsinə də xidmət etmiş olur.

Nəsiminin bir şair kimi doğulduğunu, şairlik taleyinin onun qədəri olduğunu qeyd edən S.Şıxıyevaya görə, Nəsimi ilk növbədə lirikdir, qeyri-adi istedadla malik söz sənətkarıdır. Dünyanı, həyatı, insanları şair gözüylə görən, özünəməxsus müşahidəçilik qabiliyyəti ilə ətraf aləmə yanaşan şair və aşıq Nəsimi daha sonra sufi, hürufi, alim, din xadimi və s. keyfiyyətləri kəsb etmişdir.

“*Nəsimi yaradıcılığının tədqiq tarixi*” adlı birinci fəsildə müəllif Nəsimi haqqında məlumat verən ilkin qaynaqlardan bəhs edir. İbn Həcər əl-Əsqalani, Əbuzər Əhməd əl-Hələbi, Şəmsəddin Səxavi, İbn İmad əl-Hənbəli və s. ərəb tarixçilərinin Nəsimi haqqında fikirlərini verərək bildirir ki, Nəsiminin “dinsiz” kimi təqdim edilməsinin ilk örnəyinə XV əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində rast gəlirik.

Ərəb müəlliflərinin Nəsimi haqqında qeyri-obyektiv və kəskin ifadələrlə bəhs etmələrinin səbəbini Nəsiminin ölüm hökmünü verən Misir məmlükü Şeyx əl-Müəyyədinin özünə və varislərinə yaxın olmalarından qaynaqlandığını qeyd edən S.Şıxıyeva Osmanlı

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: ulya98@yahoo.com.tr

və Teymuri müəlliflərinin Nəsimiyə rəğbətlə yanaşdığını, şair haqqında əfsanəvi və mənqəbəvi rəvayətlər nəql etdiyini bildirir.

Tədqirəlayıq haldır ki, S.Şıxıyeva Nəsiminin şəxsiyyəti və həyatı ilə bağlı orta əsrlər mənbələrinə müraciət edərkən bu və digər faktı olduğu kimi vermir, onları müqayisəli şəkildə tədqiq edərək, şairin yaradıcılığı ilə, şeirlərində özü haqqında verdiyi bi-oqrafik məlumatlarla, müasirlərinin, davamçılarının onun haqqında dediyi fikirlərlə əlaqəli tədqiq edərək faktları dəqiqləşdirir, öz fikir və düşüncə süzɡəcindən keçirərək Nəsiminin tarixi şəxsiyyətinə işıq salır. Məsələn, Teymuri hökmdarı Hüseyn Bayqaranın vəziri olan Əmir Kəmaləddin Hüseyn Qazurqahinin (XV) “*Məcalisül-üşşaq*” və Səfəvi tarixçilərindən olan Həsən bəy Rumlunun (XVI) “*Əhsənüt-təvarix*”də eyni şəkildə rəvayət etdiyi məşhur rəvayətin (“*Seyxin dərisini soydular. Dərisi soyulurkən ondan çox qan gəlib rəngi saraldı. Dedilər ki, necə oldu ki, rəngin saraldı? Dedi: “Mən eşqdən zühur edərək, eşqin asimanında doğmuş günəşəm. Günəş qürub zamanı saralar*” (Şıxıyeva, 29)) Nəsiminin farsca divanındakı bir rübai ilə əlaqələndirilməsi dediklərimizə misal ola bilər.

S.Şıxıyevanın orta əsrlər qaynaqlarında Nəsiminin “*Mövlana*”, xüsusilə də “*Molla Nəsimi*” kimi qeyd edilməsi barədə verdiyi bilgilər, eləcə Azərbaycan nəsimişünaslığında ilk dəfə S.Şıxıyeva tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilən “*Afaq və ənfus*” adlı əsərdə Nəsimidən “*Molla Nəsimi*” deyərək bəhs edilməsi faktı da maraqlı yeniliklərdəndir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslı “*Nəsimi lirikasının başlıca məcaz və motivləri*” adlanır. Bu fəsildə ən maraqlı yarımbaşlıqlardan biri də “*Nəsimi şeirində folklor motivlərinin irfani interpretasiyası*”dır. Bu yarım fəsildə müəllif Nəsiminin xalq təfəkkürünün dərin qatlarında öz əksini tapmış, şifahi ədəbiyyatda, danışiq dilində işlədılən ifadə və deyımlərin, mifik təsəvvürlərin Nəsimi tərəfindən dərin irfani mənaları, təsəvvüfi ideyaları ifadə edərkən yüksək sənətkarlıqla istifadə edilməsinə, müxtəlif xalq deyımlərinin irfani məcazın tərkib hissəsi olaraq işlədilməsinə diqqət çəkir: “*Nəsimi şeirlərindən birində deyir:*

...Şişəni daşlara çaldım, Həqqi izhar eylədim

Azərbaycan nağıllarında bəlkə də çox əski mifik təsəvvürlərin qalığı olan belə bir inam yaşamaqdadır ki, divin canı varlığından kənardə quş (göyərçin) şəklində şüşə qəfəsə yaşayır. Sufi ədəbiyyatında da bu inamla yaxından səsleşən bənzər düşüncənin ifadəsinə rast gəlinir: can (ruh) quş (bülbül, bəzən də tutuquşu) şəklində qəfəsə bənzər bədəndə yaşayır” (Şıxıyeva, 129).

S.Şıxıyeva Nəsiminin:

*Ey bülbülü-qüdsi, nə giriftari-qəfəssən,
Sındır qəfəsi, tazə gülüstan tələb eylə,*

- beytini nümunə gətirərək, Nəsimi yaradıcılığında mifik və təsəvvüfi görüşlərin qovuşduğu məqamlara diqqət çəkir:

Təsəvvüf ədəbiyyatında “quş dili” adlandırılan xüsusi təsəvvüfi dildəki ifadələrdən yararlanan Nəsiminin özünə xas olan xüsusi şifrələri vardır. S.Şıxıyeva bu şifrələri həssaslıqla duyaraq oxucuya açıqlayır: “*Nəsimi şeirində ara-sıra gözələ, qadına yetirilən eşqin tərənnümünə təsadüf edilsə də, ilahi eşqin tərənnümü və ilahi gözəlin vəsfi şairin yaradıcılığında başlıca yer tutur.*

....Lirik şeirin incilərindən sayılacaq qədər obrazlılıq və şeriyətə malik, musiqi qədər axıcı olan:

Aləmdə bu gün sənçiləyin yar kimin var,

Gər “var” desən, “yox” deməzəm, var, kimin var?

- mətləli qəzəli ilk baxışda dünyəvi gözəl və ona yetirilən eşqin tərənnümü kimi nəzərə çarpır. Qəzəlin aşağıdakı beytləri fikri açar rolunu oynayaraq, bu şeirin əvvəldən sonadək Allaha müraciətlə deyildiyini açıqlayır:

*Dildari-məcəzi bulunur aşiqə min-min,
Bənzər sənə təhqiqdə dildar kimin var?*

*Ey nisbət edən yüzini gülzar ilə bağə
Yüzi tək anun gülşənü gülzar kimin var?”* (Şıxıyeva, 142-143)

İkinci fəslin “*Spesifik irfani termin-məcəzlar və anlam tutumları*” adlı yarımbaşlığında Nəsimi şeirində xüsusi bir yeri olan “*iki cahan*” anlayışını açıqlaması, fikrimizcə, olduqca məntiqəuyğundur. Çünki son illərdə bir sıra “həvəskar” nəsimişünaslar bu ifadəni fərqli formalarda izah edirlər. Tədqiqatçı bu ifadəni dahi şairin ümumi yaradıcılığı, həmçinin İslam Şərq şeiri və təsəvvüfi terminologiya kontekstində izah edir. Nəsiminin didaktik, sufilik və hürufilik ruhunda yazılmış şeirlərində “*iki cahan*” ifadəsini, eləcə də onun sinonim və məna qarşılıqlarını sıx-sıx işlətdiyini bildirən S.Şıxıyeva yazır: “*Sığmazam*” rədifli şeirində isə “*iki cahan*” ifadəsi ilə ilahi surətin sirləri ilə dolu olan real aləmi (makrokosm) və hürufiliyə görə, real aləmin, dünyanın özünü tam inikasını tapdığı insanı (mikrokosm) nəzərdə tutur” (Şıxıyeva, 150).

S.Şıxıyeva fikrinin təsdiqi kimi şairin:

*Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,
Şol kim bizim cahanımız olmuş bu canımız,*

- misralarını və bu məzmunadakı digər beytlərini nümunə gətirərək fikrini təsdiqləyir. (bax: Şıxıyeva, 150).

Can və cahan anlamlarını qədim yunan və ərəb düşüncəsi, islami və təsəvvüfi ənənə kontekstində təhlil edən tədqiqatçı maraqlı nəticələr əldə edir. Tədqiqatçının bu anlamları (can və cahan) Qurani-Kərim (*Fussilat*: 53) və təsəvvüfi risalələrdə, məsələn, “*Zübdətül-həqayiq*” əsərində və hürufi mütəfəkkirlərdən olan Əmir Qiyasəddin Məhəmmədin “*İstivanamə*” əsərində də izləməsi daha əvvəl ifadə etdiyi fikirlərin təsdiqinə xidmət edir.

Bu fəslin ən diqqət çəkən məqamlarından biri də “*Təsəvvüfün ənənəvi motivlərinin Nəsiminin düşüncə sistemində yeri*” adlı yarımbaşlıqda şairin Həllac Mənsur, bəsirət və könül gözü, ruh, Əhli-beyt və həzrət Əli ilə əlaqədar fikirlərinin açıqlanmasıdır. Bu yarımbaşlıqda şairin Qurana dərinləndən bələd olduğu, onun öz sözləri ilə desək, “*səbexan, hafiz, təfsirdə ustad*” olması məsələlərindən geniş söz açılmışdır.

Əsərin “*Nəsiminin söz sənətkarlığı*” adlı III fəslində S.Şıxıyevanın məqsədi şairin poetik qüdrətini, şeir texnikasının fərdi xüsusiyyətlərini, sözün imkanlarından yararlanma məharətini, dərin müşahidəçilik qabiliyyətini, yüksək duyğu, hiss və həyəcanlarını bədii şəkildə ifadə etmək bacarığını oxucuya çatdırmaqdır. Bu fəslin əvvəlində S.Şıxıyevanın Nəsimi yaradıcılığından epiqraf olaraq verdiyi nümunə də çox uğurlu seçilmişdir və şairin poetik qüdrətini gözəl ifadə edir:

*Dilimdən irdi, qələmdən töküldü kağıza dürr,
Dirildi cümlə lətayif, cəvahir oldı səbat.*

Nəsimi divan şeiri ənənələrini türkdilli ədəbiyyata gətirən ilk şairlərimizdən olduğu üçün onun qarşısında olduqca çətin bir yol vardı. Üstəlik təsəvvüfi, hürufi ideologiyanı ana dilində ifadə etmək üçün şair çoxsaylı terminlərin doğma türk dilində qarşılığını tapmalı, Qurani-Kərim terminologiyasını, poetikasını əks etdirmək üçün xüsusi poetik sistem və qəliblərdən istifadə etməli idi. Yalnız Nəsimi kimi ideya qaynağını Haqdan alan, qeyri-adi istedadla, fenomenal zəkaya, dərin erudisiyaya malik olan qüdrətli bir sənətkar bu son dərəcə ağır bir işin öhdəsindən gələ bilirdi. Nəsimi şeiri özündən sonrakı anadilli poeziyaya təkan verdi, bir bahar nəsimi effekti ilə ilahi mənaları özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığına toxundurdu, bu gün Azərbaycan türkcəsi adlandırdığımız ana dilimizi çoxəsrlik divan şeiri ənənəsi olan ərəb və fars dillərinin kölgəsində qalmaqdan qurtardı.

Ərəb və farsdilli ədəbiyyatdakı bəlağət sənətinin doğma ana dilində gözəl örnəklərini yaradan şairin açdığı cığır böyük bir yola çevrildi, Füzuli kimi bir sənətkarın və daha neçə-neçə qüdrətli söz ustalarımızın yaradıcılığı üçün qüvvətli ədəbi zəmin yaratdı.

S.Şıxıyeva şairin anadilli şeirimizin inkişafındakı böyük rolunu qeyd edərək yazır: *“İmadəddin Nəsimini yaradıcılığının təhlili onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açdığını göstərir”* (Şıxıyeva, 201)

Tədqiqatçının fikrincə, *“orta əsrlər Azərbaycan şeiri obrazlar aləminin zənginliyi, poetik biçimlərin müxtəlifliyi, üslubi-mənəvi fiqurların mürəkkəbliyi ilə öz kökündən – qədim türk poeziyasından fərqlənir”* (Şıxıyeva, 202).

S.Şıxıyeva çox doğru olaraq qeyd edir ki, Nəsimi nəinki dünyəvi gözəllikləri əks edərək, eyni zamanda irfani şeirlərində də hər şeydən öncə bir şair kimi düşünür: *“Onun irfani əsərlərində şeiriyyət nəinki zəifləmir, əksinə, alovlu qəlbin çırpıntıları, çılğın təbiətin ifadəsi kimi səslənir, duyğuları get-gedə artır. O bütün şeirlərində poetikanın ifadə vasitələrindən incəliklərinədək məharətlə istifadə etmişdir”* (Şıxıyeva, 203).

Maraqlıdır ki, şair təşbeh, metafora və s. kimi poetik ifadə vasitələrini Qurani-Kərim təsəvvürü və dini obraz və motivlərlə bir arada o qədər təbii və gözəl bir şəkildə qaynaşdırır ki, oxucu heyrət içində qalır. S.Şıxıyevanın şairin yaradıcılığından gətirdiyi aşağıdakı misralarda bu fikir çox gözəl ifadə edilmişdir:

*Ey hərami gözlərin yağmaçılar,
Kəbə yüzündür, məlayik hacilər...*

Fikrimizcə, Nəsimi şeirinin poetik qüdrətini artıran səbəblərdən biri onun qədim türk şeirinə bələdliyi, şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan xitablardan, bədii suallardan istifadə etməsi, yalnız türk dünyagörüşünə, təfəkkür prizmasına xas olan xüsusi obrazlara müraciəti və bütün bunları divan ədəbiyyatının poetik rəmz və obrazları, poetik təsvir və ifadə sistemi ilə ustalıqla sintez etməsidir.

Monoqrafiyada diqqətimizi çəkən məqamlardan biri də tədqiqatçının şairin yaradıcılığına kompleks şəkildə yanaşması, onu həm dini, təsəvvüfi-hürufi, həm şifahi xalq yaradıcılığı, həm də divan şeirinin ənənəvi rəmz və obrazları baxımından sistemli tədqiqata cəlb etməsidir.

Uzun illərdən bəri nəsimişünaslıq sahəsində öz sözünü demiş tədqiqatçı bu əsərinde şairin yaradıcılığının lirika qolunu araşdırır, onun bir lirik şair kimi çoxşaxəli yaradıcılığına işıq salır.

Monoqrafiya aydın, axıcı elmi üslubda yazılmışdır, professionallığı ilə diqqət çəkir. Tədqiqatçının zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyatdan doğru şəkildə istifadəsi ilə birlikdə çoxsaylı ilkin qaynaqlara müraciəti də rəğbət doğurur.

Monoqrafiya oxucuya şairin lirik yaradıcılığının bədii və irfani xüsusiyyətləri, sənətkarlıq qüdrəti barədə aydın məlumat verir, onun poetik dünyasının fikir və duyğu qatlarına işıq salır.

Kitabın məzmunu ilə səsleşən orijinal dizaynı və nəfis tərtibatı da göz oxşayır. Fikrimizcə, S.Şıxıyevanın “*Nəsiminin lirikası: irfani-mündəricə və poetik zinətlər*” kitabı nəsimisevərlərə və şairin 650 illik yubileyinə ən gözəl və layiqli bir töhfədir.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ADIGÖZƏLOVA Məleykə

*doktorant, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: a.meleyke09@gmail.com*

ALLAHVERDİYEVA Aysel

*doktorant, Abşeron rayonu Novxanı bələdiyyəsi
e-mail: aysel_allahverdiyeva1988@mail.ru*

BAXŞALIYEVA Ağca

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutu
e-mail: bahshaliyeva@inbox.ru*

BƏŞİROVA Gülnar

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: gulnar.bashirova@mail.ru*

CAVADLI Qəmər xanım

*doktorant, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə İnstitutu; Qafqaz
Müsəlmanları İdarəsi
e-mail: haci_xanim1960@yahoo.com*

ƏFƏNDİYEVA Könül

*dissertant, Azərbaycan Universiteti
e-mail: efend83@mail.ru*

ƏHMƏDOVA Şəfəq

*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: shafag.ahmadova@gmail.com ORCID: 0000-0002-8671-5757*

ƏLİYEV Araz

*Бакинский Государственный Университет,
e-mail: arazaliyev1606@gmail.com*

ƏLİYEV Əli

*dissertant, Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
e-mail: alismayil@mail.ru*

ƏSGƏROVA Ülkər

*Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: ulkeraskerova@gmail.com*

HÜSEYNLİ Nazim

*fəlsəfə elmləri doktoru, prof., BAAU
e-mail: hüseylin1956@rambler.ru*

QASIMOVA Lamiyə

*doktorant, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
e-mail: lamiyaqasimova@mail.ru*

QULİYEVA Hafizə

*doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: hafiza.guliyeva84@gmail.com*

MƏMMƏDLİ Nəzakət

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutu
e-mail: ulya98@yahoo.com.tr*

MƏMMƏDOV Ruslan

*Pedoqoji Fakultə, Ərəb Dili Pedoqoji Bölümü, Magistr Pilləsi, İstanbul Aydın
Universiteti
e-mail: ruslanmuderris@gmail.com*

MƏMMƏDOVA Aytən

*dissertant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: aytan.mammadova19@gmail.com*

MƏMMƏDOVA Rəna

*dissertant, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: rena.memmedova.1991@inbox.ru*

ŞAHGƏLDİYEV Eldar

*fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: eshahgaldiyev@mail.ru*

ZEYNALOV Eldar

*Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
e-mail: ezeynalov64@yahoo.com*

ТАЛЫБОВА Лала

*докторант, Академии Государственного Управления при Президенте Азербай-
джанской Республики
e-mail: lala_dadasheva@yahoo.com*

ЭФЕНДИЕВА Айгюль

*докторант, Бакинский Славянский Университет
e-mail: aygul185@gmail.com*

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücutnamələr

2. “Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitekonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“**Qaynaqlar**” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərneşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkatımızın ilkin dövənləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətdə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətdən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövni məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şöbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 3.

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научнопрактической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövni məkanə sığmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

- Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: Turkish literature, vujudname, age, elifname

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example, *PhD, Baku Eurasian University*

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Arashlı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientificpractical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövniü məkanə sığmazam.*

IMPORTANT NOTES:

- **The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.**

- **The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.**

- **All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.**

YAZI KURALLARI:

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.
2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:
Aşağı - 2
Yukarı - 2
Sağ - 3
Sol - 1
3. Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.
4. Başlık:

İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

5. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe

6. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş

1. Türk edebiyatında vücutname
 2. "Öğütname" mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri
- #### Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.

8. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre.

Diğer kurallar kabullenmeyecektir.

Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)

İlk rakam, başvuru literatürünün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

"**Kaynakça**" kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

KAYNAKÇA

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,

Kitap başlığı:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azernesr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azerbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

9. Sonuçlar üç dilde yazılmalıdır: Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin menkıbevi kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

10. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıkla yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

*Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.*

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.

- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.

- Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

E-mail: sivilizasiyabaau@mail.ru
WhatsApp +9940506328388

Müəllim nəşriyyatı

Kağız formatı 6084 1/8. 25 ç.v
Sayı 100 Çapa imzalandı 25.12.2019